चौरादिक**ग्रासयति**वत् (439) ज्ञेयानि । [A]अबल्ह्यः ।

(1107) "**बष्क दर्शने**" (X-चुरादिः-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]

बष्ककः-ष्किका, बिबष्कयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गन्धय**तिवत् (375) ज्ञेयानि । [B]बष्कयन्, [1]बष्कयणी ।

(1108) "**बस्त अर्दने**" (X-चुरादिः-1683. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयाः ।

'बस्तु—' इति **मैत्रेयः** । तस्य मते उदित्त्वाण्णिचो वैकल्पिकत्वम् । 'वस्त—' इति **केचिद्** दन्तोष्ठ्यादिं पठन्ति ।

बस्तकः-स्तिका, बिबस्तयिषकः-षिका, बस्तयिता-त्री, बिबस्तयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गन्धय**तिवत् (375) ज्ञेयानि । णिचो वैकल्पिकत्वात् पक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, यङन्ताच्च इमानि रूपाणीति विशेषः । यथा—बस्तकः-स्तिका, बिबस्तिषकः-षिका, बाबस्तकः-स्तिका ; इति यथायथमूह्यानि । [C]बिबस्तयिषुः, [2]बस्तिः ।

(1109) "**बर्हि वृद्धौ**" (I-भ्वादिः-633. अक. सेट्. आत्म.) [आ]

---

1. बाहुलकात् औणादिकेऽयप्रत्यये **बष्कयः** = तरुणवत्सः । सोऽस्य अस्तीति पामादित्वात् (5-2-100) नप्रत्यये णत्वे ङीषि च **बष्कयणी** = चिरप्रसूता गौः ।
2. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति णिजभावपक्षे इक्प्रत्यये रूपम् । **बस्तिः** = मूत्रकोशः ।

A. 'नाहं बर्हयितास्म्यबल्ह्यमपि भोः सर्वैरिदं गोप्यते.....॥' धा. का. 3.44.

B. 'लोके **बष्कयतीह** चित्रितमहामञ्चे स्वयं चित्रयन्
दोष्णा खड्गमुदंस्य तस्य वटयन् हस्तादगृह्णादमुम् ।' धा. का. 3. 61.

C. 'प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते प्रभस्यौ
मल्लो **बिबस्तयिषु**रेनमगन्धनीयम् ।' धा. का. 3.34.

[अ] 'कर्तृकरणाद् धास्वर्थे (ग. सू. चुरादिः) इत्यत्र तद्गणसूत्रनिदर्शनार्थमुपात्तेषु धातुष्वयमेकः । क्वचित् 'बल्क दर्शने' इत्युपात्तम् । 'पोटायुवतिस्तोककतिपय-गृष्टिधेनुवशावेहद्**बष्कयणी**प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः' (2-1-65) इत्यत्र **बष्कयणी**शब्दस्योपादानात्, **माधव-धातुकाव्यकार**प्रभृतिभिरुपादानाच्चास्माभिः **बष्क** इति पाठमाहृत्यैवमत्र लिखितम् ।

[आ] **क्षीरस्वामी** चुरादिषु (आस्वदीयेषु) भाषार्थकदण्डकेऽपि **बर्हि**धातुं पठित्वा **बर्हयती**त्युदाहृतवान् । **अन्ये** केऽपि नामुं धातुं पठन्ति । अनतिप्रयोजनकत्वात् बहुत्र तस्यानुपलम्भात् **बर्हि**धातोः **बर्हि** इति मुद्रणसम्भवाच्चास्माभिरयं **परित्यक्तः** ।

बंहकः-हिका, बंहकः-हिका, बिबंहिषकः-षिका, बाबंहकः-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्ठति**वत् (149) ज्ञेयानि [1]बहु । **शानचि-बंहमानः** इति रूपमस्येति ज्ञेयम् ।

(1110) "**बाडृ आप्लाव्ये**" (I-भ्वादिः-286. सक. सेट्. आत्म.) **आप्लाव्यम्** = वेगेनोत्क्षिप्य गमनम् । ओष्ठ्यादिरयं धातुः । **औत्तराः** सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः वबयोः प्रयोगं बहुधा विपर्यस्य कुर्वन्ति ।

बाडकः-डिका, बाडकः-डिका, बिबाडिषकः-षिका, बाबाडकः-डिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**गाधति**वत् (394) ज्ञेयानि । [A]बाडितम्, [2]बाडः ।

(1111) "**बाधृ लोडने**" (I-भ्वादिः-5. सक. सेट्. आत्म.) '—**रोटने** । **रोटनम्** = प्रतिघातः ।' इति **क्षीरस्वामी** । **लोडनम्** = हिंसनमिति यावत् ।

बाधकः-धिका, बाधकः-धिका, बिबाधिषकः-षिका, बाबाधकः-धिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**गाधति**वत् (394) ज्ञेयानि । [3]कार्यबाधी[B] ।

(1112) "**बाहृ प्रयत्ने**" (I-भ्वादिः-645. अक. सेट्. आत्म.)

बाहकः-हिका, बाहकः-हिका, बिबाहिषकः-षिका, बाबाहकः-हिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**द्राखति**वत् (879) ज्ञेयानि । [4]बाहः-[C]बाहा, [5]बाढम्[D]-बाहितम्, [6]बाहुः ।

---

1. 'लङ्बिबंह्योर्नलोपश्च' (द. उ. 1-114) इति कुप्रत्यये नकारलोपे च **बहु** इति रूपम् ।
2. बाडते = वेगेनोत्क्षिप्य गच्छतीति **बाडः** = अश्वः । पचाद्यचि रूपम् ।
3. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः ।
4. पचाद्यचि, रूपमेवम् । स्त्रियामजादिपाठात् टाप् ।
5. '**क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि** मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु' (7-2-18) इत्यनेनास्माद् धातोर्निष्ठायां भृशार्थे इडभावनिपातनात्, धातुहकारस्य ढत्वे धत्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घेषु च **बाढम्** इति रूपम् । अन्यत्र **बाहितम्** इत्येव ।
6. बाहते = प्रयतते इति **बाहुः** = करः । औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम् ।

A. 'अहोऽनीयान् पशुपालयानसौ अपश्यदानन्दपयोधि**बाडितः**।' धा. का. 1.38.

B. 'स गान्दिनीभूरथ गोकुलैधितं स्पर्धालुधीगाधित**कार्यबाधिनम्**।' धा.का. 1.2.

C. 'ह्लीहायितासुरभरक्षतिवेहितोर्वीमेषज्यजेहपरया निज**बाहयैव**॥' धा. का. 1.81.

D. 'प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुत्वान्ता **बाढ**विक्रमाः ।' भ. का. 9.17.

(1113) "**बिट आक्रोशे**" (I-भ्वादिः-317. अक. सेट्. पर.)

'विट—' इति **क्षीरस्वामी** पपाठ। 'बिड—' इति **नन्दी**। 'पिटं—' इति **मल्लः**।

[A]बेटकः-टिका, बेटकः-टिका, बिबेटिषकः-बिबिटिषकः-षिका, बेबिटकः-टिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**किटति**वत् (190) ज्ञेयानि। [1]बिडालः।

(1114) "**बिदि अवयवे**" (I-भ्वादिः-64. अक. सेट्. पर.)

'**अवयवे**=एकदेशगतक्रियायाम्।' इति **क्षीरस्वामी**। 'भिदि—' इति **सम्मताकारः**।

बिन्दकः-न्दिका, बिन्दकः-न्दिका, बिबिन्दिषकः-षिका, बेबिन्दकः-न्दिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कन्दति**वत् (163) ज्ञेयानि। [2]बिन्दुः[B]।

(1115) "**बिल भेदने**" (VI-तुदादिः-1359. सक. सेट्. पर.) [अ]

बेलकः-लिका, बेलकः-लिका, बिबेलिषकः-बिबिलिषकः-षिका, बेबिलकः-लिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**किलति**वत् (193) ज्ञेयानि। [1]बिलम्, [2]बिल्वम्, [3]बिल्मम्।

(1116) "**बिल भेदने**" (X-चुरादिः-1606. सक. सेट्. उभ.)

"**भिल**—' इति **कौशिकः**। भेलयति, भेलः, भिल्मम्।" इति **क्षीरस्वामी**। 'बिल्मं **भिल्मं** मांसनमिति वा।' इति **निरुक्ते** (1-20) प्रयोगोपलम्भात् 'भिल–' इत्येतस्यापि धातुपाठेषु पाठ उन्नीयते, इति **युधिष्ठिरमीमांसक**-मतम्।

बेलकः-लिका, बिबेलयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि **चौरादिकचेतयति**वत (522) ज्ञेयानि। बेलयन्-न्ती, बेलयिष्यन्-न्ती-ती, इति शतरि रूपाणीति विशेषः।

(1117) "**बिस प्रेरणे**" (IV-दिवादिः-1217. अक. अनि. पर.)

'विस—' इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठोऽप्रामाणिकः।

बेसकः-सिका, बेसकः-सिका, बिबेसिषकः-बिबिसिषकः-षिका, बेबिसकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**कुस्यति**वत् (234) ज्ञेयानि। [4]बिस्तः, बिसम्। [A]बिसितम्।

(1118) "**बुक्क भषणे**" (I-भ्वादिः-119. अक. सेट्. पर.)

भषणम्=श्वरवः। **क्षीरस्वामी** तु '—भाषणे' इति पठित्वा, 'भषणे **इत्येके**।' इत्याह। '—आभाषणे।' इति **शाकटायनः**।

'णिचि बुक्कयतीति स्यात्, **भाषणे शपि बुक्कति**।' (श्लो. 42) इति **देवः**। अत्र **देव**मतेऽपि भाषणमेवार्थ इति ज्ञायते।

---

1. '**तमिबिडि**—' [द. उ. 8.115.] इत्यादिना कालच्प्रत्यये पृषोदरादित्वात् टकारस्य डकारे च रूपमेवम्। **दशपादुणादिवृत्ति**ावत्र '**विड**—' इति सौत्रो धातुर्व्यन्तः।' इति प्रोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तादृशस्य धातोः सूत्रेष्वनुपलम्भात्। दन्त्यौष्ठ्यादिं बशन्तं च येऽपि पठन्ति, तेषामपि वबयोरभेदोच्चारणमेव निदानमिति ज्ञेयम्।
2. बाहुलकादौणादिके उप्रत्यये रूपम्। **मैत्रेय**स्तु 'बिन्दुरिच्छुः' (3-2-169) इति सूत्रे निपातनादुकारप्रत्ययान्तत्वं मेने। तदप्रामाणिकम्। यतः, **काशिकादिषु** "वेत्तेर्नुमि उप्रत्यये निपातनम् **विन्दुः** वेदनशीलः" इत्युक्तत्वात्। एतेन, 'यद्यभिधानमस्ति—**भिन्दुरिति** दृश्यते।' इति **भिदि**धातुमत्रावयवार्थे पठन्, तस्योप्रत्ययान्ते **भिन्दुरिति** साधयंश्च **सम्मताकारो**ऽपि प्रतिबोधित इति ज्ञेयम्।

A. '**चेटैर्विटैश्चानुगतान्बेटकै**रटत्पशूत्केटिरजः कटन् मलान्।' धा. का. 1.42.

B. '**श्रुतान्दुकै**श्चित्तगजेन्द्ररोधिनस्तुष्यन्तु सन्तो गुण**बिन्दुलो**लुपाः॥' धा. का. 1.9.

[अ] '**बेलति** इति शपि, अयं चुरादौ च।' इति **मा. धा. वृत्तौ आत्रेय**-वाक्योपादानात् भ्वादिष्वपि कश्चन **बिल**धातुरस्तीति ज्ञायते। **क्षीरस्वामि**-प्रभृतिभिरनुपादानादस्माभिर्न लिखितः।

1. '**इगुपधज्ञा**—' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम्।
2. बाहुलकात् औणादिके वक्प्रत्यये रूपमेवम्। प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः।
3. बाहुलकात् औणादिके मक्प्रत्यये रूपमेवम्।
4. औणादिके (द. उ. 6-7) तन्प्रत्यये, 'तितुत्रतथ—' (7-2-9) इत्यादिना इण्निषेधे च रूपमेवम्। **केचित्तु** धातोरस्य सेट्त्वेऽपि, 'अपरिमाण**बिस्ता**चित—' (4-1-22) इत्यत्र **बिस्त** इति निपातनाच्निष्ठायामनिट्त्वमिति साधयन्ति। शास्त्रस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् तच्चिन्त्यम्।

A. '.....वेदव्योषक्रदल्लुप्तो **बिसित**धीकृत्यजनोहोबुधम्।' धा. का. 2. 66.

बुक्कक:-क्किका, बुक्कक:-क्किका, बुबुक्किषक:-षिका, बोबुक्कक:-क्किका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कखतिवत्** (141) ज्ञेयानि । अप्रत्यये—बुक्का[A] इति ।

(1119) "**बुक्क भाषणे**" (X-चुरादि:-1714. अक. सेट्. उभ.)

'—भषणे' इति **धा. का.** (3-38) व्याख्यादृष्ट: पाठ: ।

'**णिचि बुक्कयतीति स्यात्**, भाषणे शपि बुक्कति ।' (श्लो. 42) इति **देव:** । बुक्कक:-क्किका, बुबुक्कयिषक:-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-**कुट्टयति**वत् (207) ज्ञेयानि । [1]बुक्कयिष्णु:[B] ।

(1120) "**बुगि वर्जने**" (I-भ्वादि:-158. सक. सेट्. पर.)

'वुगि–' इत्यस्य पाठभेदोऽयम् । 'भुगि भर्जने **इत्येके** ।' इति **क्षीरस्वामी** । बुङ्गक:-ङ्गिका, बुङ्गक:-ङ्गिका, बुबुङ्गिषक:-षिका, बोबुङ्गक:-ङ्गिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि। प्यति—[C]बुङ्ग्यम् ।

(1121) "**बुध अवगमने**" (I-भ्वादि:-858. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादि: ।

'बुध्यते **बोधतीत्येवं** बुधेरवगमे द्वयम् ।

बुधिरो बोधनार्थस्य बोधते बोधतीत्यपि ॥' (श्लो. 119) इति देव: ।

अवगमनम्=उद्बोध:, ज्ञानं च । आद्ये-अकर्मक:, द्वितीये-सकर्मक: । बोधक:-धिका, बोधक:-धिका, बुबोधिषक:-बुबुधिषक:-षिका, बोबुधक:-धिका इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोलति**वत् (231) ज्ञेयानि ।

---

1. छान्दसा अपि प्रत्यया: क्वचिद् भाषायां क्त्वादिवत् भवन्तीति, 'णेश्छन्दसि' (3-2-137) इति ताच्छीलिक इष्णुच्प्रत्यये णेरयादेशे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।

A. 'अफक्कताऽतक्ययगुणेन तङ्कता खलश्चबुक्कापरुषे पुरेऽमुना ।' धा. का. 1.17.

B. 'सञ्चर्चयन् अपनयानथ **बुक्कयिष्णु**: श्वेवोग्रशब्दनपर: कररुद्धकाण: ।' धा. का. 3-38.

C. 'विजुम्भच **बुङ्ग्यं** गुणसंघदङ्घका अलङ्घितानन्दरसात्तघर्घना: ।' धा. का. 1.22.

[1]बोधयन् शिष्यं धर्मम् । [2]प्रबोधी-प्रतिबोधी । राज्ञां [3]बोधित:-बुधितो वा । [4]विबुध:[A]-बोध:, [B]अविबोधयन् ।

(1122) "**बुध अवगमने**"

(IV-दिवादि:-1172. अक. अनि. आत्म.) [अ]

'**बुध्यते** बोधतीत्येवं बुधेरवगमे द्वयम् ।' (श्लो. 119) इति **देव:** ।

---

1. '**बुधयुधनशजनेङ्भ्रुद्रुस्रुभ्यो णे:**' (1-3-86) इति ण्यन्तादस्मात् **परस्मैपदमेव**। यदाऽयं चित्तवत्कर्तृक:, तदाऽपि, '**अणावकर्मकात्** चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेवेति ज्ञेयम्। अत्र, '**गतिबुद्धि**प्रत्यवसानार्थ—' (1-4-52) इत्यनेन बुध्यर्थत्वात् अण्यन्तावस्थायां कर्तु:, ण्यन्तावस्थायां **कर्म**संज्ञेत्यपि ज्ञेयम् ।

2. 'भविष्यति गम्यादय:' (3-3-3) इति सूत्रे, प्र—प्रतिपूर्वकस्यास्य णिनिप्रत्ययान्त-त्वेन गणपाठात् भविष्यत्यर्थे णिनि: ।

3. '**मतिबुद्धि**पूजार्थेभ्यश्च' (3-2-188) इति वर्तमाने आदिकर्मणि च क्तप्रत्यय: । 'उदुपधाद् भावादिकर्मणो:—' (1-2-21) इति कित्त्वविकल्प: । 'क्तस्य च वर्तमाने' (2-3-67) इति षष्ठी। अत्र **क्षीरतरङ्गिण्यां बोद्धा, बुद्ध:** इति इड्रहितप्रयोगौ प्रदर्शितौ। अनिट्कारिकासु (7-2-10) **बुध्यात** इति श्यना निर्देशात् दैवादिकस्यैवानिट्त्वमिति, अस्य भौवादिकत्वेन सेड्रूपाण्येव भवन्तीति च युक्तमुत्पश्याम: ।

4. '**ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण:**।' (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययविकल्प: । तस्य वैकल्पिकत्वात्, कर्तरि पक्षे इगुपधलक्षणकप्रत्यये **बुध:, विबुध:** इत्यादीनां सिद्धि: । 'अभिधानलक्षणा: कृत्तद्धितसमासान्ता:, (भाष्यम्-3-3-1) इति वचनात् सामान्येन विहितानामपि कृतां क्वचित् संज्ञायामपि सम्भव इति, अत्र कप्रत्यय: संज्ञायामपि । तेन **बुध:** इति ग्रहविशेषस्य, जातिविशेषस्य च संज्ञा ।

A. '.....तमहमितो विलोक्य **विबुधै**: कृतोत्तमायोधनम् ।' भ. का. 10.37.

B. 'तत: प्राकारमारोहत् क्षपाटान**विबोधयन्**।' भ. का. 8.56.

[अ] 'तत्त्वं **बुध्यते**' इति **धर्मकीर्त्ति** प्रयोगात्, 'क्रमादमुं नारद इत्य**बोधि** स: ॥' (शि. व. 1.3) इति **माघ**प्रयोगाच्च सकर्मकत्वमप्यस्यास्तीति ज्ञायते । परं तु 'अत्र **बुधादीनां** चतुर्णाम्, 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इत्येव सिद्धे, वचनमिदम् अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ।' इति प्रतिपादयतो **वृत्तिकारादे**रेतदनभिमत-मिति ज्ञायते । **मा. धा. वृत्तौ** तु 'अयमर्थभेदेन सकर्मकोऽकर्मकश्च ।' इति समाहितम् ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, [1]बुभुत्सकः-त्सिका, बोबुधकः-धिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**क्षुध्यति**वत् (315) ज्ञेयानि । [2]**बुद्धः**, [3]**बुधानः**, [4]**बुबुधानः** ।

(1123) "बुधिर् बोधने" (I-भ्वादिः-875. सक. सेट्. उभ.)

'बुधिरो बोधनार्थस्य **बोधते बोधतीत्यपि** ॥' (श्लो. 119) इति **देवः** । **चान्द्राः, क्षीरस्वामी** च 'बुध—' इत्यनिरितं पठन्ति ।

बोधकः-धिका, बोधकः-धिका, बुबोधिषकः-बुबुधिषकः-षिका, बोबुधकः-धिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोलति**वत् (231) ज्ञेयानि । [5]बोधयमानः, [A]विबोध्यः, [6]तत्त्वबोधः-[7]तत्त्वबोधिनी ।

(1124) "उ बुन्दिर् निशामने"

(I-भ्वादिः-876. सक. सेट्. उभ.)

'उ बुन्धिर्[8]—' इति **नन्दी** । 'उ बेदिर्—' इत्यन्ये ।' इति **क्षीरस्वामी** । 'उ चुन्दिर्—' इति **काशकृत्स्नचन्द्रौ** पेठतुरिति **क्षीरतरङ्गिणीटीका** ।

---

1. सन्नन्ताण्ण्वुलि, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः कित्त्वे, भष्भावे चर्त्वे च रूपम् ।
2. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायाम् क्तप्रत्ययः । बुध्यतीति **बुद्धः** = सिद्धार्थः ।
3. 'युधिबुधिदृशेः किच्च' (द. उ. 5-33) इत्यानच्प्रत्ययः, किच्च । कित्त्वान्न गुणः । **बुधानः** = आचार्यः ।
4. 'मुचिबुधिभ्यां सन्वच्च' इति **मा. धा. वृत्त्यु**पात्तेन औणादिकसूत्रेण आनच्प्रत्यये, तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वे, कित्त्वे च रूपम् । **बुबुधानः** = बोद्धुमिच्छुः ।
5. '**बुधयुध—**' (1-3-86) इत्यत्र, अकर्मकैः युध-नश-जनैः साहचर्यात् तादृशस्याकर्मकस्यैव ग्रहणमिति, सकर्मकोऽयं न तत्र विवक्षितः । तेनास्मात् 'णिचश्च' (1-3-74) इत्यस्य प्रवृत्त्या यथासम्भवं ण्यन्तात् शता शानच्च भवतीति विशेषः ।
6. 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यणि रूपमेवम् ।
7. ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् । स्त्रियां ङीप् ।
8. "...**आचार्य**प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवति' इति; यदयमितः कांश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—'**उ बुन्दिर् निशामने**' ... ।" इति **भाष्य**-(1-3-7) वचनप्रामाण्यात् धकारपाठोऽप्रामाणिक इति ज्ञेयम् । अनेनैव **भाष्य**-वाक्येन कुत्रचिद्धातुषु अर्थनिर्देशः **पाणिनीय** एवेत्यपि बोध्यम् ।

A. 'या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीचीविमृद्धवृक्षादि**विबोध्य**शैत्या ॥' धा. का. 2.26.

बुन्दकः-न्दिका, बुन्दकः-न्दिका, बुबुन्दिषकः-षिका, बोबुदकः-दिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**तुम्पति**वत् (742) ज्ञेयानि । [1]बुन्दमानः-बुन्दिष्यमाणः, [2]बुन्नम्-बुन्नः-बुन्नवान्, [3]बुन्दित्वा-बुत्त्वा, [4]बुद्बुदः इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण सम्भवन्तीति विशेषः । [A]प्रबुन्द्यः ।

(1125) "बुल निमज्जने" (X-चुरादिः-1602. अक. सेट्. उभ.)

'चुल समुच्छ्राये' (547) इति चुरादिधातोः **क्षीरस्वामि**सम्मतः पाठ एवम् । **इतरे** सर्वेऽप्यमुं न पठन्ति । बोलकः-लिका, बुबोलयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चोरयति**वत् (546) ज्ञेयानि ।

(1126) "बुस उत्सर्गे" (IV-दिवादिः-1219. सक. सेट्. पर.)

बोसकः-सिका, बोसकः-सिका, बुबुसिषकः-बुबोसिषकः-षिका, बोबुसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**कुस्यति**वत् (234) ज्ञेयानि । [5]बुसम्, [B] [6]खलेबुसम्, [7]बुस्तः ।

---

1. अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानजपि भवतीति विशेषः ।
2. उदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात् 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिण्निषेधे, उपधानकारलोपे, निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नत्वे च रूपमेवम् ।
3. '**उदितो** वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधादुपधानकारलोपो न । इडभावपक्षे तु नकारलोपे, धातुदकारस्य चर्त्वे च **बुत्त्वा** इति द्वितकारकं रूपमिति ज्ञेयम् ।
4. घनर्थे कप्रत्यये, 'कृञादीनां के द्वे भवतः' (वा. 6-1-12) इति द्विर्वचने, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) हलादिशेषाभावे च रूपमेवम् ।
5. इगुपधलक्षणे कप्रत्यये रूपमेवम् । **बुसम्** = धान्यादीनां निस्सारो भागः ।
6. यस्मिन् काले खले बुसं वर्तते स कालः = **खलेबुसम्** । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु (2-1-17) पाठात् अव्ययीभावसमासः, सप्तम्या अलुक् च ।
7. औणादिके (द.उ. 6-7) तन्प्रत्यये, 'तितुत्रत—' (7-2-9) इत्यादिना इण्निषेधे च रूपमेवम् । यद्वा, अर्धर्चादिषु (2-4-31) **बुस्त** इति पाठान्निष्ठायामनिट्त्वमिति बोध्यम् ।

A. '**प्रबुन्द्य**वेणीजववेनमाना खातान्तिका चीवरिभिर्निषादैः ।' धा. का. 2.27.

B. '.....वेदव्योषकृदप्लुषो बिसितधीकुस्यज्जनांहोबुसम्।' धा. का. 2.66.

(1127) "बुस्त आदरानादरयोः"

(X-चुरादिः-1591. सक. सेट्. उभ.)

'—बन्धने।' इति **क्षीरस्वाम्युद्धृतश्चान्द्र**सम्मतपाठः। 'मुद्रित**चान्द्र**-धातुपाठे तु '—वञ्चने' इत्येव दृश्यते।' इति **क्षी. टीका**। '—दानादरयोः' इति **धा. का. व्याख्यायां** (3-20) दृष्टः पाठः।

बुस्तकः-स्तिका, बुबुस्तयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुस्मयति**वत् (236) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् शताऽपि भवतीति विशेषः। [A]सम्बुस्तितः।

(1128) "बृह वृद्धौ" (I-भ्वादिः-735. अक. सेट्. पर.)

'.....बृंहति बर्हति।

वृद्धौ, भाषार्थविषये बृंहयेद् बर्हयेदिति॥' (श्लो. 198) इति **देवः**।

बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, बिबर्हिषकः-षिका, बरीबृहकः-हिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**दर्हति**वत् (866) ज्ञेयानि। [1]परिबृढः[B], परिबृंहितः, [2]बृहत्।

(1129) "बृंहि वृद्धौ शब्दे च" (I-भ्वादिः-736. अक. सेट्. पर.)

---

1. परिपूर्वादस्मान्निष्ठायाम्, इडभावः, तकारस्य ढत्वम्, हकारस्य लोपः इति, 'प्रभौ **परिबृढः**' (7-2-21) इत्यनेन प्रभावभिधेये निपातितः। अन्यत्र **परिबृंहितः**। अत्र बृंहतेरेव सानुषङ्गस्येदं निपातनमिति **वार्तिककार**पक्ष इति **पदमञ्जर्य**नुसारेण **मा. धा. वृत्ता**वुक्तम्। **भाष्ये** दर्हतिदृंहति विषय एव प्रकृत्यन्तरसद्भावे प्रमाणं प्रदर्शितमिति बोध्यम्। किञ्च, अत्र सर्वत्र **भाष्य**कोशेषु 'प्रभौ **परिवृढः**' (7-2-21) इत्युपादाय **परिवृढः** इत्येव रूपसम्पादनं कृतमिति ज्ञायते। अतश्च दन्तोष्ठ्यादिः वर्हतिर्लिलिखिषमाणैव **भाष्यो**पात्तेत्यपि ज्ञायते। अत्र तत्त्वं विद्वांसो विभावयन्तु।
2. 'वर्तमाने पृषद्बृहत्—' (द. उ. 6.5) इति कतिप्रत्ययः, तस्य शतृवद्भावश्च।

A. '**संबुस्तिते** गिरिमखे परिचोद्य गोपान्
प्रानक्षयद्धरिमखं मदधक्षनार्थी॥' धा. का. 3.20.

B. 'तान् दृष्ट्वाऽतिदृढान् धृष्टान् प्राप्तान् **परिबृढाज्ञया**।' भ. का. 9.18.

अत्र शब्दः-गजशब्द एव, लोके तथैव प्रयोगात्। 'बृहिर्—' इति **चन्द्रदुर्गौ**। '.....बृंहति बर्हति।

वृद्धौ, भाषार्थविषये बृंहयेत् बर्हयेदिति॥' (श्लो. 198) इति **देवः**।

बृंहकः-बृंहिका, बृंहकः-बृंहिका, बिबृंहिषकः-षिका, बरीबृंहकः-हिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकदर्हतिवत् (866) ज्ञेयानि। [1]परिबृढः-[A]उपबृंहितः, [2]बर्हिः, [3]ब्रह्म।

(1130) "बृंहि भाषार्थः" (X-चुरादिः-1769. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः। '—भासार्थः' इति **क्षीरस्वामी**।

'वृद्धौ, भाषार्थविषये **बृंहयेद्** बर्हयेदिति॥' (श्लो. 198) इति **देवः**।

बृंहकः-हिका, बिबृंहयिषकः-षिका, बृंहयिता-त्री, बिबृंहयिषिता-त्री; बृंहयन्-न्ती, बिबृंहयिषन्-न्ती, बृंहयिष्यन्-न्ती-न्ती, बिबृंहयिषिष्यन्-न्ती-न्ती; बृंह्यमाणः, बिबृंहयिषमाणः, बृंहयिष्यमाणः, बिबृंहयिषिष्यमाणः; **सुबृट्**-सुबृड्-सुबृहौ-सुबृहः; — — —

बृंहितम्-तः-तवान्, बिबृंहयिषितः-तवान्, बृंहः, बिबृंहयिषुः; बृंहयितव्यम्, बिबृंहयिषितव्यम्; बृंहणीयम्, बिबृंहयिषणीयम्; बृंह्यम्, बिबृंहयिष्यम्, ईषद्बृंहः-दुर्बृंहः-सुबृंहः; बृंह्यमाणः, बिबृंहयिष्यमाणः, बृंहः, बिबृंहयिषः, बृंहयितुम्, बिबृंहयिषितुम्; बृंहणा, बिबृंहयिषा, बृंहणम्, बिबृंहयिषणम्; बृंहयित्वा, बिबृंहयिषित्वा; प्रबृंह्य, प्रबिबृंहयिष्य; बृंहम् २, बृंहयित्वा २, बिबृंहयिषम् २, बिबृंहयिषित्वा २.

---

1. अत्रापि प्रभावभिधेये, 'प्रभौ **परिबृढः**' (7-2-21) इति क्तप्रत्ययस्यानिद्भवं तकारस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते। अन्यत्र **बृंहितम्** इत्येव। '**बृंहितं**=करिगर्जितम्।' इति **अमरः** (2-8-107)।
2. '**बृंहेर्नलोपश्च**' (द. उ. 9-31) इतीसिप्रत्यये नलोपे च रूपम्। पश्चात् गुणः। **बर्हिः**= वेद्यास्तरणम्।
3. '**बृंहिर्नीऽच्च**' (द. उ.6-74) इति मनिन्प्रत्यये धातूपधानकारस्य अकारे, पश्चाद् यणि च रूपम्। **ब्रह्म**= परं तेजः, वेदश्च।

A. 'यानैरप्युपबृंहितो विहितवान् प्रातः प्रयातुं मनः।' भा. का. 1.92.

(1131) "**बृहू उद्यमने**" (VI-तुदादिः-1347. अक. वेट्. पर.)

क्षीरतरङ्गिणी-धातुकाव्यादिषु दृष्टः पाठ एवम्। **अन्ये** सर्वे दन्तोष्ठ्यादिं '**बृहू**—' इत्येव पठन्ति। तत्र **क्षीरस्वामी** '**बृहु**—' इति उदितं पपाठ। बर्हकः-र्हिका, बर्हकः-र्हिका, बिबर्हिषकः-बिबृक्षकः-क्षिका, बरीबृहकः-हिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिकतर्हतिवत् (777) ज्ञेयानि। णिनिप्रत्यये—[A]जनजीवबर्हीं इति।

(1132) "ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि"

(II-अदादिः-1044. अक. [अनि.] सेट्. उभ.)

[1]वाचकः-चिका,	वाचकः-चिका,	[2]विवक्षकः-क्षिका,	वावचकः-चिका;
वक्ता-क्त्री,	वाचयिता-त्री,	विवक्षिता-त्री,	वावचिता-त्री;
[3]ब्रुवन्-न्ती,	वाचयन्-न्ती,	विवक्षन्-न्ती;	—
वक्ष्यन्-न्ती-ती,	वाचयिष्यन्-न्ती-ती,	विवक्षिष्यन्-न्ती-ती;	—
ब्रुवाणः,	वाचयमानः,	विवक्षमाणः,	वावच्यमानः;
वक्ष्यमाणः,	वाचयिष्यमाणः,	विवक्षिष्यमाणः,	वावचिष्यमाणः;
[4]सुवाक्-सुवाग्-सुवाचौ-सुवाचः;		—	—
[5]उक्तम्-उक्तः-उक्तवान्,	वाचितम्-तः,	विवक्षितः,	वावचितः-तवान्;

---

1. आर्धधातुके विवक्षिते '**ब्रुवो वचिः**' (2-4-53) इति वच्यादेशे रूपमेवम्। एवमेव तृजादिषु सर्वत्र शुद्धे, ण्वुलादिषु ण्यन्ते च वच्यादेशे रूपं ज्ञेयम्।
2. सन्नन्ताण्ण्वुलि वच्यादेशे रूपम्। तत्र वच्यादेशस्य '**पचिं वचिं**—' इत्यनिट्कारिकासु (भाष्ये-7-2-10) वचनादनिट्त्वम्। कुत्वषत्वयोः रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
3. शतरि, अदादित्वात् शपो लुकि, शतुः सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वात्, 'अचि श्नुधातु—' (6-4-77) इत्यादिनोवङि रूपमेवम्।
4. ताच्छीलिके क्विपि, 'क्विब् **वचि**प्रच्छि—' (वा. 3-2-178) इति दीर्घोऽसंप्रसारणं च भवति।
5. निष्ठायाम्, '**वचिस्वपियजादीनां किति**' (6-1-15) इति वकारस्य संप्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' (6-1-108) इति पूर्वरूपे च रूपमेवम्। एवमेव क्तिनि, क्त्वायां च रूपनिष्पत्तिर्बोध्या।

A. '**मुरादिबन्धुः क्षुरघोरचेताः पुरन् खलानां जनजीवबर्ही**।' धा. का. 2.77.

[1]ब्रुवः, ब्राह्मणिब्रुवा, [2]विदुषिब्रुवा-विदुषीब्रुवा, श्रेयसिब्रुवा-श्रेयसीब्रुवा, [3]विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, वाक्-[4]वाचा, [5]अनूचानः,[A] [6]वाग्मी, वाचालः-वाचाटः, [7]प्रवचनीयः (ब्राह्मणः, अनुवाको वा), [8]गुणवचनः, वाचः विव क्षुः, वावचः; वक्तव्यम्, वाचयितव्यम्, विवक्षितव्यम्, वावचितव्यम्; प्रवचनीयम्, वाचनीयम्, विवक्षणीयम्, वावचनीयम्;

---

1. ब्रवीति इति **ब्रुवः**। कर्तरि पचाद्यचि रूपम्। '**घरूपकल्पचेलट्ब्रुव—**' (6-3-43) इति सूत्रे '**ब्रुव**' इति निपातनात् गुणाभावे, वच्यादेशाभावे च रूपम्। अनेनैव सूत्रेण भाषितपुंस्कात् परस्य ङीप्प्रत्ययान्तस्यानेकाचो ह्रस्वः। **काशिकायामेव** (8-1-27) सूत्रे '**ब्रुव** इति **ब्रुवः** कन्, निपातनात् **वच्या**देशाभावश्च।' इत्युक्तमप्यत्रानुसन्धेयम्।
2. '**उगितश्च**' (6-3-45) इति **ब्रुव**शब्दे परे ह्रस्वविकल्पः।
3. '**पुंवद्भावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः**' (काशिका. 6-3-45) इति **वृत्तिकार**-वचनादत्र पुंवद्भावे **विद्वद्ब्रुवा, श्रेयोब्रुवा** इति रूपे भवतः। परंतु **भाष्ये** नैतादृशं वचनं दृश्यते।
4. क्विबन्तात् स्त्रियां टापि रूपमेवम्। '**आर्षं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा।**' इति **भागुरि**वचनात् टाप् इति **लि. कौमुदी**। **भाष्ये** तु नैतादृशं वचनं दृश्यते।
5. '**उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च**' (3-2-109) इत्यनेन, '**अनु**' इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् लिटः कर्तरि कानचि, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वे सवर्णदीर्घे च '**अनूचानः**' इति सिद्ध्यति। **अनूचानः**= साङ्गवेदाध्येता।
6. वाक्छब्दात् '**वाचो** ग्मिनिः' (5-2-124) इति मत्वर्थीये ग्मिनिप्रत्यये रूपमेवम्। प्रशस्तवाग्वति प्रत्ययोऽयम्। अत्रैव प्रकरणे '**आलजाटचौ बहुभाषिणि**' (5-2-125) इति कुत्सितार्थे मत्वर्थीये आलच्-आटच्प्रत्ययययोः **वाचालः, वाचाटः** इति रूपे इत्यपि ज्ञेयम्।
7. '**भव्यगेयप्रवचनीय—**' (3-4-68) इत्यादिना कर्तरि अनीयर् प्रत्ययः। **प्रवचनीयः**=ब्राह्मणः। अत्र कर्मण्येव प्रत्ययो निपात्यते इति मते तु **प्रवचनीयः**=अनुवाकः।
8. गुणम् उक्तवान् इति **गुणवचनः**। '**कृत्यल्युटो बहुलम्**' (3-3-113) इति भूते कर्तरि ल्युट्प्रत्ययः। अत्र च निदानम्, '**गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः—**' (5-1-124) इत्यत्र '**गुणवचन—**' इति निर्देश एवेति ज्ञेयम्।

A. '**इदमूचुरनूचानाः** प्रीतिकण्टकितत्वचः॥' कुमारसम्भवे 6.15.

[1]वाच्यम्-वाक्यम्, [2]प्रवाच्यम्, अविवाक्यम्, वाच्यम्, वाकोवाक्यम्, विवक्ष्यम्, वावच्यम्;

ईषद्वचः-दुर्वचः-सुवचः; — —

उच्यमानः, वाच्यमानः, विवक्ष्यमाणः, वावच्यमानः;

वाचः, [3]अनुवाकः-प्राड्विवाकः, वाचः, विवक्षः, वावचः;

वक्तुम्, वाचयितुम्, विवक्षितुम्, वावचितुम्;

उक्तिः, [4]निरुक्तम्-पुनरुक्तिः, वाचना, विवक्षा, वावचा;

वचनम्, वाचनम्, विवक्षणम्, वावचनम्;

उक्त्वा, वाचयित्वा, विवक्षित्वा, वावचित्वा;

प्रोच्य, संवाच्य, प्रविवक्ष्य, प्रवावच्य;

वाचम् २, उक्त्वा २, / वाचम् २, वाचयित्वा २, / विवक्षम् २, विवक्षित्वा २, / वावचम् २; वावचित्वा २;

---

1. 'आर्धधातुके' (2-4-35) इत्यत्र विषयसप्तमीत्वाश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव वच्यादेशे हलन्तलक्षणे ण्यति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (7-3-67) इति कुत्व-निषेधे **वाच्यम्** इति रूपम्। शब्दसंज्ञायां तु कुत्वे **वाक्यम्** इत्येव। **वाक्यम्**=वार्तिकादिरूपः शाब्दिकसंज्ञासिद्धः ग्रन्थः।

2. 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' (7-3-66) इत्यनेन कुत्वनिषेधे **प्रवाच्यम्** इति रूपम्। '**प्रवाच्यम्**=ग्रन्थविशेषः' इति **वृत्त्यादिषु** प्रोक्तम्। परं तु **भाष्ये** (7-3-66) **प्रवचि**ग्रहणप्रत्याख्यानप्रकरणे 'प्रपूर्वश्च **वचि**रशब्दसंज्ञायां वर्तते।' इत्युक्तत्वात् ग्रन्थविशेषस्य **प्रवाच्य**मिति संज्ञेति पक्षः चिन्त्य इति **उद्द्योते** प्रकृतसूत्रे स्फुटम्। **अविवाक्यम्** इत्यत्र तु पृषोदरादित्वात् (6-3-109), न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) वा अहर्विशेषे कुत्वम्। द्वादशाहे दशरात्रस्य यज्ञ-विशेषस्य दशममहः **अविवाक्यम्**, यस्मिन्नहनि याज्ञिकाः न विब्रुवते=न नानावाक्यान्युच्चारयन्ति। अन्यत्र **अविवाच्यम्** इत्येव।

3. शब्दसंज्ञात्वात् कुत्वमत्रेति ज्ञेयम्। **अनुवाकः**=श्रुतौ विभागविशेषः। पृच्छतीति प्राट्। विशेषेण सूक्ष्मेक्षिकया न्यायादिकं ब्रवीति-इति **विवाकः**। प्राट् चासौ विवाकश्च **प्राड्विवाकः**=नीतिस्थले न्यायवादी। अत्रापि 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि कुत्वमिति ज्ञेयम्।

4. **पुनरुक्तिः, निरुक्तम्** इत्यत्र 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इत्यनेन क्तिच् क्तश्च संज्ञायां भवतः। **पुनरुक्ति**रिति असकृदाम्नानस्य संज्ञा। एवं **निरुक्त**-मिति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञा।

[1]कृकवाकुः[A], [2]उक्थम्, [3]वक्त्रम्, [4]वचः, [5]वचक्नुः।

(1133) "**ब्रूस हिंसायाम्**" (X-चुरादिः-1664. सक. सेट्. उभ.)

ब्रूसकः-सिका, बुब्रूसयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुत्सयति**वत् (217) ज्ञेयानि। अस्योभयपदित्वात् ब्रूसयन्-न्ती, बुब्रूसयिषन्-न्ती, ब्रूसयिष्यन्-न्ती-ती, बुब्रूसयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति शतरि रूपाणि भवन्तीति विशेषः।

(1134) "**ब्लेष्क दर्शने**" (X-चुरादिः-1916. सक. सेट्. उभ.) [अ]

ब्लेष्ककः-ष्किका, बिब्लेष्कयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गन्धय**तिवत् (375) ज्ञेयानि।

(1135) "**भक्ष अदने**" (I-भ्वादिः-893. सक. सेट्. उभ.) [आ]

---

1. '**कृके वचः** कश्च' [द. उ. 1.91.] इति युण्प्रत्यये ककारस्यान्तादेशे च रूप-मेवम्। कृकेण=गलेन ब्रवीतीति **कृकवाकुः**=कुक्कुटः।
2. औणादिके (द. उ. 6.32) थक्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपमेवम्। **उक्थम्**=सामविशेषः।
3. 'गुधृवीपचिवचि—' (द. उ. 8.89) इत्यादिना कर्तरि त्रप्रत्यये रूपम्। ब्रवीत्य-यमिति **वक्त्रम्**=आस्यम्।
4. 'असुन्' (द. उ. 9.49) इत्यनेनासुन्प्रत्यये **वच्य**ादेशे च रूपमेवम्।
5. '**सृ यु वचिभ्यो**ऽन्यज् आकूज् **अक्नुचः**' (द. उ. 10. 4) इत्यनेन यथासंख्य-मक्नुच्प्रत्यये रूपमेवम्। ब्रवीति इति **वचक्नुः**=वाग्मी।

A. 'अनुनयमगृह्णीत्वा व्याजहुषा पराची
रुतमथ **कृकवाको**स्तारमाकर्ण्य कल्ये।' शि. व. 11.9.

[अ] '**बष्क** दर्शने' इति पूर्वलिखितस्य (1107) धातोः **क्षीरस्वामि**सम्मतः पाठ एवम्। अत्र **क्षीरतरङ्गिण्याम्**, 'कर्तुरगाढत्वेऽपि **ब्लेष्को** वर्तना **इत्येके**।' इत्युक्तम्। एतेन ज्ञायते—'**ब्लेष्क** दर्शने कर्तृशैथिल्ये' इति संहितापाठे द्वावपि धातू मेलयित्वा **केचित्** पठन्ति; तदानीं कर्तुः अगाढत्वे=शैथिल्ये **ब्लेष्क**धा-तोर्वृत्तिं **केचि**दिच्छन्ति—इति। एवञ्च दर्शने, कर्त्रगाढार्थे च **केचि**दमुं धातुं पठन्तीति बोध्यम्।

[आ] 'भ्लक्ष अदने' इत्यत्र भ्वादौ **मैत्रेयादयः** '**भक्ष**' इति पठन्ति। तदनुसारेण **देवेनापि** '**शपि भक्षति भक्षते**।' (श्लो. 177) इत्युक्तम्। **धातुकाव्ये**ऽपि '—प्रभ्लक्ष्य **भक्षन्ति** यदम्बु नीचाः।' (2-28) इति शब्विकरणकः प्रयोगः कृतः। परं तु '**भक्षे**रहिंसार्थस्य' (वा. 1-4-52) इत्यत्र '**भक्षयति** पिण्डीं

'भक्षयत्यदने भक्षेः, शपि **भक्षति भक्षते**।' (श्लो. 177) इति देवः। भक्षकः-क्षिका, भक्षकः-क्षिका, बिभक्षिषकः-षिका, बाभक्षकः-क्षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकतक्षतिवत् (691) ज्ञेयानि।

(1136) "**भक्ष अदने**" (X-चुरादिः-1557. सक. सेट्. उभ.)

'**भक्षय**त्यदने भक्षेः, शपि भक्षति भक्षते।' (श्लो. 177) इति देवः। भक्षकः-क्षिका, बिभक्षयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकपक्षयतिवत् (956) ज्ञेयानि। [1]मांसभक्षः-मांसभक्षा, [2]भक्षयन् पिण्डीं देवदत्तेन याति। [3]इक्षुभक्षिका, [4]भक्-भग्-भक्षौ-भक्षः, भक्षणम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्य संभवन्तीति विशेषः।

(1137) "**भज सेवायाम्**" (I-भ्वादिः-998. सक. अनि. उभ)

'–विभागसेवयोः' इति **द्रुमे** (श्लो. 123)।
'सेवायां **भजते** भजेदिति भजेः, विश्राणने भाजयेद्
आमर्दे तु मनक्ति, भाजयति णौ भाजेः पृथक्कर्मणि॥ (श्लो. 66) इति **देवः**।

देवदत्तः। भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन।' इति ण्यन्ताद्धेतुमण्णिचि प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाभावप्रतिपादक**भाष्येण भक्षतेः** शब्विकरणपाठोऽनभिसंहितः। 'शीलिकामि**भक्ष्याचरिभ्यो णः**' (वा. 3-2-1) इत्यत्रापि **वार्तिक-भाष्य-कैयटोद्द्योतादिषु** चौरादिकस्य भक्षयतेरेव प्रत्ययविधानप्रदर्शनादपि भ्वादौ पाठोऽस्याप्रामाणिक एवेति ज्ञेयम्। स्पष्टमिदं **माधवधातुवृत्तौ** प्रकृतधातुप्रकरणे इति ज्ञेयम्।

1. '**शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः**' (वा. 3-2-1) इति कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः। मांसं भक्षयतीति **मांसभक्षः**। स्त्रियां णप्रत्ययान्तत्वेन टापि **मांसभक्षा** इति रूपम्। 'स्तुतिशीला हरिकामा **फलभक्षा** कानने वताचारा' इति **प्र. सर्वस्वे**।
2. '**निगरण**चलनार्थेभ्यः—' (1-3-87) इति ण्यन्तादस्य नित्यं परस्मैपदमेव। अत्रास्य पुनः हेतुमण्णिचि, 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ—' (1-4-52) इति प्रयोज्यस्य **कर्मत्वम्**, '**भक्षेरहिंसार्थस्य**' (वा. 1-4-52) इति **वार्तिकेन** निषिध्यते। **हिंसायां** तु '**भक्षयति** यवान् बलीवर्दान्।' इति **भाष्यम्**। **अत्र भक्षयतिः** 'सर्वे सचेतना भावाः' इति न्यायेन हिंसायां वर्तते। यवानां सचेतनत्वात् हिंस्यत्वम्।
3. 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु—' (3-3-111) इत्यनेन अर्हार्थे ण्वुच् प्रत्ययः। इक्षुभक्षणमर्हति इति **इक्षुभक्षिका**।
4. ण्यन्तादस्मात् क्विपि, संयोगान्तलोपे जश्त्वचर्त्वयो रूपमेवम्।

भाजकः-जिका, भाजकः-जिका, [1]बिभक्षकः-क्षिका, [2]बाभजकः-जिका;
[3]भक्ता-भक्त्री, भाजयिता-त्री, बिभक्षिता-त्री; बाभजिता-त्री;
भजन्-न्ती, भाजयन्-न्ती, बिभक्षन्-न्ती; —
भक्ष्यन्-न्ती, भाजयिष्यन्-न्ती-ती, बिभक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
भजमानः, भाजयमानः, बिभक्षमाणः, बाभज्यमानः;
भक्ष्यमाणः, भाजयिष्यमाणः, बिभक्षिष्यमाणः, बाभजिष्यमाणः;
[4]देहभाक्[A]-देहभाग्-देहभाजौ-देहभाजः; — —
विभक्तम्-भक्तवान्, भाजितः, बिभक्षितः, बाभजितः-तवान्;
भजः, [5]भागी, [6]भक्तम्-भक्तः, [7]राज्यभाक्-प्रभाक्, [8]भेजिवान्[B], [9]भ्राता,

---

1. सन्नन्ताण्ण्वुल्, धातोरनिट्त्वादिडागमाभावे, चर्त्वषत्वयोश्च रूपम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
2. यङन्ते सर्वत्र, अभ्यासे दीर्घः, जश्त्वं चेति ज्ञेयम्।
3. धातोरनिट्त्वात्, चर्त्वे रूपमेवम्। एवं तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम्।
4. '**भजो** ण्विः' (3-2-62) इति कर्तरि ण्विप्रत्ययः। प्रत्ययस्य णित्त्वादुपधावृद्धिः। क्विबादिवदयं प्रत्ययः सर्वलोपी। कर्तरि क्विपोऽपवादोऽयम्।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरज**भज**–' (3-2-142) इत्यादिना घिनुण्प्रत्ययः। णित्त्वादुपधावृद्धिः। घित्त्वात्, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वमिति च ज्ञेयम्।
6. आशीरर्थे, 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः। **भक्तम्**= अन्नम्। भजतादिति **भक्तः**= उपासकः।
7. '**भजो** ण्विः' (3-2-62) इत्यत्र उपसर्गे सुपि च उपपदे प्रत्ययविधानाश्रयणादत्र, **प्रभाक्** इत्यत्र च कर्तरि ण्विप्रत्यय इति ज्ञेयम्।
8. कर्तरि भूतसामान्ये लिटः क्वसौ, 'तृफलभजत्रपश्च' (6-4-122) इति एत्वाभ्यासलोपयोः, 'वस्वेकाजाद्धसाम्' (7-2-67) इतीडागमे च रूपमेवम्।
9. 'तृन्' (3-2-135) इति ताच्छीलिके तृन्प्रत्यये, 'नप्तृनेष्टृ—' (द. उ. 2.3) इत्यत्र निपातनात् भ्रादेशे च **भ्राता** इति सिद्ध्यतीति **मा. धा. वृत्तावुक्तम्। द. उ. वृत्त्यादिषु** भ्राजतेर्जकारलोपे रूपनिष्पादनं कृतम्। 'श्वशुरः श्वश्रूवा' (1-2-71) इत्यत्र **भाष्ये** तु 'यदि तावद् बिभर्तीति **भ्राता**—' इत्युक्तत्वात् भृञ्धातोरेव **भ्रातृ**शब्दनिष्पत्तिर्न्याय्येति प्रतिभाति।

A. '**देहभाक्षि** ततः केशान् लुलुच लुठते मुहुः॥' भ. का. 14.59.

B. 'आज्ञानुग्रहभीमकोमलपुरीपाला फलं **भेजुषां**
याऽयोध्येत्यवराजितेति विदिता नाकं परेण स्थिता।' श्रीगुणरत्नकोशे 23.

[1]धनभाजी, [2]विभक्तिः, [3]भजमानः, भाजः, बिभक्षुः, बाभजः ;
भक्तव्यम्, भाजयितव्यम्, बिभक्षितव्यम्, बाभजितव्यम् ;
भजनीयम्, भाजनीयम्, बिभक्षणीयम्, बाभजनीयम् ;
[4]विभज्यम्, [5]विभाग्यम्, भाज्यम्, बिभक्ष्यम्, बाभज्यम् ;
ईषद्भजः-दुर्भजः-सुभजः ; — —
भज्यमानः, भाज्यमानः, बिभक्ष्यमाणः, बाभज्यमानः ;
भागः, [6]भगः, भाजः, बिभक्षः, बाभजः ;
भक्तुम्, भाजयितुम्, बिभक्षितुम्, बाभजितुम् ;
[7]भक्तिः-[A]दृढभक्तिः, भाजना, बिभक्षा, बाभजा ;
[8]भजनम्, भाजनम्, बिभक्षणम्, बाभजनम् ;

---

1. ताच्छीलिके णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
2. 'क्तिच्क्तौ च—' (3-3-174) इत्यनेन संज्ञायां क्तिचि रूपम्। **विभक्तिः**= प्रथमाद्या विभक्तिः। अत्र सूत्रे (3-3-174) आशिषि गम्यमान एव प्रत्यय इत्युक्तम-विवक्षितमिति **केचित्**।
3. '**ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—**' (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्ये गम्ये चानशप्रत्ययः। शित्त्वाच्छबादिकं भवति।
4. '**द्विवचनविभज्योपपदे—**' (5-3-57) इति सूत्रे **विभज्य** इति निर्देशात् हलन्तलक्षणण्यदपवादो यत्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्।
5. 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परिभाषा-120) इति दर्शने ण्यत्प्रत्यये कुत्वे च रूपमेवम्। **विभाज्यम्** इति कुत्वाभावरूपं तु सर्वथा अप्रामाणिकमेव। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (5-3-57) **पदमञ्जर्याम्, उद्द्योते** च।
6. 'खनो घ च' (3-3-125) इत्यत्र चकारात् धात्वन्तरेभ्योऽपि घप्रत्ययो भवतीत्यतो-ऽत्र घप्रत्यये, धित्त्वेन कुत्वे च रूपमेवम्। '**हृदभग—**' (7-3-19) इत्यत्र '**भग—**' इति निर्देश एवात्र निदानम्।
7. भजनम्=**भक्तिः**। भावे क्तिन्। **दृढभक्तिरित्यत्र** दृढा भक्तिरस्येति विग्रहे 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावे रूपमेवम्। प्रियादिषु (6-3-34) कर्मसाधनस्यैव **भक्तिशब्दस्य** पाठः, न तु भावसाधनस्य। अतः पुंवद्भावः कथमत्रेति न शङ्कयम्।
8. ल्युटि, अनादेशे रूपमेवम्। स्त्रियां टित्त्वेन ङीपि **भजनी** इत्येवं भवति। **भजना** इति टाबन्तप्रयोगो लोके दृश्यते। तस्य शास्त्रं मृग्यमेव। ण्यन्तात् स्त्र्यधिकारीये युच्प्रत्ययेऽपि **भाजना** इत्येव स्यात्, न तु **भजना** इति।

A. '**दृढभक्तिरिति** ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः।' रघुवंशे 12-19.

भक्त्वा; भाजयित्वा, बिभक्षित्वा, बाभजित्वा ;
विभज्य, विभाज्य, प्रबिभक्ष्य, प्रबाभज्य ;
भाजम् २, भक्त्वा २, } भाजम् २, भाजयित्वा २, } बिभक्षम् २, बिभक्षित्वा २, } बाभजम् २ ; बाभजित्वा २, }

(1138) "भज विश्राणने" (X-चुरादिः-1734. सक. सेट्. उभ.)

विश्राणनम्=दानम्।

'सेवायां भजते भजेदिति भजेः, विश्राणने **भाजयेद्...**' (श्लो. 65) इति **देवः**। भाजकः-जिका, बिभाजयिषकः-षिका; भाजयिता-त्री, बिभाजयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गर्जयति**वत् (378) ज्ञेयानि। [A]विभाज्य।

(1139) "भजि भाषार्थः" (X-चुरादिः-1760. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः।

'भाषार्थे णिचि **भञ्जयेद्....**।' (श्लो. 66) इति **देवः**।

भञ्जकः-ञ्जिका, बिभञ्जयिषकः-षिका, भञ्जकः-ञ्जिका, बिभञ्जिषकः-षिका, बाभञ्जकः-ञ्जिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुंशयति**वत् (232) ज्ञेयानि।

(1140) "भट भृतौ" (I-भ्वादिः-307-780. अक. सेट्. पर.) घटादिः।

भृतिः=वेतनम्। '**भृतिः**=वेतनप्राप्तिः।' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (1-41)। भाटकः-टिका, भाटकः-टिका, [1]भटकः-टिका, बिभटिषकः-षिका, बाभटकः-टिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कठति**वत् (148) बोध्यानि। [2]भटित्रम्।

---

1. '**भट परिभाषणे**' इति घटादिषु पठ्यते। अस्यैव भृत्यर्थकस्य धातोः परि-भाषणार्थे मित्त्वार्थोऽनुवादः। ततश्च परिभाषणार्थे घटादित्वेन मित्त्वात् णौ, 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति उपधाह्रस्वे रूपमेवम्। एवं तृजादिष्वपि **भटयिता-त्री** इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि।
2. औणादिके [द. उ. 8.93] इत्रप्रत्यये रूपमेवम्। **भटित्रम्**=शूलपक्वमांसम्-'वेतनमित्युणादिवृत्तौ—' इति **मा. धा. वृत्तिः**।

A. 'आज्ञापनामिह **विभाज्य** नृपेण दृष्टौ.....॥' धा. का. 3. 40.

(1141) "**भडि परिभाषणे**" (I-भ्वादिः-273. सक. सेट्. आत्म.)

'परितो भाषणम्=**परिभाषणम्**।' इति **स्वाम्यादयः**। "— 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् **परिभाषणम्**।' (अमरकोशे 1-6-14) इति **निघण्टुः**।" इति **मा. धा. वृत्तिः**।

'कल्याणे भण्डयेद् भण्डेः, परिहासे तु **भण्डते**।' (श्लो. 89) इति **देवः**। [अ] भण्डकः-ण्डिका, भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्ठति**वत् (149) ज्ञेयानि। [1]भण्डनः, [2]भाण्डम्, [3]भण्डिलः[A]।

(1142) "**भडि कल्याणे**" (X-चुरादिः-1588. सक. सेट्. उभ.)

इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम्।

'कल्याणे **भण्डयेद्** भण्डेः परिहासे तु भण्डते।' (श्लो. 89) इति **देवः**। भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डयिषकः-षिका, भण्डकः-ण्डिका, बिभण्डिषकः-षिका, बाभण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक**कुण्ठयति**वत् (210) ज्ञेयानि। कर्तरि क्तप्रत्यये [B]**सुभण्डितः** इति भवति।

(1143) "**भण शब्दे**" (I-भ्वादिः-447. अक. सेट्. पर.)

भाणकः-णिका, भाणकः-णिका, बिभणिषकः-षिका, बम्भणकः-बंभणकः-

---

1. '**अनुदात्ते**तश्च हलादेः' (3-2-149) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम्।
2. भण्डते इति **भण्डः**। पचाद्यच्। भण्ड एव **भाण्डम्**=पात्रादिकम्। स्वार्थिकेऽणि रूपमेवम्।
3. बाहुलकात् औणादिके इलच्प्रत्यये रूपमेवम्। **भण्डिलः**=दूतः।

A. '**स भण्डिलो** भोजनृपालपिण्डभुक् प्रमुण्डितांस्तत्र जनानतुण्डकान्॥' धा.का.1.36.

B. '**बर्हादिमण्डित**सु**भण्डित**विग्रहोऽसौ
प्रच्छर्दितः किल बकेन च पुस्तितार्तिः।' धा. का. 3. 20.

[अ] यद्यपि, 'कल्याणे भण्डयेद् **भण्डेः, परिहासे तु भण्डते**।' इति **देव**श्लोकः क्वचित् **दैव**कोशेषु नोपलभ्यते, **पुरुषकारे**ऽपि न व्याख्यातः। तथापि, '—परिहासे' इति **देवः**।' इति **माधवधातुवृत्ति**वाक्यात्, क्वचित् कोशे मुद्रितत्वाच्चास्माभिरपीहोपात्तः इति ज्ञेयम्।

णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कणति**वत् (157) ज्ञेयानि। [1]भाणः, [2]भणितिः, [3]भाण्डम्, [A]भणन्-न्ती इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1144) "**भदि कल्याणे सुखे च**"

(I-भ्वादिः-12. अक. सेट्. आत्म.) [अ]

कल्याणम्=मङ्गलम्, **सुखम्**=आत्मगुणः, आत्मगुणोदयो वा।

भन्दकः-न्दिका, भन्दकः-न्दिका, बिभन्दिषकः-षिका, बाभन्दकः-न्दिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कन्दति**वत् (163) ज्ञेयानि। [4]भद्रम्, [B]**नतभन्दिनी**। [5]भदाकः, [6]भदन्तः।

(1145) "**भन्जो आमर्दने**" (VII-रुधादिः-1453. सक. अनि. पर.)

'—आमर्दे तु **भनक्ति**..... ॥' (श्लो. 65) इति **देवः**।

[7]भञ्जकः-ञ्जिका, भञ्जकः-ञ्जिका, [8]बिभङ्क्षकः-क्षिका, [9]बम्भजकः-बंभजकः-जिका;

---

1. भण्यते इति कर्मणि संज्ञायां घञ्प्रत्यये रूपम्। **भाणः** दशसु रूपकेष्वेकः।
2. 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् —' (वा. 7-2-9) इति वचनात् इड् भवति।
3. भणतीति **भाण्डम्**। 'पुच्छभाण्ड—' (3-1-20) इति निर्देशाद्दीर्घः। अथवा 'जमन्ताड्डः' (द. उ. 5-7) इति डप्रत्यये ततः प्रज्ञादित्वात् (5-4-38) अणि रूपमेवम्। भण्यते इति वा **भाण्डम्**=पात्रम्।
4. औणादिके (द. उ. 8-46) **रन्**प्रत्यये रूपमेवम्। बाहुलकाद्धातुनकारस्य लोपः।
5. पिनाकादिषु (द. उ. 3-34) दर्शनादाकप्रत्यये नकारलोपे च रूपमेवम्। **भदाकः**=अकुटिलः।
6. '**भन्देर्नलोपश्च**' (पच्चपाद्युणादिः 3-130) इति झच्प्रत्यये, 'झोऽन्तः' (7-1-3) इत्यन्तादेशे नकारलोपे च रूपमेवम्। **भदन्तः**=प्रव्रजितः।
7. 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।' इति **अभियुक्त**वचनात् उपदेशे **नोपधोऽयं** धातुः। नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य झलि' (8-3-24) इत्यनुस्वारे **परसवर्णे** च रूपमेवम्। एवमेवोत्तरत्र तृजादिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया।
8. सन्नन्ताण्ण्वुलि धातुजकारस्य कुत्वे, सनः षत्वे च रूपमेवम्। **एवं सञ्जन्ते** सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
9. यङन्ताण्ण्वुलि, द्विर्वचनादिकेषु 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' (7-4-86) इति अभ्यासे नुगागमः। नुकः पदान्तवद्भाववचनात् परसवर्णविकल्पः। तेन रूपद्वयम्।

A. 'अणद्दिशः केलिरणैर्मनोज्ञया वाण्या **भणन्तो** मणिभूषणोत्कणाः।' धा. का. 1.58.

B. 'प्रश्विन्दिताशं यशसा पुराऽप्यसौ विवन्दिषुस्तं **नतभन्दिनं** विभुम्।' धा.का.1.3.

[अ] '**भदि** कल्याणे' इति चुरादावपि **दुर्गः** पठतीति **क्षीरतरङ्गिण्या**मुक्तम्। **दुर्गा**तिरिक्तेन केनापि तस्य धातोः चुरादिष्वपठितत्वादस्माभिर्न लिखित इति ज्ञेयम्।

भङ्क्ता-भङ्क्तृ, भञ्जयिता-त्री, बिभङ्क्षिता-त्री, बम्भजिता-त्री ;
[1]भञ्जन्-भञ्जती, भञ्जयन्-न्ती, बिभङ्क्षन्-न्ती ; —
भङ्क्ष्यन्-न्ती-ती, भञ्जयिष्यन्-न्ती-ती, बिभङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
— भञ्जयमानः, — बम्भज्यमानः ;
— भञ्जयिष्यमाणः, — बम्भजिष्यमाणः ;
[2]विभक्-विभग्-विभजौ-विभजः ; — —
[3]भग्नम्-भग्नः-भग्नवान्, भक्तितः, बिभङ्क्षितः, बम्भजितः-तवान् ;
भग्नः, [4]प्रभञ्जनः,[A] [5]भङ्गुरः,[B] [शत्रुं] [6]भञ्जानः, भङ्गः, बिभङ्क्षुः, [7]बम्भङ्गः ;
भङ्क्तव्यम्, भञ्जयितव्यम्, बिभङ्क्षितव्यम्, बम्भजितव्यम् ;
भञ्जनीयम्, [8]भजेलिमाः[शालयः], भञ्जनीयम्, बिभङ्क्षणीयम्, बम्भजनीयम् ;
[9]भङ्ग्यम्, भञ्ज्यम्, बिभङ्क्ष्यम्, बम्भज्यम् ;

1. शतरि, '**रुधादिभ्यः—**' (3-1-78) इति श्नमि, 'श्नान्नलोपः' (6-4-23) इति धातुनकारलोपे, 'श्नसोरल्लोपः' (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपे च रूपमेवम्।
2. विशेषेण भनक्तीति **विभक्**। क्विपि नकारलोपे कुत्वे च रूपम्।
3. '**ओदितश्च**' (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, तस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम्।
4. प्रभञ्जयतीति **प्रभञ्जनः**=वायुः। नन्द्यादित्वात् (3-1-134) ल्यन्तात् कर्तरि ल्युः।
5. '**भञ्जभासमिदो घुरच्**' (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये, घित्त्वेन 'चजोः कु घिण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम्।
प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने तु "**भञ्जेः** कर्मकर्तरि (प्रत्ययः) तथोक्तम् **पाणिनीयमतदर्पणे**— 'कर्मकर्तरिमेवास्मादभिधत्ते स्वभावतः।
न कर्ममात्रमित्येष प्रत्ययः कर्मकर्तरि॥' इति।" इत्युक्तम्।
6. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानश्प्रत्यये रूपमेवम्। न तु शानच्प्रत्ययः। अत्र ताच्छील्ये शक्तौ वा चानश्।
7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लुकि उपधानकारलोपस्य निमित्ताभावात् तस्यानुस्वारपरसवर्णयो रूपमेवम्।
8. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इति केलिमर्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेनोपधानकारलोपे च रूपमेवम्। कर्मकर्तर्ययं प्रत्यय इति **वृत्तिः**। **भाष्ये** तु कर्मण्येवायं प्रत्यय इति ज्ञायते।
9. ण्यति, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम्।

A. 'व्यत्यगच्छन् न च गतं प्रचण्डोऽपि **प्रभञ्जनः**॥' भ. का. 8. 4.
B. 'सुरारोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भार्गवं धनुः।' भ. का. 7.22.

ईषद्भङ्गः-दुर्भङ्गः-सुभङ्गः ; — —
भज्यमानः, भञ्ज्यमानः, बिभङ्क्ष्यमाणः, बम्भज्यमानः ;
[1]भङ्गः-भङ्गा, भङ्गः, बिभङ्क्षः, बम्भजः ;
भङ्क्तुम्, भञ्जयितुम्, बिभङ्क्षितुम्, बम्भजितुम् ;
भक्तिः, [2]सालभञ्जिका,[A] उद्दालकपुष्पभञ्जिका, भञ्जना, बिभङ्क्षा, बम्भजा ;
भञ्जनम्, भञ्जनम्, बिभङ्क्षणम्, बम्भजनम् ;
[3]भङ्क्त्वा[B]-भक्त्वा, भञ्जयित्वा, बिभङ्क्षित्वा, बम्भजित्वा ;
विभज्य, विभञ्ज्य, विबिभङ्क्ष्य, विबम्भज्य ;
[4]इक्षुभङ्गं, गजभङ्गं, [C]वल्लीभङ्गं [वा बभङ्ग।]
भङ्गम् २, भङ्क्त्वा २, भक्त्वा २, } भञ्जम् २, भञ्जयित्वा २, } बिभङ्क्षम् २, बिभङ्क्षित्वा २, } बम्भजम् २; बम्भजित्वा २. }

(1146) "भर्त्स तर्जने" (X-चुरादिः-1683. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः।

भर्त्सकः-र्त्सिका, बिभर्त्सयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादि-

1. कर्मणि घञि कुत्वे च रूपमेवम्। स्त्रियां टाप्। **भङ्गा**=कुसुम्भम्।
2. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति स्त्रियामधिकरणे भावादौ ण्वुल्। एवमेव **उद्दालकपुष्पभञ्जिका** इत्यत्रापि ण्वुल्। उद्दालकपुष्पाणि=श्लेष्मातकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सेति विवरणम्। 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' (2-2-17) इति समासः।
3. क्त्वायाम्, '**जान्तनशां** विभाषा' (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपविकल्पः, तेन रूपद्वयम्।
4. 'उपमाने कर्मणि च' (3-4-45) इति कर्मणि, कर्तरि च णमुल्। 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (3-4-46) इति णमुल्प्रयोजकधातोरेव अनुप्रयोगः।
'**इक्षुभङ्गं बभञ्जासौ गजभङ्गं बभञ्ज** तम्।
अत्र हीक्षुमिवेत्यर्थस्तथा गज इवेत्यपि॥' इति. **प्र. सर्वस्वे**।

A. 'धिक् **सालभञ्जिका**प्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन्॥' भ. का. 7. 74.
B. '**भङ्क्त्वा** भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचख्नतुः॥' भ. का. 4. 3.
C. 'अधिशयितवानब्धिं नाथो ममन्थ बबन्ध तं
हरधनुरसौ **वल्लीभङ्गं बभञ्ज** च मैथिलि।' श्रीगुणरत्नकोशे 54.

कक्कुत्सयतिवत् (217) ज्ञेयानि। ण्यति-[A]प्रभर्त्स्यः इति। [1]भर्त्सयमानः।

(1147) "**भर्व हिंसायाम्**" (I-भ्वादिः-580. सक. सेट्. पर.)-

अयमीदिदपि क्वचित् पठ्यते इति **मा. धा. वृत्तिः**।

[B]भर्वकः-र्विका, भर्वकः-र्विका, बिभर्विषकः-षिका, बाभर्वकः-र्विका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककर्वतिवत् (173-A) बोध्यानि।

(1148) "**भल परिभाषणहिंसादानेषु**"

(I-भ्वादिः-495. सक. सेट्. आत्म.)

भालकः-लिका, भालकः-लिका, बिभलिषकः-षिका, बाभलकः-लिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिककलतिवत् (174) ज्ञेयानि। [2]भालः, ण्यति-[C]आभाल्यः इति विशेषः।

(1149) "**भल आभण्डने**" (X-चुरादिः-1701. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः। आभण्डनम्=निरूपणम्। 'मार्जनम्' इति **धा. का.** (3-36)। भालकः-लिका, बिभालयिषकः-षिका, भालयिता-त्री, बिभालयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकगालयतिवत् (388) ज्ञेयानि। ल्युटि-[D]भालनम्।

(1150) "**भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु**"

(I-भ्वादिः-496. सक. सेट्. आत्म.)

भल्लकः-लिका, भल्लकः-लिका, बिभल्लिषकः-षिका, बाभल्लकः-लिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककडुतिवत् (156) ज्ञेयानि।

1. 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' (ग.सू. चुरादौ) इति ण्यन्तेऽत्रात्मनेपदमेव; तेन शानच्। **क्षीरस्वामी तु** 'लक्ष्ये **भर्त्सयति**.....इति दृश्यते।' इत्याह। तेनास्य धातोः परस्मैपदमपि भवतीति ज्ञेयम्।
2. 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति संज्ञायां घञ्। **भालः**=ललाटः।

A. 'प्रस्पाश्य मुष्टिमभितर्जयते **प्रभर्त्स्यो**
मल्लो बिबस्तयिथुरेनमगन्धनीयम्।' धा. का. 3. 34.

B. 'अफर्विताकाङ्क्षितमर्वकं सतां मांसादिसंचर्वकदुष्ट**भर्वकम्**।' धा. का. 1.74.

C. 'मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमा**भाल्य**दैत्याधिपभल्लनोद्धुरम्।' धा. का. 1.64.

D. '.....दुष्कीर्ति**भालन**पराः खलु कूटवृत्त्या।' धा. का. 3.36.

[1]भल्लः-भल्ली, [2]भल्लूकः, [3]भल्लनः, [4]भल्लटः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः। ल्युटि-[A]भल्लनम्।

(1151) "**भष भर्त्सने**" (I-भ्वादिः-695. अक. सेट्. पर.)

'**भर्त्सनम्**=श्वरवः, यतस्तत्रैवायं (धातुः) प्रसिद्धः।' इति **मा. धा. वृत्तिः**। **क्षीरस्वामी** तु कुत्सितशब्दकरणार्थकत्वमस्याह।

'भष् बुक्के पिशुनोक्तौ .... ॥' **क. क. द्रुमे** (श्लो. 320) भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, बिभषिषकः-षिका; बाभषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कषति**वत्, (179) ज्ञेयानि। [5]भषः-भषी, [6]भषकः-भषिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः। [B]भषन्।

(1152) "**भस भर्त्सनदीप्त्योः**"

(I।I-जुहोत्यादिः-1100. अक. सेट्. पर.) **छान्दसः**। [अ]

1. भल्यते हिंस्यतेऽनेनेति, 'पुंसि संज्ञायाम्—' (3-3-118) इति घः। 'हलश्च' (3-3-121) इति वा घञ् प्रत्यये रूपमेवम्। **भल्लः**=आयुधविशेषः। 'जातेरस्त्री-विषयादयोपधात्' (4-1-63) इति स्त्रियां ङीष्प्रत्यये **भल्ली** इति रूपम्।
2. 'उल्लूकादयश्च' (द. उ. 3-16) इति ऊकप्रत्यये रूपमेवम्। भल्लूकः=ऋक्षः।
3. 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति तात्छीलिको युच्प्रत्ययः।
4. बाहुलकादौणादिके अटप्रत्यये रूपमेवम्। भल्लते=परितो भाषतेऽयमिति **भल्लटः**=कविविशेषः।
5. पचादिषु (3-1-134) **भषट्** इति पाठात् टित्त्वेन स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्—' (4-1-15) इति ङीपि **भषी** इति रूपम्।
6. 'कृत्र शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3-5) इति क्वुन्। स्त्रियां टापि 'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इतीत्वम्।

A. 'मामल्यमानं स्मितमल्लिकावलीमाभाल्यदैत्याधिप**भल्लनो**द्धुरम्।' धा. का. 1.64

B. '....रेषोऽन्यान् **भषतो** नमोऽस्तु कमलाकोष्णस्तनं जोषते॥' धा. का. 1.87.

(अ) धातुपाठेषु सर्वत्र '—भर्त्सनदीप्त्योः' इत्येवास्य धातोरर्थनिर्देशो दृश्यते। परं तु **निरुक्ते** (5-46) '**बभस्ति**रत्तिकर्मा।' इत्युक्तत्वात्; तथा, 'हरी इवान्धांसि **बप्सता**।' (ऋ. वे. 1-6-28-7) इत्यत्र **यास्केन** 'हरी इवाऽन्नानि **भुञ्जाने**।' इति व्याख्यानात्, **सायणभाष्येऽपि** '**भस भक्षणदीप्त्योः**।' इत्येवात्र (ऋ. वे. 1-6-28-7) धातुस्वरूपोपादानाच्च '**भक्षण**दीप्त्योः' इत्येव पाठः प्रामाणिक इति, भर्त्सन-भक्षणशब्दयोः प्रायस्तुल्यश्रुत्या पाठभेद इति वा प्रतिभाति।

भासकः-सिका, भासकः-सिका, बिभसिषकः-षिका, बाभसकः-सिका ;
भसिता-त्री, भासयिता-त्री, बिभसिषिता-त्री, बाभसिता-त्री ;
[1]बप्सत्-बप्सतौ-बप्सतः, [2]भासयन्-न्ती-न्ती, बिभसिषन्-न्ती-न्ती ; —
भसिष्यन्-न्ती-न्ती, भासयिष्यन्-न्ती-न्ती, बिभसिषिष्यन्-न्ती-न्ती ;—
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**कशति**वत् (178) ज्ञेयानि।
[3]नभः, [4]भस्म, [5]भस्त्रम्, [6]भसत् इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1153) "भा दीप्तौ" (II-अदादिः-1051. अक. अनि. पर.)

[7]भायकः-यिका, [8]भापकः-पिका, बिभासकः-सिका, बाभायकः-यिका ;
भाता-भात्री, भापयिता-त्री, बिभासिता-त्री, बाभायिता-त्री ;

---

1. शतरि, शपि, तस्य '**जुहोत्यादिभ्यः—**' (2-4-75) इति श्लुः। 'श्नौ' (6-1-10) इति द्विर्वचनम्। 'घसि**भसो**र्हलि च' (6-4-100) इति उपधा-sकारलोपः। 'खरि च' (8-4-55) इति भकारस्य चर्त्वेन पकारः। अभ्यासे हलादिशेषजश्त्वादिकम्।
2. भक्षणार्थकत्वे, '**निगरण**चलनार्थेभ्यः—' (1-3-87) इति ण्यन्तात् कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले परस्मैपदमेव। दीप्त्याद्यर्थकत्वे, छान्दसत्वात् दृष्टानुविध्याश्रयणे वा शानजन्तेऽपि **भासयमान**ः इति रूपं साध्वेवेत्यपि बोध्यम्।
3. न बभस्ति इति **नभः**=आकाशः। नञ्पूर्वादस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (3-2-178) इति क्विपि सकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमिति **आत्रेयादयः** साधयन्तीति **माधवधातुवृत्तौ** दृश्यते। अत्र बाहुलकात् नञ्समासे नलोपाभाव इति बोध्यम्।
4. भाषायामपि, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति मनिन्प्रत्यये 'नेड् वशि कृति' (7-2-8) इतीण्निषेधे रूपमेवम्। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' (3-3-2) इति भूते-ऽर्थं प्रत्ययः। भस्तितम्=**भस्म**।
5. 'हुयामाश्रु**भसि**भ्यस्त्रन्' (द. उ. 8-84) इति त्रन्प्रत्यये रूपमेवम्। 'तितुत्र**त**—' (7-2-9) इतीण्निषेधः। बभस्तीति **भस्त्रम्**=चर्म, उदरं च।
6. 'शृदृ**भसो**ऽदिः' (द. उ. 6-42) इत्यदिप्रत्यये रूपमेवम्। बभस्ति, भस्यते वा तस्मिन् आहार इति **भसत्**=आमाशयस्थानम्।
7. '**आतो** युक्चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः। एवं घञि, णमुल्यपि ज्ञेयम्।
8. ण्यन्ते सर्वत्र, आदन्तलक्षणः पुगागमो ज्ञेयः।

[1]भान्-भान्ती-भाती, [2]भापयन्-न्ती, बिभासन्-न्ती ; —
भास्यन्-न्ती-न्ती, भापयिष्यन्-न्ती-न्ती, बिभासिष्यन्-न्ती-न्ती ; —
[A]व्यतिप्रभानः, भापयमानः, भापयिष्यमाणः, — बाभायमानः, बाभायिष्यमाणः ;
भाः-भौ-भाः ; — —
सुप्रभातम्-तः, भापितः, बिभासितः, बाभायितः-तवान् ;
[3]निभः, [B]आभः, [4]भम्, [5]विभावरी, [6]भायः, बिभासुः, [7]बाभाः ;
भातव्यम्, भापयितव्यम्, बिभासितव्यम्, बाभायितव्यम् ;
[8]प्रभानीयम्, [9]प्रभापनीयम्, बिभासनीयम्, बाभायनीयम् ;
भेयम्, भाप्यम्, बिभास्यम्, बाभाय्यम् ;
ईषद्भानः-[10]दुर्भानः-सुभानः ; — —
भायमानः, भापयमानः, बिभास्यमानः, बाभाय्यमानः ;

---

1. शतरि शपि, '**अदिप्रभृतिभ्यः—**' (2-4-72) इति शपो लुकि रूपमेवम्। स्त्रियाम्, 'आच्छीनद्योः—' (7-1-80) इति नुम्विकल्पः।
2. दीप्तेः चित्तवत्कर्तृकत्वे, 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु शानजपि भवतीति विशेषः।
3. 'आतश्चोपसर्गे, (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः। '**आतो** लोप इटि च' (6-4-64) इति आकारलोपः। **निभः**=तुल्यः। अत्र धात्वर्थानुगमाभावस्तु उपसर्गवशात् धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति ज्ञेयम्।
4. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वाच्यम्' (वा. 3-2-101) इति वचनादत्र डप्रत्यये, ङित्त्वसामर्थ्यात् भसंज्ञाभावेऽपि टिलोपे रूपमेवम्। भातीति **भम्**= नक्षत्रम्।
5. विपूर्वकादस्मात्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति वनिप्प्रत्यये, स्त्रियाम्, 'वनो र च' (4-1-7) इति ङीब्रेफौ भवतः। **विभावरी**=रात्रिः।
6. 'ग्याऽऽदृव्यध—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि णप्रत्यये युगागमे च रूपम्।
7. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लोपे, रूपमेवम्।
8. '**न भाभूपू—**' (8-4-34) इत्यनेन, उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्याच उत्तरस्य कृञ्कारस्य णत्वनिषेधः।
9. '**ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्**' (वा. 8-4-34) इति वचनात् ण्यन्तेऽपि कृञ्-कारस्य णत्वनिषेधः।
10. ईषदाद्युपपदेषु खलर्थवादः, आदन्तलक्षणो युच्प्रत्ययः। 'दुरः षत्वणत्वयोरुप-सर्गत्वप्रतिषेधो वाच्यः। (वा. 1-4-60)' इति वचनान्न णत्वं षत्वं वाऽत्रेति ज्ञेयम्।

A. '**व्यतिप्रभानो** विविधस्तदोचकैः तत्रैधते माङ्गलिकः स्म निस्वनः।' वा. वि.1.35
B. '**मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं** तमर्च्यमारादभिवर्तमानम्।' रघुवंशे 2.10.

भायः,	भापः,	बिभासः,	बाभाथः ;
भातुम्,	भापयितुम्,	बिभासितुम्,	बाभायितुम् ;-
भातिः, [1]प्रतिभा,	प्रभा,	विभा,	आभा, भाः भापना, बिभासा, बाभाया ;
[A]प्रभानम्,	भापनम्,	बिभासनम्,	बाभायनम् ;
भात्वा,	भापयित्वा,	बिभासित्वा,	बाभायित्वा ;
प्रभाय,	प्रभाप्य,	प्रबिभास्य,	प्रबाभाय्य ;
भायम् २, भात्वा २,	भापम् २, भापयित्वा २,	बिभासम २, बिभासित्वा २,	बाभायम् २ ; बाभायित्वा २;

[2]भातुः, [3]भानुः, [4]भामः.

(1154) "भाज पृथक्कर्मणि" (X-चुरादिः-18-7. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः।

'आमर्दे तु भनक्ति **भाजयति** गौ भाजेः पृथक्कर्मणि ॥' (श्लो. 65) इति देवः। भाजकः- जिका, बिभाजयिषकः-षिका, भाजयिता-त्री, बिभाजयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कालयति**वत् (185) ज्ञेयानि। यत्प्रत्यये—[B]विभाज्यः इति।

(1155) "भाम क्रोधे" (I-भ्वादिः-441. अक. सेट्. आत्म.)

'भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि **भामते** ॥' (श्लो. 149) इति देवः। भामकः-मिका, भामकः-मिका, विभामिषकः-षिका, बाभामकः-मिका ; भामिता-त्री, भामयिता-त्री, बिभामिषिता-त्री, बाभामिता-त्री ;

---

1. स्त्रियाम्, 'आतश्चोपसर्गे' (3-3-106) इति **भावा**दावङ् प्रत्ययः। सम्पदादित्वात् (वा. 3-3-94) भावे क्विपि तु **भाः** इत्यपि भवति।
2. 'कमिमनिजनिगा**भा**—' (द. उ. 1-125) इत्यादिना तुप्रत्ययः। भातीति **भातुः**= प्रकाशः।
3. 'दा**भा**भ्यां नुः' (द. उ. 1-143) इति नुप्रत्ययः। **भानुः**=आदित्यः, किरणश्च।
4. 'अर्तिस्तु—' (द. उ. 7-26) इति मन्प्रत्ययः। **भामः**= क्रोधः।

A. 'हरेः प्रणमनं नास्ति न **प्रभानं** हिमद्रुहः।' भ. का. 9.107.

B. '.....ये ते निर्वासितधियो ह्यसुभि**र्विभाज्या**ः ॥' धा. का. 3.56.

[1]भामयन्-न्ती,	भामयिष्यन्-न्ती-ती ;	—	
[2]देवदत्ताय भाममानः,	—	बिभामिषमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामिष्यमाणः,	—	बिभामिषिष्यमाणः,	बाभामिष्यमाणः ;
[3]भान्-भामौ-भामः ;	—	—	—
भामितम्-तः,	भामितः,	बिभामिषितः,	बाभामितः-तवान् ;
भामः,	[4]भामनः, भामः,	बिभामिषुः,	बाभाम ;
भामितव्यम्,	भामयितव्यम्,	बिभामिषितव्यम्,	बाभामितव्यम् ;
भामनीयम्,	भामनीयम्,	बिभामिषणीयम्,	बाभामनीयम् ;
भाम्यम्,	भाम्यम्,	बिभामिष्यम्,	बाभाम्यम् ;
ईषद्भामः-दुर्भामः-सुभामः;	—	—	—
भाम्यमानः,	भाम्यमानः,	बिभामिष्यमाणः,	बाभाम्यमानः ;
भामः,	[5]भामिनी[A], भामः ;	बिभामिषः,	बाभामः ;
भामितुम्,	भामयितुम्,	बिभामिषितुम्,	बाभामितुम् ;
भामा,	भामना,	बिभामिषा,	बाभामा ;
भामनम्,	भामनम्,	बिभामिषणम्,	बाभामनम् ;
भामित्वा,	भामयित्वा,	बिभामिषित्वा,	बाभामित्वा ;
प्रभाम्य,	प्रभाम्य,	प्रबिभामिष्य,	प्रबाभाम्य ;
भामम् २, भामित्वा २,	भामम् २, भामयित्वा २,	बिभामिषम् २, बिभामिषित्वा २,	बाभामम् २; बाभामित्वा २.

---

1. 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव।
2. 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' (1-4-37) इति देवदत्तस्य सम्प्रदानता।
3. 'मो नो धातोः' (8-2-64) इति पदान्ते नकारादेशो भवति। नत्वस्यासिद्धत्वात् नलोपो न।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति युच्।
5. **भामः**= क्रोधः। सोऽस्यास्तीति **भामिनी**=स्त्री। मत्वर्थीय इनिप्रत्यये, 'ऋन्नेभ्य.—' (4-1-5) इति ङीपि रूपमेवम्।

A. 'पणाख्यरूपाः पनिताकृतीन्ययुः **भामिन्य** एवाक्षमया स्वकामुकान्॥'
धा. का. 1. 57.

(1156) "भाम क्रोधे" (X-चुरादिः-1873. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः।

'भामेर्भामयति क्रोधे तत्रैव शपि भामते॥' (श्लो. 149) इति देवः। भामकः-मिका, बिभामयिषकः- षिका ; भामयिता - त्री, बिभामयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कालयति**वत् (185) ज्ञेयानि। कर्तरि क्तप्रत्यये-[A]भामितः इति रूपम्।

(1157) "भाष व्यक्तायां वाचि"

(I-भ्वादिः-612. सक. सेट्. आत्म.)

भाषकः-षिका, भाषकः-षिका, बिभाषिषकः-षिका, बाभाषकः-षिका ; भाषिता-त्री, भाषयिता-त्री, बिभाषिषिता-त्री, बाभाषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**भामति**वत् (1155) ज्ञेयानि। [1]व्याभाषकः, [2]सुभाषी, सुभाषितम्, भाषा, [3]आत्मनेभाषा-परस्मैभाषा, भाष्यम् इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः। [B]भाषितुम्।

(1158) "भासृ दीप्तौ" (I-भ्वादिः-624.अक. सेट्. आत्म.)

भासकः-सिका, भासकः-सिका, बिभासिषकः-षिका, बाभासकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कासति**वत् (188) बोध्यानि।

---

1. 'निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्' (3-2-146) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्यये रूपमेवम्।
2. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः।
3. स्त्रियाम् 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये **भाषा** इति सिद्ध्यति। **आत्मनेभाषा, परस्मैभाषा** इत्यत्र 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः' (6-3-7) **'परस्य च'** (6-3-8) इत्यलुक्। **आत्मनेभाषा**=आत्मनेपदम्। **परस्मैभाषा**=परस्मैपदम्। धातुपाठेषु वैयाकरणाख्यायामेते प्रसिद्धे। **भाष्ये** तु (6-3-7) प्रकृतस्थले **आत्मनेभाषः, परस्मैभाषः** इति घञन्त एव प्रयुक्तो लक्ष्यते।

A. 'यो मत्क्षयं स्पृहयते मयि **भामितेऽ**पि संसूचयत्यरिगुणांश्च मदभ्रखेटी।' धा. का. 3.55.

B. 'भाषितुं स खलु हर्षवर्षितो गेषितुं समुचितं च नाशकत्।' धा. का. 1.78.

[1]भासुरः[A], [2]भास्वरः[B], [3]भाः-भासौ-भासः, [4]भासा, ण्यन्तात् शतरि [C]उद्भासयन्, [5]उद्भासी, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1159) "भिक्ष भिक्षायाम् अलाभे लाभे च"

(I-भ्वादिः-606. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

'—याच्ञायाम्.....' इति सर्वेषु कोशेषु दृष्टः पाठः।

भिक्षकः-क्षिका, भिक्षकः-क्षिका, बिभिक्षिषकः-षिका, बेभिक्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**धिक्षति**वत् (898) ज्ञेयानि। [6]भिक्षाकः, [7]भिक्षुः[E], [8]तण्डुलभिक्षः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः

---

1. 'भञ्जभास—' (3-2-161) इति घुरच्प्रत्ययः तच्छीलादिषु कर्तृषु भवति।
2. 'स्थेशभास—' (3-2-175) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच्प्रत्ययः। 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्। 'नेड् वशि-कृति' (7-2-8) इतीण्निषेधः।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'भ्राजभास—' (3-2-177) इत्यादिना क्विप्प्रत्ययः। 'ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिकाः वाऽसरूपेण न भवन्ति, (भाष्यम्. 3-2-150) इति न्यायेनात्र क्विप्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोः ताच्छीलिकेष्वेवार्थेषु भवतीति बोध्यम्।
4. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम्।
5. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
6. 'जल्पभिक्ष—' (3-2-155) इत्यनेन तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन्प्रत्यये रूपमेवम्। षित्त्वात् स्त्रियां ङीषि **भिक्षाकी** इति भवति। 'अनुदात्तेतश्च—' (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचोऽपवादोऽयम्।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'सनाशंसभिक्ष उः' (3-2-168) इति उप्रत्ययः। ताच्छी-लिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति।' इति, अत्रैव सूत्रे (3-2-168) भिक्षधातोः 'ताच्छी-लिकप्रत्ययविधायकस्थले पुनरुपादानात् ज्ञाप्यते इति बोध्यम्।
8. 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इति कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययः।

A. 'सुमरोभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा **भासुरं** धनुः।' भ. का. 7. 22.

B. 'अभीरुरवसं स्त्रीभि**र्भास्वर**ाभिरिहेश्वरः॥' भ. का. 7.25. [शि. व. 3.60.

C. 'कला दधानः सकलाः स्वभाभिः **उद्भासयन्** सौधसिताभिराशाः।'

D. 'वज्रप्रभोद्भा**सि**सुरायुधश्रीः या देवसेनेव परैरलङ्घ्या॥' शि. व. 3.64.

E. '.....संवृक्ष्यवेदमतशिक्षक**भिक्षु**गम्यम्।' धा. का. 1.77.

[अ] **क्षीरस्वामी** तु 'भिक्ष याच्ञायाम्, अलाभे लाभे च, क्लेशे च, व्यक्तायां वाचि' इत्युपादाय, 'तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः।' इति तत्रोपपत्तिमप्याह। प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु क्लेशधातुः पृथगेव पठ्यते, न तु **भिक्ष-धातोरर्थत्वेन**। स्पष्टमिदं **माधवधातुवृत्त्यादिषु** प्रकृतस्थले। अतोऽत्रास्माभिरपि क्लेशार्थकत्वमस्य नोपक्षितमिति ज्ञेयम्।

विशेषेण भवन्तीति विशेषः । [A]भिक्षमाणः ।

(1160) **"भिदिर् विदारणे"** (VII-रुधादिः-1439. सक. अनि. उभ.)

भेदकः-दिका, भेदकः-दिका, [1]बिभित्सकः-त्सिका, [2]बेभिदकः-दिका ;
भेत्ता-भेत्री, भेदयिता-त्री, बिभित्सिता-त्री, बेभिदिता-[B]त्री ;
[3]भिन्दन्-[C]ती, भेदयन्-न्ती, बिभित्सन्-न्ती ; —
भेत्स्यन्-न्ती, भेदयिष्यन्-न्ती-ती, बिभित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
भिन्दानः, भेदयमानः, बिभित्समानः, बेभिद्यमानः ;
भेत्स्यमानः, भेदयिष्यमाणः, बिभित्सिष्यमाणः, बेभिदिष्यमाणः ;
[4]गोत्रभिद्, काष्ठभिद्, उद्भित्, प्रभित्-प्रभिदौ-प्रभिदः ;
[5]भित्तम् [शकलम्], भित्तः, [6]भिन्नम्-भिन्नवान्, भेदितम्-तः,
बिभित्सितः, बेभिदितः-तवान् ;

---

1. सन्नन्ताण्वुलि, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः कित्त्वे, द्विर्वचनादिषु कृतेषु धातुदकारस्य चर्त्वेन तकारः । एवमुत्तरत्रापि प्रक्रिया ज्ञेया ।
2. यङन्ते द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु, 'गुणो यङ्लुकोः' (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः सर्वत्र बोध्यः ।
3. शतरि, 'रुधादिभ्यः—' (3-1-78) इति श्नम् विकरणप्रत्ययः । स च अन्त्यादचः परो भवति । 'श्नसोरल्लोपः' (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपः । एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
4. 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविद**भिद**—' (3-2-61) इत्यादिना कर्मण्युपपदे, उपसर्गे उपपदेऽपि क्विप्प्रत्ययः । गोत्रं भिनत्तीति **गोत्रभित्**=इन्द्रः । **उद्भित्**=लतागुल्मादिः ।
5. क्तप्रत्यये शकलेऽभिधेये '**भित्तं** शकलम्' (8-2-59 इत्यनेन निष्ठानत्वाभावो निपात्यते । **भित्त**मिति शकलपर्यायो रूढिशब्दः । अत्र भिदिक्रिया शब्दव्युत्पत्तेर्निमित्तम् । स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे **भाष्यादिषु** ।
6. शकलादन्यत्र, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः' (8-2-42) इत्यनेन निष्ठातकार-धातुदकारयोर्नत्वे रूपमेवम् ।

A. 'संदश्य शरणं शून्यं **भिक्षमाणो** वनं प्रियाम् ।' भ. का. 6.9.

B. 'आत्तायुधाहितजनैः सह संयतित्री शत्रोर्मनोरथशतान्यथ **बेभिदित्री** ।' वा. वि. 3.51.

C. 'निहतश्च स्थितिं **भिन्दन्** दानवोऽसौ बलद्विषा ।' भ. का. 7 68.

[1]उद्भिदः, [2]भिदेलिमाः, [3]भिदुरम्,[A] [4]भिद्यः[B] [नदः], [5]कर्णभेदी,[C]
[6]काष्ठभेदः, [7]बिभिद्वान्, [8]भेदनः-भेदः, बिभित्सुः, बेभिदः ;
भेत्तव्यम्, भेदयितव्यम्, बिभित्सितव्यम्, बेभिदितव्यम् ;
भेदनीयम्, भेदनीयम्, बिभित्सनीयम्, बेभिदनीयम् ;
भेद्यम्, भेद्यम्, बिभित्स्यम्, बेभिद्यम् ;
भिद्यमानः, भेद्यमानः, बिभित्स्यमानः, बेभिद्यमानः ;
ईषद्भेदः-दुर्भेदः-सुभेदः ; — —
भेदः, उद्भेदः, भेदः, बिभित्सः, बेभिदः ;
भेत्तुम्, भेदयितुम्, बिभित्सितुम्, बेभिदितुम् ;

---

1. '**इगुपध**—' (3-1-135) इत्यादिना कर्तरि कप्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः ।
2. 'केलिमर उपसंख्यानम्' (वा. 3-1-96) इत्यनेन केलिमर्प्रत्ययः । धातोरस्य सकर्मकत्वादयं कर्मणि सम्पद्यते । **वृत्त्यादिषु** तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' (काशिका. 3-1-96) इत्युक्तम् । '**भिदेलिमाः** सरलाः—भेत्तव्याः ।' इति **भाष्ये** (3-1-96) कर्मार्थकेन तव्यप्रत्ययेन विवरणात् कर्मार्थिकत्वमेवास्य प्रत्ययस्येति बोध्यम् ।
3. 'विदि**भिदि**च्छिदेः कुरच्' (3-2-162) इति ताच्छीलिकः कुरच्प्रत्ययः । कर्मकर्तरि प्रत्ययोऽयमिति **वृत्तौ** लक्ष्यते । भेदनकर्तुः वज्रायुधस्य '**भिदुरम्**' इत्यभिधानात् शुद्धकर्तर्येवायं प्रत्यय इति प्रतिभाति ।
4. भिनत्ति कूलमित्यर्थे नदेऽभिधेये कर्तरि '**भिद्योद्धौ** नदे' (3-1-115) इति क्यप् निपात्यते । **भिद्यः**=नदः; अधुना 'जम्मू' राज्ये 'बई' इति देशभाषया व्यवहियते ।
5. कर्णं भिनत्तीति **कर्णभेदी**=रूक्षध्वनिः, पिशुनश्च । ताच्छील्ये णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
6. कर्मण्युपपदेऽपि रूपमेवम् । 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यत्र **भाष्ये** एवं प्रयुक्तम् ।
7. लिटः कसौ द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु रूपमेवम् । 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (7-2-67) इत्यत्र कृतद्विर्वचनस्य एकाच एव ग्रहणादत्र नेडिति ज्ञेयम् ।
8. नन्द्यादेराकृतिगणत्वात्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बहुलग्रहणाद्वा कर्तरि ल्युः ल्युट् वा प्रत्ययः । **भेदनः**=रोगविशेषः, वराहश्च ।

A. 'अयशो **भिदुरा**लोके कोपधामरणाद्दते ।' शि. व. 19. 58.

B. 'तोयदागम इवोद्धत्य**भिद्ययो**र्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥' रघुवंशे 11. 8.

C. 'तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः **कर्णभेदिभिः** ।' भ. का. 9. 21.

[1]भिदा, भित्तिः-भिदिः, भेदना, बिभित्सा, बेभिदा ;
भेदनम्, भेदनम्, बिभित्सनम्, बेभिदनम् ;
भित्त्वा, भेदयित्वा, बिभित्सित्वा, बेभिदित्वा ;
संभिद्य, संभेद्य, प्रबिभित्स्य, प्रबेभिद्य, [2]प्रबेभिदय्य गतः ;
भेदम् २, भेदम् २, बिभित्सम् २, बेभिदम् २ ;
भित्त्वा २, भेदयित्वा २, बिभित्सित्वा २, बेभिदित्वा २ ;
[3]भिदुः, [4]भिदिरम्, [5]भिद्रः ।

(1161) "ञि भी भये" (III-जुहोत्यादिः-1084. अक. अनि. पर.)

भायकः-यिका, [6]भापकः-[7]भीषकः-षिका, [8]भायकः-यिका, [9]बिभीषकः-षिका, बेभीयकः-यिका ;
भेता-भेत्री, [A]भापयिता-भीषयिता-भाययिता-त्री, बिभीषिता-त्री, बेभीयिता-त्री ;
[10](चोरात्) बिभ्यत्-बिभ्यतौ-बिभ्यतः, [कुत्सिकया एनं] [11]भाययन्-न्ती, बिभीषन्-न्ती ; —

1. स्त्रियाम्, '**भिदा** विदारणे' (ग. सू. 3-3-104) इति **भिदादि**पाठाद् भावादौ अङ्। अन्यत्र **भित्तिः** इत्येव। **भित्तिः**=कुड्यम्। स्वार्थे कन्प्रत्यये **भित्तिका** इति भवति। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इतीक्प्रत्यये **भिदिः** इत्यपि भवति।
2. यङन्तात् णिचि ल्यपि, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति णेरयादेशः। **काशिकायाम्** (6-4-56) उदाहृतोऽयम्।
3. 'पृभिदि—' (द. उ. 1-108) इति कुप्रत्ययः। **भिदुः**=वज्रम्।
4. 'इषिमदिमुदिक्षिदिच्छिदि**भिदि**—' (द. उ. 8-26) इति किरच्प्रत्यये रूपमेवम्। **भिदिरम्**=भेदः।
5. औणादिके (द. उ. 8-31) रक्प्रत्यये रूपमेवम्। **भिद्रः**=शरः।
6. '**बिभेतेर्हेतुभये**' (6-1-56) इति विकल्पेन णावात्वे, आदन्तलक्षणः पुगागमः।
7. आत्वाभावपक्षे, '**भियो हेतुभये षुक्**' (7-3-40) इति षुगागमः।
8. अहेतुभये तु (करणादिजन्ये भये तु) णिजिनिमित्तकवृद्धौ, आयादेशे च रूपमेवम्। एवमेव ण्यन्ते रूपत्रयस्योपपत्तिर्ज्ञेया।
9. सन्नन्तात् ण्वुलि, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वान्न गुणः। एवमुत्तरत्रापि सन्नन्तेषु ज्ञेयम्।
10. शतरि शपो जुहोत्यादित्वात् श्लौ, द्विर्वचने, अभ्यासहस्वे, उत्तरखण्डे यणि 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (7-1-78) इति नुमो निषेधः।
11. हेतुभये एवात्मनेपदविधानादत्र च अहेतु (करण) भयत्वात् ण्यन्ताच्छतैव।

A. '**किमापयित्री** जनमुग्रसेनजं द्राग् **भापयित्री** भृशमस्य पञ्चताम्।' वा, वि.1. 38.

भेष्यन्-न्ती-ती, भाययिष्यन्-न्ती-ती, बिभीषिष्यन्-न्ती-ती ; —
— (जटिलो)[1]भापयमानः, (मुण्डो)[A]भीषयमाणः, — बेभीयमानः ;
— भापयिष्यमाणः-भीषयिष्यमाणः — बेभीयिष्यमाणः ;
भीः-भियौ-भियः ; — — — —
भीतः-भीतवान्, भापितः-भीषितः-भायितः, बिभीषितः, बेभीयितः-तवान् ;
[2]भीतः, वृकभीतः, [3]भीरुः[B]-भीलुकः, [4]भीरुकः, [5]बिभीषणः,[C]
भापः-भीषः-भायः, बिभीषुः, बेभ्यः ;
भेतव्यम्, भापयितव्यम्-भीषयितव्यम्-भाययितव्यम्, बिभीषितव्यम्, बेभीयितव्यम् ;
[6]प्रनिभयनीयम्-प्रणिभयनीयम्, भापनीयम्-भीषणीयम्-भायनीयम्, बिभीषणीयम्, बेभीयनीयम् ;
भेयम्, भाप्यम्-भीष्यम्-भाय्यम्, बिभीष्यम्, बेभीय्यम् ;
भायमानः, भाप्यमानः-भीष्यमाणः-भाय्यमानः, बिभीष्यमाणः, बेभीय्यमानः ;
ईषद्भयः-दुर्भयः-सुभयः ; — — —

1. '**भीस्म्योर्हेतुभये**' (1-3-68) इति ण्यन्तादात्मनेपदम्।
2. '**भीतः** क्तः' (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः। **वृकभीतः** इत्यत्र 'भय**भीत**भीतिभीभिरिति वक्तव्यम्' (वा. 2-1-37) इति वचनात् समासो बोध्यः।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु '**भियः कुक्लुकनौ**' (3-2-174) इति कुः कुलुकन् च प्रत्ययौ भवतः। क्रमेण **भीरुः**, **भीलुकः** इति रूपे सिद्धयतः।
4. 'कुकन्नपि वक्तव्यः' (वा. 3-2-174) इति वचनात् कुकन्प्रत्यये रूपमेवम्। अयमपि ताच्छीलिकप्रत्ययः।
5. विशेषेण भीषयत इति **विभीषणः**। ण्यन्तात् नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः। षुगागमः।
6. 'शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे' (8-4-18) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेः णत्वविकल्पः।

A. '**शत्रून् भीषयमाणं** तं रामं विस्मापयेत कः।' भ. का. 5-58.
B. '**अभीरुरवसं** स्त्रीभिर्भास्वराभिरिहेश्वरः॥' भ. का. 7-25.
C. '**बिभ्युर्बिडालेक्षण्भीषणाभ्यो** वैदूर्यकुड्येषु शशिद्युतिभ्यः॥' शि. व. 3-45.

[1]भयम्-वृकभयम्, भाप:-भीष:-भाय:, बिभीष:, बेभीय: ;
भेतुम्, भापयितुम्-भीषयितुम्-भाययितुम्, बिभीषितुम्, बेभीयितुम् ;
भीति:, वृकभीति:, [2]भी:, भापना-भीषणा-भायना, [3]भीषा-[A]जातभीषा, बिभीषा, बेभीया ;
— भापनम्-भीषणम्-भायनम्, बिभीषणम्, बेभीयनम् ;
भीत्वा, भापयित्वा-भीषयित्वा-भाययित्वा, बिभीषित्वा, बेभीयित्वा ;
प्रभीय, प्रभाप्य-प्रभीष्य-प्रभाय्य, प्रबिभीष्य, प्रबेभीय्य ;
भायम् २, भीत्वा २, } भापम् २-भीषम् २-भायम् २, भापयित्वा २-भीषयित्वा २-भाययित्वा २, } बिभीषम् २, बिभीषित्वा २, बेभीयम् २ ; बेभीयित्वा २ ;

[4]भेक:, [5]भयानक:, [6]भीम:-भीष्म: ।

(1162) "भुज पालनाभ्यवहारयो:"

(VII-रुधादि:-1454. सक. अनि. पर.) **अभ्यवहार**:=भोजनम् ।

'भुजेद् **भुनक्ति भुंक्ते** स्यु:, कौटिल्ये पालनेऽदने ।' (श्लो. 65) इति **देव:** ।

---

1. 'अज्विधौ-**भयादीना**मुपसंख्यानम्, नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा. 3-3-56) इति वचनादत्र 'एरच्' (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्यय:। अचप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गत्वं तु प्रायिकम्। अतोऽत्र नपुंसकत्वम्। **वार्तिके**ऽत्र 'क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्युक्तत्वात् **नपुंसके** भावे विहित: ल्युट्प्रत्ययोऽप्यस्य धातोर्नेति ज्ञेयम्। **वृकभयम्** इत्यत्र 'पञ्चमी **भयेन**' (2-1-37) इति समास:।
2. स्त्रियां भावे सम्पदादित्वात् (वा. 3-3-94) क्विप्।
3. हेतुमण्ण्यन्तात् बाहुलकेन 'अ प्रत्ययात्' (3-3-102) इत्यकारप्रत्यय:, युजपवाद:।
4. '**इण्भी**का—' (द. उ. 3-21) इति कन्प्रत्यये रूपमेवम्। बिभेतीति **भेक:**।
5. 'आनक: शीङ्**भिय:**' (द. उ. 3-26) इत्यानकप्रत्यय:। बिभेति तस्मादिति **भयानक:**=भीषण:। '**भीमादयो**ऽपादाने' (3-4-74) इति अपादानेऽर्थे प्रत्यय:।
6. '**भिय: षुग् वा**' (द. उ. 7-35) इति मक्प्रत्यय:, पक्षे षुगागमश्च। बिभेत्यस्माज्जन इति **भीम:, भीष्मो** वा। '**भीमादयो**ऽपादाने' (3-4-74) इत्यपादानेऽयं प्रत्ययो ज्ञेय:।

A. 'जगत्पतौ पश्यति **जातभीषा** प्रायस्तदालिङ्गनमभ्यनैषीत्॥' या. अ. 13-57.

भोजक:-जिका, भोजक:-जिका, [1]बुभुक्षक:-क्षिका, बोभुजक:-जिका ;
भोक्ता-भोक्त्री, भोजयिता-त्री, बुभुक्षिता-त्री, बोभुजिता-त्री ;
[2]भुञ्जन्-ती, देवदत्तं यज्ञदत्त:-[3]भोजयन्-न्ती, बुभुक्षन्-न्ती ; —
भोक्ष्यन्-न्ती-ती, भोजयिष्यन्-न्ती-ती, बुभुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
[4]भुञ्जान:, भोजयमान:, बुभुक्षमाण:, बोभुज्यमान: ;
भोक्ष्यमाण:, भोजयिष्यमाण:, बुभुक्षिष्यमाण:, बोभुजिष्यमाण: ;
हुतभुक्, हव्यभुक्, [5]बलिभुक्-बलिभुजौ-[A]बलिभुज: ; — —
भुक्तम्-भुक्तवान्, [6]प्रभुक्त:, भोजित:, बुभुक्षित:, बोभुजित:-तवान् ;

---

1. सन्नन्ते सर्वत्र 'इको झल्' (1-2-9) इति सन: कित्त्वे, धातुजकारस्य षकारे, तस्य 'षढो: क: सि' (8-2-41) इति ककारे च रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया।
2. शतरि, शपो रुधादित्वेन श्नमि, 'श्नसोरल्लोप:' (6-4-111) इति श्नमोऽकारस्य लोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकारे च रूपमेवम्।
3. अभ्यवहारार्थे धातोरस्य ण्यन्तात्, '**निगरण**चलनार्थेभ्य:' (1-3-87) इति शतैव। 'गतिबुद्धि**प्रत्यवसानार्थ**—' (1-4-52) इत्यादिना अणौ कर्तु: णौ कर्मसंज्ञाऽत्रेति विशेष:।
4. '**भुजोऽनवने**' (1-3-66) इत्यनेन अवनभिन्नार्थे आत्मनेपदं शानच्। ण्यन्तेऽपि पालनार्थे शानज्ज्ञेय:। सन्नन्तेऽपि पालनार्थे 'पूर्ववत् सन:' (1-3-62) इति शानज्भवतीति बोध्यम्। धातूनामनेकार्थत्वात्, '**भुञ्जाना** मानुषान् **भोगान्** सर्वकामसमृद्धिनी।' (रामा-अर. 47-4), '**बुभुजे** पृथिवीपाल: पृथिवीमेव केवलाम्॥' (रघुवंशे. 15-1) इत्यादिषु, अनुभवार्थेऽपि आत्मनेपदं भवतीति बोध्यम्। स्पष्टमिदं **माधवधातुवृत्तौ**।
5. कर्मण्युपपदे 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्तरि क्विप्। **बलिभुक्**=वायस:।
6. 'आदिकर्मणि क्त: कर्तरि च' (3-4-71) इति कर्तरि क्त:।' '**प्रभुक्तो** गोरसं कृष्ण: **प्रभुक्तो**ऽनेन गोरस:।' इति **प्र. सर्वस्वे**। अस्य धातोर्भक्षणार्थकत्वात् 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगति**प्रत्यवसानार्थेभ्य:**' (3-4-76) इति अधिकरणेऽपि क्तप्रत्ययो बोध्य:। **प्रत्यवसानार्थका:**= भक्षणार्थका धातव:।

A. 'तूष्णीं प्रत्यभिजानते **बलिभुजो** भीता: स्वयूथ्यस्वरान्॥' अनर्घराघवे 4.1.

[1]भोजः, [2]विश्वभोजः, [3]उष्णभोजी-शीतभोजी, [A]कलहभोजी, [4]अश्राद्धभोजी, कांस्यभोजी, (भोगं) [5]भुञ्जानः, भोजः, [B]बुभुक्षुः, बोभुजः ;
भोक्तव्यम्, भोजयितव्यम्, बुभुक्षितव्यम्, बोभुजितव्यम् ;
प्रनिभोजनीयम्-प्रणिभोजनीयम्, भोजनीयम्, बुभुक्षणीयम्, बोभुजनीयम् ;
[6]भोज्यम्-भोग्यम्, भोज्यम्, बुभुक्ष्यम्, बोभुज्यम् ;
ईषद्भोजः-दुर्भोजः-सुभोजः ; — —
भुज्यमानः, भोज्यमानः, बुभुक्ष्यमाणः, बोभुज्यमानः ;
[7]भुजः-भोगः, [8]भोगः, भोजः, बुभुक्षः, बोभुजः ;
भोक्तुम्, [9]भोक्तुं शक्नोति, भोजयितुम्, बुभुक्षितुम्, बोभुजितुम् ;

---

1. इगुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा 'अज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठचन्ते च पचादयः।' (का. 3-1-134) इति वचनात् कर्तरि अच्प्रत्ययः।
2. विश्वं भुनक्ति इति **विश्वभोजः**। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्प्रत्ययः।
3. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः। एवं **शीतभोजी, कलहभोजी** इत्यत्रापि ज्ञेयम्। कलहं भुनक्ति=पालयति इति **कलहभोजी**=नारदः।
4. 'व्रते' (3-2-80) इति णिनिप्रत्ययः। सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते इत्यत्र व्रतं गम्यते। एव **कांस्यभोजी** इत्यत्रापि व्रते गम्ये णिनिप्रत्यय इति ज्ञेयम्।
5. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति चानशप्रत्ययः। ताच्छीलिकोऽयं प्रत्ययः।
6. '**भोज्यं** भक्ष्ये' (7-3-69) इति ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते। 'भक्ष्ये' इत्यत्रोपलक्षणं खादनसामान्यधर्मस्य। तेन '**भोज्या** यवागूः' इत्यत्र पानार्थकस्यापि **भोज्या** इति सिद्धयति। भक्षणादिभिन्नार्थे तु 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे **भोग्यः**=कम्बलः इति सिद्धयति।
7. '**भुजन्युब्जौ** पाण्युपतापयोः' (7-3-61) इति पाणावभिधेये घञि कुत्वाभावः, गुणाभावश्च निपात्यते। भुज्यतेऽनेनेति **भुजः**=पाणिः। 'बाहावभिधेये **भुज** इति प्रयोगो लाक्षणिकः।' इति **बृहच्छब्देन्दुशेखरे** स्फुटम्। भुजादन्यत्र घञि कुत्वे **भोगः**= शरीरम्।
8. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्। **भोगः**= स्त्रीभोगाज्जातोऽक्षिरोगविशेषः। कारणे कार्योपचारोऽत्र। **भोगः**= सर्पकायश्च।
9. पूर्वकालत्वाभावेऽपि शक्नोत्यर्थे '**शक**धृषज्ञा—' (3-4-65) इति तुमुन्प्रत्ययः।

A. '.....पुरतोऽभवत् **कलहभोजिनो** मुनेः॥' च. भा. 5.53.

B. 'बलात् **बुभुक्षुणो**त्क्षिप्य जहे भीमेन रक्षसा॥' भ. का. 4.2.

भुक्तिः, [1]भुजिः, अन्नभोजिका, भोजना, [A]बुभुक्षा, बोभुजा ;
भोजनम्, भोजनम्, बुभुक्षणम्, बोभुजनम् ;
भुक्त्वा, भोजयित्वा, बुभुक्षित्वा, बोभुजित्वा ;
उपभुज्य, उपभोज्य, प्रबुभुक्ष्य, प्रबोभुज्य ;
[2]अग्रेभोजम्-भुक्त्वा, प्रथमं भोजं-भुक्त्वा, पूर्वं भोजं-भुक्त्वा वा व्रजति।
भोजम् २, भोजम् २, बुभुक्षम् २, बोभुजम् २ ;
भुक्त्वा २, भोजयित्वा २, बुभुक्षित्वा २, बोभुजित्वा २ ;
[3]भुज्युः, [4]भुजिष्यम्-भुजिष्या.

(1163) "भुजो कौटिल्ये"

(VI-तुदादिः-1417. अक. अनि. पर.)

'**भुजेद्** भुनक्ति भुङ्क्ते स्युः कौटिल्ये पालनेऽदने।' (श्लो.65) इति **देवः**। भोजकः-जिका, भोजकः-जिका, बुभुक्षकः-क्षिका, बोभुजकः-जिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना **रौधादिकभुज**धातुवत् (1162) ज्ञेयानि। [5]भुग्नः[B]-भुग्नवान्, [6]विभुजन्-न्ती-ती, [7]मूलविभुजः,

---

1. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे इक्प्रत्ययः। **अन्नभोजिका** इत्यत्र उत्पत्तिरूपार्थे 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (3-3-111) इति स्त्रियां ण्वुच्। 'पाचिका मे त्वया देया प्रोत्पन्ना मेऽन्नभोजिका॥' इति **प्र. सर्वस्वे।**
2. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इति अग्रेप्रथमपूर्वशब्देषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ विकल्पेन भवतः।
3. '**भुजि**मृङ्भ्याम्—' (द. उ. 1-135) इति युक्प्रत्ययः। **भुज्यु**ः= गन्धर्वः।
4. 'रुचि**भुजि**भ्यां किष्यन्' (द. उ. 8·15) इति किष्यन्प्रत्ययः। **भुजिष्यम्**= भोग्यम्। **भुजिष्या**=दासी।
5. धातोरस्य, ओदित्त्वेन, 'ओदितश्च' (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्।
6. शतरि, तुदादित्वाच्छप्रत्यये तस्य ङिद्वद्भावेनाङ्गस्य गुणो न। स्त्रियां नुम्विकल्प इति विशेषः।
7. मूलानि विभुजतीति **मूलविभुजः**=रथः। 'कप्रकरणे—**मूलविभुजादिभ्य** उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कर्मण्यणोऽपवादः कप्रत्ययः।

A. 'अस्मानत्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो **बुभुक्षया**॥' भ. का. 7.84.

B 'महाभरा**भुग्न**शिरः सहस्रसाह्यायकव्यग्र**भुजं** प्रसस्रे॥' शि. व. 3.25.

[1]भुजः, [2]भोगः; इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1164) "**भुवोऽवकल्कने**" (X-चुरादिः-1748. सक. सेट्. उभ.)

"अवकल्कनम्=मिश्रीकरणम्। भावयति दध्नौदनम्। अनित्यण्यन्तत्वार्था पञ्चमी। 'विकल्कने' इति **नन्दी**। 'भावयेद् ब्राह्मणं तपः।'—" इति **क्षीरस्वामी**। "**अवकल्कनं=चिन्तनम्। इति काश्यपः**। क्वचित् **स्वामिग्रन्थेऽनुकल्कनम्**-इति पठित्वा, 'अनुकल्कनम्=मिश्रीकरणम्।' इति दृश्यते। ....**विकल्कनम्**=विपाचनम् (=[3]विपक्वीकरणम्।) तथा च प्रयुज्यते—'तपो **भावित**मात्मानम्—' इति। '—**अवकल्पने**' इत्यपरे। तथा च **धनपालः** ..." इति **मा. धा. वृत्तिः**। 'मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशी? इति न विद्मः।' इति **पुरुषकारः**।

'सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तङि।
भवते शपि, तत्रैव भावयत्यवकल्कने॥' (श्लो. 3) इति **देवः**।

भावकः-विका, [4]बिभावयिषकः-षिका, भावयिता-त्री, बिभावयिषिता-त्री; [5]भावयन्-न्ती, बिभावयिषन्-न्ती; भावयिष्यन्-न्ती-ती, बिभावयिषिष्यन्-न्ती-ती;

1. इगुपधलक्षणे कर्तरि कप्रत्यये रूपमेवम्।
2. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि 'चजोः कु—' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम्। '**भोगः**= सर्पकायः।' इति **क्षीरस्वामी**। "अथवा **भोग**-शब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा— 'अहिरिव **भोगैः** पर्येति बाहुम्—' (ऋ. वे. 6-75-14) अहिरिव शरीरैरिति गम्यते" इति **भाष्य** (5-1-9) वचनप्रामाण्यात् शरीरसामान्ये **भोग**शब्दस्य वृत्तिरिति गम्यते।
3. '**प्रभावुक**मन्नं भवति।' इति **काशिकायाम्** (3-2-154) उदाहृतम्। तस्यान्नविशेष्यकत्वेन विपक्वीकरणार्थे वृत्तिरस्य धातोः इति **काशिका**सम्मतमिति ज्ञेयम्।
4. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्।
5. '**भू** अवकल्कने' इति पठितव्ये सति, '**भुवो**ऽवकल्कने' इति पाठः 'अनित्यण्यन्तत्वार्था पञ्चमी।' इति ज्ञापयतीत्याहुः। तेन णिजभावपक्षे, धातोश्चिन्तनार्थकत्वेऽकर्मकत्वेन, चिन्तनस्य च चित्तवत्कर्तृकत्वेन 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-87) इति ण्यन्तात् परस्मैपदमेव। मिश्रीकरणाद्यर्थान्तरे तु यथासम्भवमात्मनेपदमपि धातोरस्य भवतीत्यपि बोध्यम्।

भावयमानः, बिभावयिषमाणः; भावयिष्यमाणः, बिभावयिषिष्यमाणः, बिभावयिट्-यिषौ-यिषः; [A]भावितम्-तः, बिभावयिषितः-तवान्; भावः, [1]भावुकः, [2]भावनः, बिभावयिषुः; भावयितव्यम्, बिभावयिषितव्यम्; भावनीयम्, बिभावयिषणीयम्; भाव्यम्, बिभावयिष्यम्; ईषद्भावः-दुर्भावः-सुभावः; ईषद्बिभावयिषः-दुर्बिभावयिषः-सुबिभावयिषः; भाव्यमानः, बिभावयिष्यमाणः; भावः, बिभावयिषः; भावयितुम्, बिभावयिषितुम्; भावना, बिभावयिषा; भावनम्, बिभावयिषणम्; भावयित्वा, बिभावयिषित्वा; प्रभाव्य, प्रबिभावयिष्य; भावम् २, भावयित्वा २, बिभावयिषम् २; बिभावयिषित्वा २. इति रूपाण्यस्य भवन्ति।

(1165) "**भू सत्तायाम्**" (I-भ्वादिः-1. अक. सेट्. पर.)

'सत्तायां **भवति**, प्राप्तौ णिचि भावयते तङि।
भवते शपि तत्रैव, भावयत्यवकल्कने॥' (श्लो. 3) इति **देवः**।

भावकः-भाविका, भावकः-विका, [3]बुभूषकः-षिका, बोभूयकः-यिका; भविता-त्री, भावयिता-त्री, बुभूषिता-त्री, बोभूयिता-त्री; परिभवन्-न्ती, [4]सुखमनुभवन् वर्धस्व, शुश्रूषुर्भवन् विद्यामधिकरोति,

1. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु 'लषपतपदस्थाभूवृष—' (3-2-154) इत्यनेन उकञ्प्रत्ययः। 'णेरनिटि' (6-4-51) इति णिलोपः। 'न वाचमवमन्यन्ते नर्तकीमिव **भावुकाः**॥' (या. अ. 1-7) इत्यत्र, "**भावुकाः= भावनाकृतो** भगवद्भक्ताः। '**भुवोऽवकल्कने**' इति भवतेर्णिजन्तात् 'लषपत—' (3-2-154) इत्यादिना उकञ्प्रत्ययः। 'अवकल्कनम्=चिन्तनम्।' इति व्याख्यातम्।" इति **अप्पय्यदीक्षितोक्तेः** धातोरस्यैवोकञ्विधायके सूत्रे ग्रहणमित्यपि ज्ञायते।
2. ण्यन्तादस्मात् नन्द्यादेराकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युः। **भावनः**= चिन्तकः।
(अत्र **भावितम्** इति मिश्रीकरणार्थे धातोर्वृत्तिरिति ज्ञेयम्)
3. 'सनि ग्रहगुहोश्च' (7-2-12) इतीण्निषेधः। अभ्यासे ह्रस्वः। एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
4. सुखम**नुभवन्**, शुश्रूषु**र्भवन्** इत्यत्र क्रमेण लक्षणार्थे हेत्वर्थे च, 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (3-2-126) इति शता।

A. 'रोषान्ध्य**भावित**मसृग्भिरकल्पयत् तं
कृष्णोऽपि नाकिजनराकितलाग्यवीर्यः॥' धा. का. 3.41.

शयनमनुभवन् भुङ्क्ते, मा[1]भवन्, भावयन्-न्ती, बुभूषन्-न्ती ; — [2]व्यतिभवमानः, भावयमानः, [3]व्यतिबुभूषमाणः, बोभूयमानः ; व्यतिभविष्यमाणः, भावयिष्यमाणः, व्यतिबुभूषिष्यमाणः, बोभूयिष्यमाणः ; [4]गान्दिनीभूः-[A]गान्दिनीभुवौ-गान्दिनीभुवः ; — — [5]भूतम्, भूतवान्, भावितः, बुभूषितः, बोभूयितः-तवान् ; [6]भवः, भावः, [7]भव्यः (देवदत्तः), [8]अभिभावी, [9]परिभावी[B]परिभवी, [10]अभावी,

---

1. 'माङ्याक्रोशे' (वा 3-2-124) इति शता। यद्यपि लुङोऽपि माङ्येव विधानम्; तथापि **वार्तिककार**वचनप्रामाण्यात् लटः शत्राऽत्र लुङः समावेश इति ज्ञेयम्।
2. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे, (1-3-14) इति कर्मव्यतिहारे शानच्।
3. 'पूर्ववत्सनः' (1-3-62) इति सन्नन्तात् कर्मव्यतीहारे गम्ये शानच्।
4. गान्दिन्याः भवति=उत्पद्यते इति **गान्दिनीभूः**। 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्तरि क्विप्।
5. 'श्युकः क्किति' (7-2-11) इतीण्निषेधोऽत्र। एवमेव क्त्वा-क्तिनोरपि इण्निषेधो ज्ञेयः।
6. 'अजिवधिः सर्वधातुभ्यः—' (का. 3-1-134) इति वचनादस्माद्धातोः पचाद्यचि, गुणावादेशयो रूपमेवम्। स्त्रियाम् 'इन्द्रवरुणभव-' (4-1-49) इत्यादिना ङीषानुगौ। **'भवतेश्चेति वक्तव्यम्'** (का. 3-1-143) इति वाक्यं **काशिकायां** कर्तरि विकल्पेन णप्रत्ययविधानप्रकरणे दृश्यते। तेन पक्षे कर्तरि **भावः** इत्यपि ज्ञेयम्। परं तु वाक्यमिदं **भाष्ये** न दृश्यते।
7. '**भव्य**गेयप्रवचनीय—' (3-4-68) इत्यादिना कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः। भवत्यसौ, भव्यमनेनेति वा **भव्यः**।
8. '**अभिभावी** भूते' (ग. सू. 3-1-134) इति वचनात् भूतार्थे ग्रह्यादित्वाण्णिनि-प्रत्ययः।
9. ग्रह्यादिष्वेव (3-1-134) '**परिभवी-परिभावी**' इति निपातनात् णिनिप्रत्यये, तस्य पाक्षिके वृद्ध्यभावे च रूपे एते सिद्ध्यतः।
10. 'अचामचित्तकर्तृकाणाम्' (ग. सू. 3-1-134) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् '—' प्रतिषिद्धानाम्' (ग. सू. 3-1-134) इत्यनुवर्तते। तेनात्र णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। प्रकृतगणसूत्रस्यायमर्थः— अचेतनकर्तृकाणाम् अजन्तानां धातूनां नञ्युक्तानां (नञुपपदकानाम्) णिनिर्भवति—इति। तेनात्र ग्रह्यादित्वात् णिनिः।

A. 'स **गान्दिनीभूर**थ गोकुलैधितं स्पर्धालुधीगाधितकार्यबाधिनम्।' धा. का. 1-2.

B. '**परिभावीणि** ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम्।' भ. का. 6-75.
अत्र नपुंसकलिङ्गे नुमि, 'प्रातिपदिकान्तनुम्—' (8-4-11) इति णत्वम्।

[1]भावी, [2]अभिभावकः-अभिभविता, [3]भविता, [4]आढ्यम्भविष्णुः[A]-सुभगम्भविष्णुः-स्थूलम्भविष्णुः-पलितम्भविष्णुः-नग्नम्भविष्णुः-अन्धम्भविष्णुः-प्रियम्भविष्णुः, आढ्यम्भावुकः-[B]सुभगम्भावुकः-स्थूलम्भावुकः-पलितम्भावुकः-नग्नम्भावुकः-अन्धम्भावुकः-प्रियम्भावुकः, [C]मषीभावुकः, [5]भविष्णुः, [6]भूष्णुः, [7]भावुकः, [8]परिभवी,

---

1. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र गणे **भावी** इति पाठात् भविष्यत्यर्थे णिनिप्रत्ययः।
2. वाऽसरूपन्यायेन 'ण्वुल्तृचौ' (3-1-133) इति यथाक्रमं ण्वुलि, तृचि च रूपमेवमिति ज्ञेयम्।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'तृन्' (3-2-135) इति तृन्प्रत्यये रूपमेवम्।
4. आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियपदेषूपपदेषु सत्सु च्वर्थेषु गम्येषु अच्व्यन्तेषु 'कर्तरि **भुवः** खिष्णुच्खुकञौ' (3-2-57) इत्यनेन खिष्णुच् खुकञ् च प्रत्ययः क्रमेणात्रेति ज्ञेयम्। प्रत्यययोः खित्त्वात्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (6-3-67) इति मुमागमः।
5. '**भुवश्च**' (3-2-138) इतीष्णुच्प्रत्ययस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु भवति। अत्र पूर्वसूत्रात् '—छन्दसि' (3-2-137) इत्यनुवृत्तेः छन्दस्येवायं प्रत्यय इति ज्ञेयम्। **चान्द्रास्तु** भाषायामप्यस्य प्रयोगमिच्छन्ति।
6. 'ग्लाजिस्थश्च स्नुः' (3-2-139) इति सूत्रे चकारेण तत्पूर्वसूत्रगतभूधातोरप्यनुषङ्गात् अत्र स्नुप्रत्ययः। प्रत्ययस्य गित्त्वात् 'क्ङिति च' (1-1-5) इत्यत्र गकारस्यापि प्रश्लेषात् गुणो नेति ज्ञेयम्। एवं 'श्युकः क्किति' (7-2-11) इत्यत्रापि गकारप्रश्लेषणात् इण्निषेधोऽत्रेत्यपि ज्ञेयम्।
7. 'लषपतपदस्थाभू-' (3-2-154) इत्यनेन ताच्छीलिके उकञ्प्रत्यये रूपमेवम्। ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति **भाष्यादिषु** स्पष्टम्। तेन उत्सर्गेण समावेश एवेतरेषां प्रत्ययानामिति ज्ञेयम्।
8. 'जिदक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यम**परिभू**प्रसूभ्यश्च' (3-2-157) इत्यनेन ताच्छीलिके इनिप्रत्यये रूपमेवम्। अत्र सूत्रे **परिभू** इत्युक्तेः अन्योपसर्गे उपपदे प्रत्ययोऽयं न भवतीति ज्ञेयम्।

A. '**आढ्यम्भविष्णुर्**यशसा कुमारः **प्रियम्भविष्णुर्**न स यस्य नासीत्॥' भ. का. 3.1.

B. 'हृदयङ्गममूर्तिस्त्वं **सुभगम्भावुकं** वनम्।' भ. का. 5.67.

C. 'दलोदरे काञ्चनकैतकस्य क्षणान्**मषीभावुक**वर्णरेखम्।' नैषधे-6.63.

[1]विभूः, [2]स्वयम्भूः-अग्निभूः-कच्छभूः-मित्रभूः-पवनभूः, [3]विभुः-प्रभुः-संभुः, [4]शम्भुः, [5]भवकः, [6]धेनुम्भव्या, [7]बभूवान्, [8]भवभूतिः-भूतः, भावः, [9]भावनः, [A]बुभूषुः-[10]बिभावयिषुः, बोभुवः; भवितव्यम्, भावयितव्यम्, बुभूषितव्यम्, बोभूयितव्यम्; [11]प्रभवनीयम्, [12]प्रभावनीयम्, बुभूषणीयम्, बोभूयनीयम्;

---

1. '**भुवः** संज्ञाऽन्तरयोः' (3-2-179) इति क्विप्प्रत्ययः। **विभूः** इति कस्यचित् संज्ञा। अत्र सूत्रे अन्तरशब्देन धनिकाधमर्णयोरन्तरालवर्ती उच्यते। **प्रतिभूः**= क्रयविक्रयादिषु ऋणादानप्रत्यर्पणादिषु च मध्यवर्ती साक्षी।
2. उपसर्गे,पदान्तरे च उपपदे धातुसामान्यविहितः क्विप्प्रत्ययोऽत्रेति यथासम्भवमूह्यम्।
3. '**विप्रसंभ्यो ड्वंज्ञायाम्**' (3-2-180) इति भूधातोरस्य वि-प्र-सं-पूर्वकस्य ड्वप्रत्ययः। प्रत्ययस्य ङित्त्वात् टेर्लोपः।
4. 'ड्वप्रकरणे—मि[त्र]तद्रु–आदिभ्य उपसंख्यानम्–' (वा. 3-2-180) इति ड्वप्रत्ययः। शं भावयतीति **शम्भुः**। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिरिति ज्ञेयम्।
5. भवतात् इति **भवकः**। आशिषि गम्यमानायाम्, '**आशिषि च**' (3-1-150) इति वुन्।
6. '**धेनोर्भव्यायां** सुम्—' (वा. 6-3-70) इति सुमागमः। धेनुर्भविष्यतीत्यर्थः। बाहुलकादत्र भविष्यत्यर्थे **भुवो** यत्प्रत्ययः इति ज्ञेयम्।
7. लिटः क्वसौ रूपमेवम्। '**वस्वेकाजाद्घसाम्**' (7-2-67) इति सूत्रोपात्तनिदानस्यात्र लक्ष्येऽभावादिडागमो न। **माधवधातुवृत्तौ** तु क्वसोर्भाषायां प्रयोगाभावः साग्रहं साधितः। '**विभाषा पूर्वह्णापराह्णाभ्याम्**' (4-3-24) इत्यत्र भाष्ये, '**पपुष आगतं पपिवद्भ्यम्—**' इति प्रयुक्तत्वात् भाषायामपि क्वसुप्रयोगो नाप्रामाणिक इति ज्ञेयम्।
8. '**क्विच्क्वौ च संज्ञायाम्**' (3-3-174) इति संज्ञायां क्विच्। पुंल्लिङ्गोऽयं शब्दः। एवं **भूतः** इत्यत्रापि संज्ञायां क्तप्रत्ययो ज्ञेयः।
9. नन्द्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् ण्यन्तात् कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्।
10. ण्यन्तात् सनि, '**ओः पुयण्ज्यपरे**' (7-4-80) इत्यभ्यासे इकारः।
11. '**न भाभूपू—**' (8-4-34) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वनिषेधः।
12. '**ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम्**' (वा. 8-4-34) इति उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नकारस्य णत्वनिषेधः।

A. '**प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य** यः शिरोधिरागाद्दशमं चिकर्तिषुः।' शि. व. 1.49.

भव्यम्, [1]अवश्यभाव्यम्, [2]ब्रह्मभूयं [A]मित्रभूयं वा गतः, भाव्यः, भाव्यम्, बुभूष्यम्, बोभूय्यम्;

ईषद्भवः-दुर्भवः-सुभवः, [3]ईषदाढ्यम्भवं-दुराढ्यंभवं-स्वाढ्यम्भवम्, [B]सुराजम्भवः, वा भवता; — — —

भूयमानः-अनुभूयमानम्, भाव्यमानः, बुभूष्यमाणः, बोभूय्यमानः;

[4]भवः, [5]भावः, प्रभवः, [6]परिभावः[C]-परीभावः-परिभवः, भावः, बुभूषः-बोभूयः;

---

1. '**ओरावश्यके**' (3-1-125) इत्यावश्यकार्थे ण्यत्। 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये ……' (का. 6-1-144) इति अवश्यमो मकारस्य लोपः। आवश्यकार्थं ण्यदत्रेति प्रदर्शनार्थमत्र 'अवश्यम्' इति पदमुपात्तम्; न तु उपपदत्वेन; विनैवावश्यपदमपि प्रयोगः साधुरेव। तथा च प्रयुक्तम्—'विप्रेण शुचिना **भाव्यम्**–' (**प्र. कौमुद्यु**-पात्तोऽयं श्लोकः) इति।
2. '**भुवो भावे**' (3-1-107) इति भावार्थे क्यप्। ब्रह्मभूयं गतः=ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः।
3. ईषदाद्युपपदेषु कर्तरि कर्मणि चोपपदयोः सत्योः च्व्यर्थे गम्ये '**कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः**' (3-3-127) इति खरुप्रत्ययः। उपपदद्वयविधानात् **भाष्यकार**प्रयोगाच्च कर्तृवाचकस्य चोपपदस्य धातोरव्यवहितपूर्वप्रयोग इति ज्ञेयम्।
'**अकर्मत्वाद् भुवो भावे** कृञः कर्मार्थ एव तत्।
च्व्यर्थयोगश्च वाच्योऽत्र भवतेषत्पटुम्भवम्॥
अपटोस्ते पटुत्वेन भवनं लक्ष्यतीर्यते।
एवं **स्वाढ्यम्भवं** तेन, तया **दुस्सुन्दरिम्भवम्**॥" इति **प्र. सर्वस्व**-श्लोकोऽत्रानुसन्धेयः।
4. '**ऋदोरप्**' (3-3-57) इति भावेऽप्प्रत्ययः।
5. '**नपुंसके भावे क्तः**' (3-3-114), '**भावे**' (3-3-18), '**—भाववचनात्**' (2-3-15) '**भाववचनाश्च**' (3-3-11) इत्यादिनिर्देशप्रामाण्यात् उवर्णान्तत्वेन प्राप्तोऽप्रत्ययः पाक्षिकः; तेन, 'अबाधकान्यपि निपातनानि' (परि. 121) इति न्यायेन घञ्प्रत्ययोऽपि भवतीति **केचित्**। **भाष्ये** 'बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति' (भाष्यम् 1-1-27) इत्युक्तत्वात् घञ्प्रत्यय एव भावार्थे न्याय्यः, न तु ओरप्प्रत्यय इति **परे** वदन्ति। सर्वथा रूपमेतदपि साध्विति ज्ञेयम्।
6. '**परौ भुवोऽवज्ञाने**' (3-3-55) इति विकल्पेन घञ्प्रत्ययोऽत्रावज्ञाने गम्ये। पक्षे औत्सर्गिकोऽप्प्रत्यय इति ज्ञेयम्। **परीभावः** इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति दीर्घविकल्पः।

A. '**मित्रभूयं** गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि॥' भ. का. 6.55.

B. 'सैन्यान्न यातः समयापि विन्ध्यथे कथं **सुराजम्भव**मन्यथाऽथवा॥' शि. व. 12-52.

C. '**परिभावं** मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्धसु।' भ. का. 7-54.

भवितुम्, भावयितुम्, बुभूषितुम्, बोभूयितुम्;
[1]भूतिः, [2]भूः, वर्षाभूः, दृन्भूः-करभूः-कारभूः-पुनर्भूः, भावना, बुभूषा-बिभावयिषा, बोभूया;
भवनम्, [3]भुवनम्, आशितभवनम्, आशितभवनः, [4]आशितम्भवः[A] [ओदनः], भावनम्, बुभूषणम्, बोभूयनम्;
भूत्वा, [5]अग्रे भूत्वा-प्रथमं भूत्वा-पूर्वं भूत्वा, [6]मुखतो भूत्वा-मुखतोभूय वा तिष्ठति। [7]नाना भूत्वा-नानाभूय वा गतः। विना भूत्वा-विनाभूय वा गतः। द्विधा भूत्वा-द्वैधंभूय-वा गतः। [8]तूष्णींभूत्वा, तूष्णींभूय[B] वा गतः।

1. 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति क्तिनि, इण्निषेधे च रूपमेवम्। 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' (3-3-96) इत्यत्र **भू** इत्युपादानात् मन्त्र एव **भूति**शब्दः प्रयोगार्ह इति न मन्तव्यम्; प्रत्ययस्य नित्त्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वार्थं सूत्रमिति समाधिः। स्पष्टं चैतत् **मा. धा. वृत्तौ**।
2. भवत्यस्यां सर्वमिति **भूः**। बाहुलकेन सम्पदादित्वात् (3-3-94) अधिकरणे स्त्रियां क्विप्।
3. ल्युटि रूपमेवम्। बाहुलकाद् गुणाभावोऽत्रेति ज्ञेयम्। **भट्टिकाव्यव्याख्याने** (1-1) प्राचीनैर्व्याख्याकारैरेवमेव समर्थितम्।
4. 'आशिते **भुवः** करणभावयोः' (3-2-45) इति करणे भावे चार्थे आशितशब्दे उपपदे खच्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम्। आशितो भवत्यनेनेति **आशितम्भवः**=ओदनः। करणेऽत्र प्रत्ययः। आशितस्य भवनम्-**आशितम्भवं** वर्तते। भावेऽत्र प्रत्ययः।
5. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययोऽत्र विकल्पेन भवतीति ज्ञेयम्। एवं णमुलप्युत्तरत्रानेनैव सूत्रेणेति ज्ञेयम्।
6. तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे धातोरस्य, 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः' (3-4-61) इति क्त्वाप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्। 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समासविकल्पः। तेन समासेऽत्र ल्यबपीति ज्ञेयम्। णमुलप्यनेनैव भवतीत्यपि बोध्यम्।
7. 'नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे' (3-4-62) इति क्त्वाणमुलौ भवतः। च्व्यर्थकत्वात् अनाना नाना भूत्वा=**नानाभूत्वा गतः**, इति वृत्तिरत्र ज्ञेया। तृतीयाप्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः। धार्थप्रत्ययाः 'संख्यायाः विधार्थे धा' (5-3-42), 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' (5-3-45) इति सूत्रविहिताः प्रत्ययाः।
8. '**तूष्णीमि भुवः**' (3-4-63) इति क्त्वाणमुलौ भवतः। अत्रापि समासविकल्पः। तेन ल्यबन्तप्रयोगोऽप्युपपन्नः।

A. '**आशितम्भव**मुत्कुष्टं बल्गितं शयितं स्थितम्।' भ. का. 6-107.

B. '**तूष्णीम्भूय** भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः॥' भ. का. 5. 95.

[1]अन्वग् भूत्वा-अन्वग्भूय वा गतः।
अनुभूय, अनुभाव्य, अनुबुभूष्य, अनुबोभूय्य;
अग्रेभावम्-प्रथमंभावम्-पूर्वम्भावम्, मुखतोभावम् वा गतः। नानाभावं-विनाभावम् वा गतः। द्वैधंभावं-द्विधाभावं वा गतः। तूष्णीं भावम् अन्वग्भावं वा गतः।

भावम् २ / भूत्वा २	भावम् २ / भावयित्वा	बुभूषम् २ / बुभूषित्वा २	बोभूयम् २; / बोभूयित्वा २;

[2]भूमिः, [3]भूरिः, [4]अद्भुतम्, [5]भाविन्नम्।

(1166) "भू प्राप्तौ" (X-चुरादिः-1845. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

आधृषीयः।

1. 'अन्वच्यानुलोम्ये' (3-4-64) इत्यनेनान्वक्छब्द उपपदे धातोरस्यानुलोम्ये द्योत्ये क्त्वाणमुलौ भवतः। तृतीयाप्रभृतित्वात् (2-2-21) समासविकल्पः। **आनुलोम्यम्**=अनुकूलता।
2. '**भुवः** कित्' (द. उ. 1-16) इति मिप्रत्ययः, स च कित्। तेन गुणो न। भवन्त्यस्यां भावा इति **भूमिः**।
3. 'अदिशदिभू—' (द. उ. 1.34) इति क्रिन्प्रत्ययः। भवतीति **भूरिः**=बहुः, सुवर्णं च।
4. 'अदि **भुवो** डुतच्' (द. उ. 6-22) इति डुतच्प्रत्ययः।
5. '**भूवादि**—' (द. उ. 8-91) इत्यादिना णित्रन्प्रत्ययः। **भाविन्नम्**=विधानम्।

[अ] '**भू प्राप्तौ, आत्मनेपदी**' इति चुरादिषु (आधृषीयेषु) पठ्यते। आधृषीयत्वेनास्य णिज्विकल्पः। णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेव, परस्मैपदमेव इति चात्र पक्षद्वयम्। णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदविधानम्, णिजभावपक्षे तु **परस्मैपदमेवेति पुरुषकारे** सप्रमाणं साग्रहं च साधितम्। णिजभावपक्षे आत्मनेपदमेवास्य धातोरित्यत्र **क्षीरस्वामिना** 'याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च **भवामहै**।' इति श्लोकः कश्चिदुदाहृतः। 'मनोरमा मा **भवते**—' इति श्लोकोऽप्यात्मनेपदानुकूलत्वेन **सुधाकरेण** भूवादिसूत्रे (1-3-1) उदाहृत इति **मा. धातुवृत्त्यादिग्रन्थात्** ज्ञायते। '**भवते** शपि तत्रैव—' (श्लो. 3) इति वदन् **देवोऽप्यत्रानुकूलः**। '**वर्षाभ्वश्च**' (6-4-84) इत्यत्र 'वर्षासु भवति, वर्षा वा **भवते**' इति **कैयट**विवरणमप्यत्रानुकूलम्। "**अन्ये तु पुराणव्याकरणेषु** 'भुवो णिङ्' इति सूत्रस्य णिङो ङकारः प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृतौ तु केवलादिति **श्रीभद्रादिभिः** व्याख्यानात् **तन्त्रान्तर**वचनानुरोधेन सन्नियोगन्यायो बाध्यते इत्याहुः।" इति **धातुवृत्ति**वचनादात्मनेपदं णिजभावपक्षेऽपि प्रामाणिकम्, बहुवैयाकरणसम्मतं चेति ज्ञेयम्।

'सत्तायां भवति, प्राप्तौ णिचि भावयते तङि ।
भवते शपि तत्रैव भावयत्यवकल्कने ॥' (श्लो. 3.) इति **देवः** ।
भावकः-विका, बिभावयिषकः-षिका, भावकः-विका, बुभूषकः-षिका, बोभूयकः-यिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्तं विना भौवादिक**भू**धातुवत् (1165) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आधृषीयत्वेन णिचो वैकल्पिकत्वम् । ण्यन्तात् सनि सर्वाणि रूपाणि अवकल्कनार्थक-**भावयति**वत् (1164) बोध्यानि ।

(1167) "**भूष अलङ्कारे**" (I-भ्वादिः-682. अक. सेट्. पर.) [अ]

'.....**भूषति** भूषयेत् ॥ **अलङ्कृतौ**.....।' (श्लो. 172-3) इति **देवः**।
भूषकः-षिका, भूषकः-षिका, बुभूषिषकः-षिका, बोभूषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चूषति**वत् (552) बोध्यानि ।

(1168) "**भूष अलङ्करणे**" (X-चुरादिः-1731. सक. सेट्. उभ.)

'.....भूषति **भूषयेत्** ॥ **अलङ्कृतौ**.....।' (श्लो. 172-3) इति **देवः**।
भूषकः-षिका, बुभूषयिषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक-कूटयतिवत् (240) बोध्यानि । विभूषणम्[A] ।

(1169) "**भृजी भर्जने**" (I-भ्वादिः-178. सक. सेट्. आत्म.)

भर्जनम्=पाकविशेषः ।

'.....भर्जने **भर्जते भृजेः**।' (श्लो. 68) इति देवः ।
भर्जकः-भर्जिका, भर्जकः-र्जिका, बिभर्जिषकः-बरीभृजकः-जिका ; इत्यादीनि

[अ] '"—'अङ्काः सूनाः **परिभूषन्त्यश्वम्**।' (तै. सं. 4-6-9) इत्यत्र **भट्टभास्करः** — 'सूना=मांसविकर्षणसाधनानि अस्थ्यादीनि, अश्वं **परिभूषन्ति**=परितो भवन्ति ।' भवतेः (भूषतेः ?) लोटि सिपि रूपमुक्त्वा, "**भूषयते**र्वा शपः 'छन्दस्युभयथा' (3-4-117) इत्यसार्वधातुकत्वात् णिलोपः ।" इत्याह । तदस्य धातोरस्मरणात् । न चायं नास्तीति शक्यते वक्तुम्—सर्वेषु **व्याख्यानेषु** अविवादेनोपादानात् ।" इति **मा. धा. वृत्ति**पर्यालोचनया **केचन**मुं धातुं न पठन्तीति ज्ञायते । सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादावपि धातोरस्य पाठदर्शनात्, **देवादिभिः** प्राचीनैरुपादानाच्चास्माभिरप्ययमुपात्त इति ज्ञेयम् ।

A. '**विभूषणा**न्युन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव ।' भ. का. 3-22.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**गर्जति**वत् (422) बोध्यानि। निष्ठायाम्-[1]भृक्तम्[A]-क्तवान्, घञि-[2]भर्गः, [3]भृज्यम्, [4]अवश्यभर्ज्यम् इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1170) "**भृञ् भरणे**" (1-भ्वादिः-898. सक. अनि. उभ.)

'पूरणेऽपि-इति **भट्टिः**।' इति **धा. का. व्याख्याने** (2-29) ।
'भृञो बिभर्ति बिभृते **भरते भरतीत्यपि** ।
ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्नि तथा भरः ॥' (श्लो. 28) इति **देवः** ।
भारकः-रिका, भारकः-रिका, [5]बिभरिषकः-बुभूर्षकः-षिका, [6]बेभ्रीयकः-यिका ;
भर्ता-र्त्रीं, भारयिता-त्री, बिभरिषिता-बुभूर्षिता-त्री, बेभ्रीयिता-त्री ;
भरन्-न्ती, भारयन्-न्ती, बिभरिषन्-बुभूर्षन्-न्ती ; —

1. 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (7-2-14) इतीण्निषेधः । जकारस्य कुत्वम् ।
2. 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति घञ् । निष्ठायामनिट्त्वात्, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम् । **भर्गः**=शिनः ।
3. '**ऋदुपधात्**—' (3-1-110) इति कर्मणि क्यप् ।
4. "**अवश्यभर्ज्यम्**। 'ण्य आवश्यके' (7-3-65) इति कुत्वाभावः ।" इति **क्षीरतरङ्गिण्यां** दृश्यते । तत्र, 'कृत्याश्च' (3-3-171) इत्यनेन सूत्रेण आवश्यकार्थे कृत्यप्रत्ययस्य सामान्येन विधानेऽपि, यथासम्भवं तत्तद्धातुगतं प्रातिस्विकरूपं निमित्तमादायैव कृत्यप्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततश्च प्रकृते, **भृजी**धातोरनुबन्धविनिर्मुक्तस्य ऋकारोपधत्वात्, हलन्तलक्षणं ण्यतं बाधित्वा ऋदुपधलक्षणः क्यबेव प्राप्तः । क्यपश्च कित्त्वात् गुणवृद्धिप्रभृतीनामप्राप्तेः प्रकृतलक्ष्ये **भर्ज्यम्** इति गुणस्य प्राप्त्यभावात् **अवश्यभृज्यम्** इत्येव आवश्यकार्थेऽपि रूपं स्यादिति युक्तमुत्पश्यामः ।
5. 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' (7-2-49) इत्यनेन सन्नन्ते इड्-विकल्पः । इट्पक्षे रूपमेवम् । इडभावपक्षे सनो झलादित्वात् 'इको झल्' (1-2-9) इति कित्त्वे, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (7-1-102) इत्युत्वरपरत्वयोः, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घे च **बुभूर्षकः** इति रूपम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्य निष्पत्तिः ।
6. यङि, द्विर्वचनात् पूर्वं, परत्वेन 'रीङ् ऋतः' (7-4-27) इति 'भृ' इत्यत्र ऋकारस्य रीङादेशे, द्विर्वचनादिषु कृतेषु अभ्यासे गुणे च रूपम् । एवं यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम् ।

A. 'समृजितं कन्दमभृक्तसत्फलान्यदद्भिरेकत्र यदेजितं जनैः ॥' धा. का. 1.24.

[1]भरिष्यन्-न्ती-ती, भारयिष्यन्-न्ती-ती, बिभरिषिष्यन्-बुभूर्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
भरमाणः, भारयमाणः, बिभरिषमाणः-बुभूर्षमाणः, बेभ्रीयमाणः ;
भरिष्यमाणः, भारयिष्यमाणः, बिभरिषिष्यमाणः-बुभूर्षिष्यमाणः, बेभ्रीयिष्यमाणः;
[2]मेदिनीभृत्[A]-भृतौ-भृतः ; — — —
भृतम्-तवान्, भृतकी,[B] भारितः, बिभरिषितः-बुभूर्षितः, बेभ्रीयितः-तवान ;
[3]जारभरः, [4]उदकभारः, वंशभारः [5]आत्मम्भरिः[C], [6]कुक्षिम्भरिः-उदरम्भरिः,[D]
[7]शाकम्भरी, [8]अब्भ्रम्,

---

1. '**ऋद्धनोः स्ये**' (7-2-70) इतीडागमः । एवं शानजन्तेऽपि ज्ञेयम् ।
2. '**क्विप् च**' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप् । 'ह्रस्वस्य—' (6-1-71) इति तुक् ।
3. जारं भरतीति **जारभरः** । स्त्रियां **जारभरा**=कुलटा । पचाद्यिषु '**जारभरा**' इति पाठात् कर्मोपपदे अणपवादोऽच्प्रत्ययः । **चारभरा** इति कुत्रचिद् दृष्टः पाठः । स चाप्रामाणिकः ।
4. उदकं भरतीति **उदकभारः** । 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण् । 'मन्थौदनसक्तु-बिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' (6-3-60) इत्यनेन उदकशब्दस्य उदादेशो विकल्पेन भवति ।
5. '**फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च**' (3-2-26) इत्यनेन, आत्मानं भरतीत्यर्थे आत्मन्-शब्दस्योपपदस्य मुमागमः इन्प्रत्ययश्च **भृञो** निपात्येते । **आत्मम्भरिः**=उदरैकपरायणः ।
6. '**भृञः** कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इति **वार्तिकात् कुक्षिम्भरिः** इत्यपि साधुः । अत्रैव **वार्तिके** चकारात् **उदरम्भरिः** इत्याद्यपि साधुरिति वदन्ति । वस्तुतस्तु 'स्वे पुषः' (3-4-40) इत्यत्र यथा स्वशब्देन स्वशब्दपर्यायाणां **रै, गो**शब्दानां ग्रहणम्, तद्वदत्रापि (3-2-26) **आत्म**शब्देन शरीरावयववाचकेन शरीरावयववाचकानां उदर-कुक्षिप्रभृतीनामपि ग्रहणमित्यङ्गीकृत्य **उदरम्भरिः कुक्षिम्भरिः** इत्यादिप्रयोगाणां साधुत्वं साध्यमिति ज्ञेयम् ।
7. शाकं भरतीति **शाकम्भरी**=पार्वती । '**भृञः** कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' (वा. 3-2-26) इत्यत्र **चकारात्** मुम् इन् च भवति । स्त्रियाम्, 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. सू. 4-1-45) इति ङीष् ।
8. अपो भरतीति **अब्भ्रम्** । कर्मण्युपपदे 'मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्ययः । 'इको यणचि' (6-1-77) इति यण् ।

A. 'प्रायेण नीचानपि **मेदिनीभृतो** जनः समेनैव पथाऽधिरोहति ।' शि. व. 12-46.
B. 'घूर्जरान् पारशीकांश्च प्रागेव **भृतकी**कृतान् ।' या. अ. 22-89.
C. '**आत्मम्भरि**श्चरति यूथमसेवमानः ।' इति **भाष्ये** (3-2-26) उपात्तम् ।
D. ज्योत्स्नाकरम्भ**मुदरम्भरय**श्चकोराः ॥' अनर्घराघवे 2.83.

[1]मालभारी-उत्पलमालभारी, [2]विश्वम्भरः-विश्वम्भरा,
[3]ग्रामभर्ता, [4]बभ्रिः, भारः, बिभरिषुः-बुभूर्षुः[A], [5]बेभ्रियः ;
भर्तव्यम्, भारयितव्यम्, बिभरिषितव्यम्-बुभूर्षितव्यम्, बेभ्रीयितव्यम् ;
भरणीयम्, भारणीयम्, बिभरिषणीयम्-बुभूर्षणीयम्, बेभ्रीयणीयम् ;
[6]भृत्यः, भार्याः (क्षत्रियाः), [7]संभृत्यः-संभार्यः, [8]सम्भर्यम्, भार्यम्,
बिभरिष्यम्-बुभूर्ष्यम्, बेभ्रीय्यम् ;
ईषद्भरः-दुर्भरः-सुभरः ; — —
[9]म्रियमाणः, भार्यमाणः, बिभरिष्यमाणः-बुभूर्ष्यमाणः, बेभ्रीय्यमाणः ;
[10]भारः, भारः, बिभरिषः-बुभूर्षः, बेभ्रीयः;
भर्तुम्, भारयितुम्, बिभरिषितुम्-बुभूर्षितुम्, बेभ्रीयितुम् ;

---

1. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिः । 'इष्टकेषीका**मालानां** चिततूल**भारिषु**' (6-3-65) इति पूर्वपदस्य ह्रस्वः । 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' (परिभाषा-30) इत्यनेन तदुत्तरपदस्य च ह्रस्वः । तेन '**उत्पलमालभारी**' इत्यपि साधुः ।
2. 'संज्ञायां **भृतृ**—' (3-2-46) इति खच् । '**खित्यनव्ययस्य**' (6-3-66) इति वर्तमाने, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम् । **विश्वम्भरः**=विष्णुः । स्त्रियां टापि **विश्वम्भरा**=भूमिः । '**विश्वम्भरा**, साम रथन्तराख्यं पतिंवरा चापि धनञ्जयश्च ।' इति **प्रक्रियासर्वस्वे** ।
3. 'तृन्' (3-2-135) इति ताच्छील्ये तृन् । याजकादित्वात् (2-2-9) समासः ।
4. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (3-2-171) इत्यनेन किः किन् वा प्रत्ययः । तस्य च लिड्वद्भावेन द्विर्वचनादिके कृते, 'इको यणचि' (6-1-77) इति यणादेशः । **बभ्रिः**=आयुधविशेषाणां भरणशाली ।
5. यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि संयोगपूर्वकत्वात् यणं बाधित्वा, इयङादेशे रूपमेवम् ।
6. '**भृञोऽसंज्ञायाम्**' (3-1-112) इत्यत्र 'असंज्ञायाम्' इत्युक्तेः, संज्ञायां क्यपि तुकि **भृत्यः**=कर्मकरः । असंज्ञायां तु **भार्यः** इत्येव । **भार्याः** नाम क्षत्रियाः ।
7. 'संपूर्वाद्वा' (वा. 3-1-112) इत्यनेन वा क्यप् । पक्षे ण्यत् ।
8. अत्र बाहुलकात् यत्प्रत्यये, गुणः । **सम्भर्यम्** गवामयनरूपः सत्रविशेषः । **क्वचित्, 'सम्भार्यम्'** इत्येव गवामयनस्य नाम दृष्टम् ।
9. यकि, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (7-4-28) इति रिङादेशः ।
10. धातोरस्य ह्रस्वऋकारान्तत्वात् घञेव न्याय्यः; **क्षीरस्वामी** तु "'ऋदोरप्' (3-3-57) **भरः**।" इत्युक्तवान् । तच्चिन्त्यम् ।

A. 'स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं **बुभूर्षू** नु जगन्ति किम् ।' भ.का. 9.37.

भृतिः-सम्भृतिः, [1]उपभृत्, [2]भृत्या[A]-भार्या, [3]पङ्क्तभारिका, भारणा, बिभरिषा-बुभूर्षा, बेभ्रीया;
भरणम्- [4]आभरणम्, भारणम्, बिभरिषणम्-बुभूर्षणम्, बेभ्रीयणम्;
भृत्वा, भारयित्या, बिभरिषित्वा-बुभूर्षित्वा, बेभ्रीयित्वा;
सम्भृत्य, सम्भार्य, प्रबिभरिष्य-प्रबुभूर्ष्य, प्रबेभ्रीय्य;
[5]अग्रेभारं व्रजति, अग्रे भृत्वा व्रजति।

भारम् २,}भारम् २, } बिभरिषम् २-बुभूर्षम् २, }बेभ्रीयम् २; }
भृत्वा २,}भारयित्वा २,} बिभरिषित्वा २-बुभूर्षित्वा २,}बेभ्रीयित्वा २; }

[6]भरुः, [7]बभ्रुः, [8]भरतः, [9]अवभृथः, [10]भर्म.

(1171) "डु भृञ् धारणपोषणयोः"

(III-जुहोत्यादिः-1087. सक. अनि. उभ.)

1. उप भ्रियतेऽनेनेत्यर्थे 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-108) इति भावे क्विप् भवति। अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः दर्शपूर्णमासिको यज्ञपात्रविशेषः=**उपभृत्**।

2. 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' (3-3-99) इति क्यप् स्त्रियां भवति, तुक् च। असंज्ञायां तु **भार्या** इत्येव। 'क्तिन्नपीष्यते' (काशिका 3-3-94) इति वचनात्, 'कर्मणि **भृतौ**' (3-2-22) इति निर्देशाच्च क्तिन्नपि साधुः। तेन **भृतिः-सम्भृतिः** इत्यपि सिध्यति।

3. 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' (3-3-111) इति अर्हणार्थे ण्वुच्प्रत्ययो भवति। **पङ्क्तभारिकामर्हति** गौः।

4. आ=समन्तात् भ्रियते इत्या**भरणम्**। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इत्यत्र बहुलग्रहणात् कर्मणि ल्युट्।

5. 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (3-4-24) इति वा णमुल्। पक्षे क्त्वाऽपि। एवं **प्रथमंभारं-प्रथमं भृत्वा, पूर्वम्भारं-पूर्वं भृत्वा** इत्यपि बोध्यम्।

6. '**भृ**मृ—' [द. उ. 1.92.] इति उप्रत्ययः। प्राणिनो भरतीति **भरुः**=समुद्रः।

7. 'कुर्भ्रश्च' [द. उ. 1.107] इति कुप्रत्ययः, चकारात् द्वित्वं च। **बभ्रुः**=कपिलो वर्णः, नकुलो वा।

8. '**भृद**—' (द. उ. 6-14) इत्यतच्प्रत्यये रूपमेवम्।

9. 'अवे **भृञः**' (द. उ. 6-28) इति अवोपपदादस्मात् थन्प्रत्ययः। **अवभृथः**= यज्ञान्तस्नानम्।

10. 'मनिन्' (द. उ. 6-73) इति मनिन्प्रत्ययः। **भर्म**=भरणम्।

A. '**कुमारभृत्या**कुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भ**भर्मणि**।' रघु. 3-12.

'**भृञो बिभर्ति बिभृते** भरते भरतीत्यपि।
ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्नि तथा भरः॥' (श्लो. 28) इति **देवः**।
भारकः-रिका, भारकः-रिका, [1]बुभूर्षकः-र्षिका, बेभ्रीयकः-यिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**भरति**वत् (1170) ज्ञेयानि। [2]बिभ्रत्-बिभ्रतौ-बिभ्रतः, बिभ्राणः, [3]भृत्रिमम्, [4]भरथुः, [कवचं] [5]बिभ्राणः, [6]विश्वंभरः-[A]विश्वम्भरा, [7]भार्यम्, [8]इषुभृत्-देहभृत्, [B]उदरंभरिः, [9]भृतिः, [10]भृङ्गारः इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः।

1. 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णु**भर**ज्ञपिसनाम्' (7-2-49) इत्यत्र **भर** इति शपा निर्देशात्, अस्य न ग्रहणम्। तेनात्र नेड्विकल्पः। 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वात्, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (7-1-102) इत्युत्वम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।

2. शतरि शपः, 'जुहोत्यादिभ्यः—' (2-4-75) इति श्लुः। 'श्लौ' (6-1-10) इति द्विर्वचनम्। '**भृञ्जा**मित्' (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः। उत्तरखण्डे यणादेशः। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (7-1-78) इति नुम्निषेधः। एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्या।

3. भावे, '**ड्वितः** क्त्रिः' (3-3-88) इति क्त्रिप्रत्ययः। तस्य, 'तेन' इति वर्तमाने निर्वृत्तार्थे, 'क्त्रेर्मम्निट्यम्' (4-4-20) इति नित्यं मप् तद्धितः।

4 धातुमसुं **द्रमिडाः** '**डु भृञ्**' इति पठन्तीति **क्षीरस्वामि**वाक्यादवगम्यते। तदानीम्, '**ट्टितो**ऽथुच्' (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्ययः। **भरथुः**=भारः। "**सुधाकरः** पुनरथुञ्विधौ '**डु भृञ्**' इत्युक्त्वा, '**डु भृञ्**' इति **द्रमिडाः** पठन्ति। तेन **भृत्रिमम्, भरथुः** इति द्वयमिच्छति **नन्दी**।' इति। '**डु ड भृञ्**' इत्यनुबन्धद्वयमिति **शाकटायनः**।" इति **पुरुषकार**वचनमिह ध्येयम्।

5 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इत्यनेनात्र **वयो**वचने चानश्-प्रत्ययः। कवचधारणयोग्यं वयः प्राप्तवान् इत्यर्थः।

6. 'संज्ञायां **भृतृ**—' (3-2-46) इत्यादिना खच्प्रत्ययः। विश्वं बिभर्तीति **विश्वंभरः** विष्णुः।

7. 'ऋहलोः—' (3-1-124) इति कर्मणि ण्यत्।

8. 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप्। तुगागमः।

9. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तिच्। **भृतिः**=वेतनम्।

10. '**शृङ्गार**भृङ्गारौ' (द. उ. 8-66) इति आरन्प्रत्ययः, नुगागम-गुणागमौ गुणाभावश्च निपात्यन्ते। बिभर्त्युदकं मङ्गलार्थिभिरिति **भृङ्गारः**=उदककलशः।

A. 'ततो बलिन्दमप्रख्यं कपि**र्विश्वम्भरा**धिपम्।' भ. का. 6.108.

B. 'उञ्छवृत्ति**रुदरम्भरि**रासीत् तादृशेन तपसैव कृतान्तः॥' या. अ. 21.63.

(1172) **"भृड निमज्जने"** (VI-तुदादिः-1395. अक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

आत्रेयमैत्रेयादीनां मतेन **मा. धा. वृत्ति-सि.कौमुद्यादिषु** पठितोऽयं धातुः । तत्र **मा. धा. वृत्ति**पर्यालोचनया **मैत्रेयः** धातुमसुं संवरणार्थकमेव पठतीत्यपि ज्ञायते ।

भर्डकः-र्डिका, भर्डकः-र्डिका, बिभृडिषकः-षिका, बरीभृडकः-डिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि तौदादिक**कुडति**वत् (247) ज्ञेयानि ।

(1173) **"भृशि भाषार्थः"** (X-चुरादिः-1788. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

भाषार्थानामकर्मकत्वमेव न्याय्यम् । तथापि 'आस्वदः सकर्मकात्' (ग. सू. चुरादौ) इति वचनात्, सम्भवत्कर्मणामेव णिजुत्पत्तेरत्रापि सकर्मकत्वमस्य धातोः कथञ्चिदुन्नेयम् । चुरादिषु भाषार्थकधातुदण्डके **स्वामि-काश्यपानुसारेण** लिखितेषु पञ्चदशसु धातुषु मध्येऽयमप्येकः **मा. धा. वृत्तौ** पठितः । इदित्करणादस्य णिज्विकल्पः ।

भृंशकः-शिका, बिभृंशयिषकः-षिका, भृंशकः-शिका, बिभृंशिषकः-षिका, [1]बरीभृंशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुंशयति**वत् (232) ज्ञेयानि ।

(1174) **"भृशु अधःपतने"** (IV-दिवादिः-1224. अक. सेट्. पर.)

भर्शकः-र्शिका, भर्शकः-र्शिका, बिभर्शिषकः-षिका, बरीभृशकः-शिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि विशेषरूपाणि विना, दैवादिक**कृश्यति**वत् (254) ज्ञेयानि । [2]भृशम्, [3]भर्शित्वा–भृष्ट्वा,

1. णिजभावपक्षे यङन्ते सर्वत्राभ्यासे, 'रीग् ऋत्वत इति वक्तव्यम्' (वा. 7-4-90) इति रीगागमो ज्ञेयः ।

2. '**इगुपधज्ञा**—' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । यद्यपि कप्रत्ययान्तानां पुँल्लिङ्गत्वमेव न्याय्यम्, तथापि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् नपुंसकलिङ्गत्वमत्रेति ज्ञेयम् । अत एवास्य '**भृशम्**' इति शब्दस्य क्रियाविशेषणत्वे, अव्ययत्वमप्याहुः ।

3. '**उदितो** वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः । इट्पक्षे, 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः । इडभावपक्षे षत्वे च **भृष्ट्वा** इति रूपमिति ज्ञेयम् ।

[1]भृष्टम्-भृष्टः-भृष्टवान्, [2]भृशाया, [A]भृश्यन्-न्ती, इत्यादीन्यस्य रूपाण्यधिकानि भवन्तीति विशेषः ।

(1175) **"भृषु हिंसासंघातयोः"** (I-भ्वादिः-707. सक. सेट्. पर.)

भ्वादिषु 'पृषु वृषु मृषु सेचने' इत्यत्र **क्षीरस्वामि**संमतः पाठोऽयम् । **मा. धा. वृत्ता**वप्यत्र प्रकरणे **काश्यप**सम्मतपाठत्वेनोद्धृतः—'मृषु हिंसासंक्लेशनदानेषु' इति पाठः '**भृषु**—' इत्येव स्यादिति प्रतिभाति । **क्षीरस्वामि**ग्रन्थादन्यत्र कुत्राप्ययं धातुर्नोपलभ्यते ।

भर्षकः-र्षिका, भर्षकः-र्षिका, बिभर्षिषकः-षिका, बरीभृषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**पर्षति**वत् (1054) ज्ञेयानि ।

(1176) **"भृ भर्त्सने"** (IX-क्र्यादिः-1491. अक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च ।

'—भरणे' इत्यप्येके । '**भृ भर्जने च**' इति **क्षीरस्वामी** । '**ऋदन्तस्य भृणातीति भर्त्सने श्नि, तथा भरः ॥**' (श्लो-28) इति **देवः** । तत्र भरणार्थे, भर्जनार्थे च सकर्मकोऽयमिति ज्ञेयम् । [बोभुरकः-रिका ; भारकः-रिंका, भारकः-रिका, बुभूर्षकः-र्षिका, बिभरिषकः-बिभरीषकः-षिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना जौहोत्यादिक**पिपर्ति**वत् (1055) ज्ञेयानि । [3]भृणन्[B]-ती, [4]भूर्णम्-भूर्णः-भूर्णवान्, भावेऽप्प्रत्यये **भरः** इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

1. क्त्वायामस्य धातोर्विकल्पितेट्कत्वात्, निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधः । षत्वष्टुत्वयो रूपमेवम् ।

2. अभृशो भृशो भवतीत्यर्थे, '**भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः—**' (3-1-12) इत्यनेन क्यङ् । '**सनाद्यन्ता धातवः**' (3-1-32) इति धातुसंज्ञा । '**अकृत्सार्वधातुकयोः—**' (7-4-25) इति दीर्घः । स्त्रियाम्, '**अ प्रत्ययात्**' (3-3-102) इति भावादौ प्रत्ययान्तत्वनिमित्तकोऽकारप्रत्ययः ।

3. शतरि, '**क्र्यादिभ्यः—**' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः । तस्य शित्त्वेन सार्वधातुकत्वम् । तेन ङित्त्वात् गुणवृद्धिनिषेधः । '**श्नाऽभ्यस्तयोरातः**' (6-4-112) इत्याकारलोपः । '**प्वादीनां ह्रस्वः**' (7-3-80) इति प्रकृतेः ह्रस्वः । 'ऋवर्णान्नस्य—' (वा. 8-4-1) इति णत्वम् ।

4. निष्ठायाः कित्त्वात्, 'श्युकः क्किति' (7-2-11) इतीण्निषेधे, '**उदोष्ठ्यपूर्वस्य**' (7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवमिति ज्ञेयम् ।

A. '..... .. **भृश्यद्**भ्रंशनवर्शकाकृशदयः तृष्णाहरो हृष्य मे ॥' धा. का. 2.66.

B. 'तत्र स्परीतुमनसं रुषमाबृणन्तम् अम्बष्ठमुन्मद**भरं** स **भृणन्**बभाषे ।' धा.का.3.7.

(1177) "**भेषृ भये**" (I-भ्वादिः-883. अक. सेट्. उभ.)
'—गतौ' इति **मैत्रेयः**। '—अगतौ इत्येके' इति **धा. का.** (2-27)। भेषकः-षिका, भेषकः-षिका, [1]बिभेषिषकः-षिका, [2]बेभेषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि। अस्यो-भयपदित्वात् शतरि भेषन्-न्ती, भेषिष्यन्-न्ती-ती, क्विपि-[3]भेट्-भेड्-भेषौ-भेषः इति रूपाणि सम्भवन्तीति विशेषः।

(1178) "**भ्यस भये**" (I-भ्वादिः-628. अक. सेट्. आत्म.)
"—'भेषृ—' इति **चन्द्रः**।" इति **क्षीरस्वामी**।
भ्यासकः-सिका, भ्यासकः-सिका, बिभ्यसिषकः-षिका, बाभ्यसकः-सिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**कशति**वत् (178) ज्ञेयानि। अस्य भौवादिकत्वाच्छानचि भ्यसमानः इति, क्विपि, सुभ्यः-सुभ्यसौ-सुभ्यसः इति, युचि— [4]भ्यसनः इति च रूपाणीति विशेषः। [A]भ्यसितः।

(1179) "**भ्रक्ष अदने**" (I-भ्वादिः-892. सक. सेट्. उभ.) [अ]
भ्रक्षकः-क्षिका, भ्रक्षकः-क्षिका, बिभ्रक्षिषकः-षिका, बाभ्रक्षकः-क्षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**तक्षति**वत् (691) ज्ञेयानि।

1. सन्नन्ते सर्वत्र, द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वः। स च, '**एच** इग्घ्रस्वादेशे' (1-1-48) इति शास्त्रात् इकाररूपः।
2. यङन्ते द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वे, 'गुणो यङ्लुकोः' (7-4-82) इत्यभ्यासस्य गुणेन पुनरेकार इति ज्ञेयम्।
3. क्विपि, षकारस्य जश्त्वेन डकारः, तस्य चर्त्वविकल्पः।
4. '**अनुदात्तेत**श्च हलादेः' (3-2-149) इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु युच्प्रत्ययेऽनादेशः।

A. '..... ...सूतो ययाम समराभ्यसितान् तुरङ्गान्॥' धा. का. 1.79.

[अ] भ्वादिषु **क्षीरस्वामि**प्रभृतिभिः **भ्रक्ष** इत्ययं धातुरदनार्थकः पठित इति **मा. धा. वृत्ति-पुरुषकार** (श्लो. 177) ग्रन्थाभ्यामवगम्यते। परंतु मुद्रित-**क्षीरतरङ्गिण्यां** भ्वादिषु **भलक्ष** इत्येव पाठो दृश्यते। सोऽपि पाठो मुद्रणाशुद्ध्या स्यादिति भाति; यतः चुरादिषु **क्षीरस्वामिनैव** भक्षधातुं प्रकृत्य, 'भक्षतेर्घञ् भक्षः।' इत्युक्तम्, भ्वादिषु भक्षधातुस्तेन न पठितश्च। अतोऽत्र **क्षीरतर-ङ्गिण्यां** भ्वादौ अदनार्थको धातुः, **पुरुषकारधातुवृत्तिकार**पक्षानुसारेण **भ्रक्ष** इति वा स्यात्, अथवा **क्षीरस्वामिनैव** चुरादिष्वनूद्यमानेन पाठेन **भक्ष** इति वा स्यात्। नतु **भलक्ष** इति—इति युक्तमुत्पश्यामः। **सिद्धान्तकौमुद्या**-द्यनुसारेण धातुरयमस्माभिरत्र विलिखितः।

(1180) "**भ्रण शब्दार्थः**" (I-भ्वादिः-452. अक. सेट्. पर.)
भ्राणकः-णिका, भ्राणकः-णिका, बिभ्रणिषकः-षिका, बम्भ्रणकः-बंभ्रणकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**क्कणति**वत् (293) ज्ञेयानि। [A]भ्रणितम्।

(1181) "**भ्रन्शु अवस्रंसने**" (I-भ्वादिः-756. अक. सेट्. आत्म.)
भ्रंशकः-शिका, भ्रशकः-शिका, बिभ्रंशिषकः-षिका, [1]बनीभ्रंशकः-बाभ्रशकः-शिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**ध्वंसति**वत् (942) ज्ञेयानि। निष्ठायाम् [2]भ्रष्टम्-भ्रष्टः-भ्रष्टवान्, क्तिनि—भ्रष्टिः, क्त्वायाम्—भ्रंशित्वा-भ्रष्ट्वा, क्विपि-[3]वाहाभ्रट्-वाहभ्रड्-वाहभ्रट्-भ्रशौ-भ्रशः, इति च रूपाणीति विशेषः।

(1182) "**भ्रन्शु अधःपतने**" (IV-दिवादिः-1225. अक. सेट्. पर.)
भ्रंशकः-शिका, भ्रंशकः-शिका, बिभ्रंशिषकः-षिका, बाभ्रशकः-शिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**ध्वंसति**वत् (942) ज्ञेयानि। [4]भ्रश्यन्-न्ती, वाहभ्रट्-वाहाभ्रट्, [5]भ्रष्टम्-भ्रष्टः-भ्रष्टवान्,

1. भ्वादिषु 'स्रन्सु ध्वन्सु भ्रन्सु अवस्रंसने' इति पठ्यते। अत्र 'भ्रन्सु' इत्यस्य स्थाने **मैत्रेय-क्षीरस्वामि-बोधिन्यास-सम्मताकार-कविकल्पद्रुमकार**-प्रभृतिभिः '**भ्रन्शु**' इति पाठोऽङ्गीकृतः। **सिद्धान्तकौमुद्या**दिषु पक्षभेदेन पाठोऽयमुररीकृतश्च। एवमेव, 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु**भ्रंसु**—' (7-4-84) इत्यत्रापि एतैस्सर्वैरपि **भ्रन्शु** इत्येव पाठोऽङ्गीकृतः। एवञ्चात्र यङन्ते, एतेषां मते नीगागमे, यङ्निमित्तक उपधानकारलोपे च रूपमेवम्। **अन्येषां** मते तु 'दीर्घोऽकितः' (7-4-83) इत्यभ्यासस्य दीर्घे **बाभ्राशकः** इत्यादीनि रूपाणि यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयानि।
2. उदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायामिण्निषेधः। उपधानकारलोपः, शकारस्य षत्वम्, निष्ठातकारस्य ष्टुत्वेन टकार इति चात्र प्रक्रिया ज्ञेया। एवमेव क्तिन्नादिष्वपि प्रक्रियोह्या।
3. वाहोऽश्वः। तस्माद् भ्रंशते इत्यर्थे 'क्विप् च' (3-2-76) इति क्विपि शकारस्य 'व्रश्च—' (8-2-36) इत्यादिना षकारे, तस्य जश्त्वेन डकारे चर्त्वविकल्पे, 'अन्येषामपि दृश्यते' (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घे च **वाहाभ्रट्** इति रूपम्। क्वचिद् **वाहभ्रट्** इति पाठो दृष्टः, तदानीं दीर्घः पूर्वपदस्य नेति ज्ञेयम्।
4. 'दिवादिभ्यः श्यन्' (3-1-69) इति श्यन् विकरणप्रत्ययः।
5. क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायामिण्निषेधे, षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम्।

A. 'वनात् कुमाराः क्वणिताम्र्यवेणवो व्रणद्विषाण**भ्रणित**ाब्भ्रमाययुः॥' धा.का. 1.58.

[1]अंशित्वा-अष्ट्वा । [2]अंशनः, इमानि रूपाणि विशेषेण संभवन्तीति विशेषः । [A]अंशनम् ।

(1183) "**भ्रन्सु अवस्रंसने**" (I-भ्वादिः-756. अक. सेट्. आत्म.)

भ्रंसकः-सिका, भ्रंसकः-सिका, बिभ्रंसिषकः-षिका, [3]बनीभ्रसकः-सिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकध्वंसतिवत् (942) ज्ञेयानि । क्विपि [4]पर्णभ्रः-पर्णभ्रसौ-पर्णभ्रसः इति रूपमिति विशेषः । [B]भ्रस्तः ।

(1184) "**भ्रमु चलने**" (I-भ्वादिः-850. अक. सेट्. पर.) ज्वलादिः ।

'चलने भ्रमति भ्रम्येत् शमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत् ॥' (श्लो. 147) इति **देवः** । [5]भ्रमकः-मिका, [6]भ्रमकः-मिका, बिभ्रमिषकः-षिका, बम्भ्रमकः-बंभ्रमकः-मिका, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लाम्यतिवत् (283) बोध्यानि । शतरि-[7]भ्रमन्-[C]भ्रम्यन्,

---

1. 'उदितो वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पे रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. तच्छीलादिषु कर्तृषु, '**चलन**शब्दार्थात्—' (3-2-148) इति युच् ।
3. **काशिकावृत्त्यादिषु** प्राचीनग्रन्थेषु, **मा. धा. वृत्त्यादिषु** धातुविषयकग्रन्थेषु च सर्वत्र, 'नीग् वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसु—' (7-4-84) इत्यत्राविगीतपाठः **भ्रंसु** इत्येव । तेनात्र यङन्ते नीगागमे, उपधानकारलोपे च **बनीभ्रसकः** इत्यादीनि रूपाणि इति ज्ञेयम् ।
4. क्विपि, उपधानकारलोपे, धातुसकारस्य रुत्वविसर्गयोश्च रूपमेवम् ।
5. '**नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः**' (7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः ।
6. 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च, (ग. सू. भ्वादौ) इत्यमन्तत्वेन मित्त्वात् '**मितां ह्रस्वः**' (6-4-92) इति णौ परतः उपधायाः ह्रस्वः ।
7. शतरि 'वा भ्राशम्लाशभ्रमु—' (3-1-70) इत्यनेन वा श्यन् । तेन रूपद्वयं बोध्यम् ।

A. '..... मृश्यद्**भ्रंशन**वर्शकाकृशदयस्तृष्णाहरो हृष्य मे ॥' धा. का. 2. 66.

B. '**अभ्रस्त**विस्रम्भजुषा बलेन समं प्रवृत्तो भुवनाभिवृद्धयै ।' धा. का. 2. 3.

C. 'तापं मथन्ती कणिका वमन्ती **भ्रम्य**त्तरङ्गा क्षरति स्फुटं या ॥' धा. का. 2.23. (अत्र **धातुकाव्ये, क्षीरतरङ्गिण्यां** च शतरि, **भ्राम्यत्** इत्येव दीर्घपाठः परिदृश्यते । परं तु दैवादिकस्यैव **भ्रमु**धातोः 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' (7-3-74) इति दीर्घविधानाद् भौवादिकस्यास्य दीर्घाप्रसक्तेः मुद्रणाशुद्धिरेव ग्रन्थद्वयेऽपि प्रकृतस्थले इति मनीषयाऽस्माभिः **भ्रम्यन्** इति शास्त्रीयपाठ एवादृत इति ज्ञेयम् ।)

[1]भ्रमः-भ्रमः, युचि-[2]भ्रमणः, क्विपि-[3]अग्रेभ्रूः-सुभ्रूः-सुभ्रुवौ-सुभ्रुवः, [4]भ्रमिः, [5]उरभ्रः, [6]भृमिः, [7]भ्रमरः, इत्यादीनि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1185) "**भ्रमु अनवस्थाने**"

(IV-दिवादिः-1205. अक. सेट्. पर.) **शमादिः** ।

अनवस्थानम्=देशान्तरगमनम् ।

'चलने भ्रमति भ्रम्येत्, **शमादेर्भ्राम्यति भ्रमेत्** ॥' (श्लो. 147) इति **देवः** । भ्रमकः-मिका, भ्रमकः-मिका, बिभ्रमिषकः-षिका, बम्भ्रमकः-बंभ्रमकः-मिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्लाम्यतिवत् (283) ज्ञेयानि । [8]भ्रमी[A],

---

1. '**ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः**' (3-1-140) इति कर्तरि वा णप्रत्ययः । पक्षेऽच्प्रत्ययश्च । णप्रत्ययपक्षेऽपि, 'नोदात्तोपदेश–'(7-3-34) इति वृद्धिनिषेधः । **क्षीरस्वामी** तु "णे **भ्रामः** । **भ्रमः** इति **दुर्गः** ।" इति रूपे प्रदर्शितवान् । 'निषेधाश्च बलीयांसः' (परिभाषा 122) इति न्यायेन वृद्धिनिषेध एवात्र णप्रत्ययपक्षेऽपि न्याय्य इति प्रतिभाति ।
2. '**चलन**शब्दार्थाद्—' (3-2-148) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् । णत्वम् ।
3. क्विपि, 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. 6-4-40) इति **वचनेन** अनुनासिकलोपे, धात्वकारस्य ऊकारादेशे च रूपमेवम् । **काशिका**दिषु **अग्रेभ्रूः** इत्युदाहृतम् । **भाष्ये** तु प्रकृतसूत्रे (6-4-40) **भ्रूः** इत्येवोदाहृतम् ।
4. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियामिक्प्रत्ययः ।
5. उरसा भ्रमतीति **उरभ्रः** = मेषः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (3-2-101) इति डप्रत्यये, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) उरुशब्दसकारस्य लोपे च रूपमेवम् । **केचित्तु** उरु भ्रमतीति व्युत्पत्तिं कृत्वा, पृषोदरादित्वादेव उरुशब्दस्थरेफोत्तरोकारस्याकारे च रूपं साधयन्ति ।
6. '**भ्रमेः** सम्प्रसारणं च' (द. उ. 1-49) इतीन्प्रत्यये, प्रत्ययस्य कित्त्वेन सम्प्रसारणे च रूपमेवम् । **भृमिः**= वायुः ।
7. 'अर्त्तिकमिभ्रमि—' (द. उ. 8-62) इत्यरन्प्रत्यये रूपमेवम् । **भ्रमरः**=अलिः ।
8. तच्छीलादिषु, कर्तृषु, '**शमित्यष्टाभ्यो** घिनुण्' (3-2-141) इति घिनुण्प्रत्ययः । "अत्र **आत्रेयः**—' 'अभिधानवशात् अकर्मकादेव अयमिष्यते । तेन, '**भ्रमिता** वनम्' इत्यत्र 'तृन्' (3-2-135) इति सूत्रेण तृन्नेव ।' इति । एवञ्च अयं सकर्मकोऽकर्मकश्चेत्यनेनासूचि ॥" इति **मा. धा. वृत्ता**वुक्तमिहानुसन्धेयम् ।

A. '**भ्रमी** कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि ।' भ. का. 7.5.

[1]भ्रमन्-भ्राम्यन्-न्ती-ती, [2]बभ्रमिवान्-भ्रेमिवान्, इति रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः ।

(1186) "**भ्रस्ज पाके**" (VI-तुदादिः-1284. सक. अनि. उभ.) 'भृज्जते भृज्जति भ्रस्जेः भर्जने भर्जते भृजेः ।' (श्लो. 68) इति देवः । [3]भर्जकः-र्जिका, भ्रज्जकः-ज्जिका, भर्जकः-र्जिका, भ्रज्जकः-ज्जिका, [4]बिभर्जिषकः-बिभर्क्षकः-बिभ्रज्जिषकः-बिभ्रक्षकः-क्षिका, [5]बरीभृज्जकः- ज्जिका ;

1. 'वा भ्राशम्लाशभ्रमु—' (3-1-70) इति श्यन्विकल्पः । तेन पक्षे औत्सर्गिकः 'कर्तरि शप्' (3-1-68) इति शप् । श्यन्पक्षे, '**शमामष्टानां** दीर्घः श्यनि' (7-3-74) इति दीर्घः । तेन रूपद्वयम् ।
2. कर्तरि लिटः क्वसौ, 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' (6-4-124) इत्येत्वाभ्यासलोपौ विकल्पेन भवतः । पक्षे, द्विर्वचने 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (7-2-67) इतीडागमे **बभ्रमिवान्** इति रूपम् । तेन रूपद्वयं ज्ञेयम् ।
3. ण्वुलि, '**भ्रस्जो** रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (6-4-47) इति रेफोपधावर्णयोर्निवृत्तिः, रमागमश्च विकल्पेन भवतः । रमागमे रेफोत्तराकार उच्चारणार्थस्सन् इत्संज्ञं लब्ध्वा लुप्यते । रमागमाभावपक्षे, उपधाभूतस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकारे, तस्यां 'झलां जश् झशि' (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारः । एवमेव रूपद्वयं तृजादिषु, ण्यन्ते च ज्ञेयम् ।
4. सन्नन्ते सर्वत्र, 'सनीवन्तर्ध्रभ्रस्ज—' (7-2-49) इत्यादिना इड्विकल्पः । इट्पक्षे इडभावपक्षे च रमागमस्य वैकल्पिकत्वम् । तेन सन्नन्ते चातूरूप्यं सर्वत्रेति ज्ञेयम् । इडभावपक्षे रमागम-रेफोपधानिवृत्तिपक्षे च, 'व्रश्चभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यादिना धातुजकारस्य षकारे, 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति षकारस्य ककारे, सनः षत्वे च **बिभर्क्षकः** इति रूपम् । इडभावपक्ष एव रेफोपधानिवृत्ति-रमागमाभावपक्षे, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (8-2-29) इत्यनेन झल्परकत्वेन सकारस्य निवृत्तिः, षत्वकत्वादिकं चेति ज्ञेयम् ।
5. यङन्ते, '**भ्रस्ज**ादेशात् सम्प्रसारणं (पूर्वं) विप्रतिषेधेन' (वा. 6-4-47) इति वचनात्, 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिभृज्जतीनां ङिति च' (6-1-16) इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, द्विर्वचने, अभ्यासे 'उरत्' (7-4-66) इत्यनेनाकारः, स च रपरः । 'रीग् ऋत्वत इति वक्तव्यम्' (वा. 7-4-90) इति रीगागमः । उत्तरखण्डे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य श्चुत्वेन जकारः इति **काशिका** (6-1-16) "नच श्चुत्वे दत्वमसिद्धम् ; '—भृज्जतीनाम्—' (6-1-16) इति निर्देशात् ।" इति व्याख्यातारोऽलाहुः । **मा. धा. वृत्तौ** तु "..... सकारस्यैव श्चुत्वे शकारः, तस्य, 'झलां जश् झशि' (8-4-53) इति जश्त्वेन जकारेऽपि रूपं सेत्स्यति ।" इत्युक्तम् ; एतदेव साध्विति प्रतिभाति । यङन्ते द्विजकारविशिष्टं रूपमेव सर्वत्रेति ज्ञेयम् । स्पष्टमिदं **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** (6-4-47) ।

[1]भर्ष्टा-भर्ष्ट्री-भ्रष्टा-भ्रष्ट्री, भर्जयिता-भ्रज्जयिता-त्री, बिभर्जिषिता-बिभर्क्षिता-बिभ्रज्जिषिता-बिभ्रक्षिता-त्री, बरीभृज्जिता-त्री ; — —
[2]भृज्जन्-न्ती-ती, भर्जयन्-भ्रज्जयन्-न्ती, बिभर्जिषन्-बिभर्क्षन्-बिभ्रज्जिषन्-बिभ्रक्षन्-न्ती ; — —
भर्क्ष्यन्-भ्रक्ष्यन्-न्ती-ती, भर्जयिष्यन्-भ्रज्जयिष्यन्-न्ती-ती, बिभर्जिषिष्यन्-बिभर्क्षिष्यन्-बिभ्रज्जिषिष्यन्-बिभ्रक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
भृज्जमानः, भर्जयमानः-भ्रज्जयमानः, बिभर्जिषमाणः-बिभर्क्षमाणः-बिभ्रज्जिषमाणः-बिभ्रक्षमाणः, बरीभृज्ज्यमानः ; — —
भर्क्ष्यमाणः-भ्रक्ष्यमाणः, भर्जयिष्यमाणः-भ्रज्जयिष्यमाणः, बिभर्जिषिष्यमाणः-बिभर्क्षिष्यमाणः-बिभ्रज्जिषिष्यमाणः-बिभ्रक्षिष्यमाणः, बरीभृज्जिष्यमाणः;
धानाभृट् [3]प्रभृट्-प्रभृड्-प्रभृज्जौ-प्रभृज्जः ; — —
[4]भृष्टम्[A]-भृष्टवान्, भर्जितः-भ्रज्जितः, बिभर्जिषितः-बिभर्क्षितः-बिभ्रज्जिषितः-बिभ्रक्षितः, बरीभृज्जितः-तवान् ; — —

1. तृचि, रेफोपधानिवृत्तौ रमागमे च जकारस्य षकारे ष्टुत्वे **भर्ष्टा** इति रूपम् । रमभावपक्षे तु, 'स्कोः—' (8-2-29) इति सकारलोपे षत्वष्टुत्वयोश्च **भ्रष्टा** इति रूपमिति ज्ञेयम् । एवमेव तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोह्या ।
2. शतरि, तुदादित्वेन कर्तरि शप्रत्यये, तस्य सार्वधातुकत्वेन, 'सार्वधातुकमपित्' (1-2-4) इति ङिद्वद्भावः । तेन सम्प्रसारणादिषु रूपमेवम् । एवं शानच्यपि प्रक्रिया ज्ञेया ।
3. क्विपि, यदान्तनिमित्तके संयोगादिलोपे, सम्प्रसारणे, जकारस्य षत्वे जश्त्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम् । **धानाभृट्**=भ्राष्ट्रम् । **काशिकायाम्** (8-2-36) उदाहृतमेतत् पदम् ।
4. निष्ठायाम्, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे षत्वष्टुत्वयोश्च रूपम् । एवमेव क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया । **क्षीरतरङ्गिण्यां** 'प्रसारणविषये नेष्यते—**भृष्ट**लुचि (क्ति?) तलिङ्गात् ।' इति वाक्यं लक्ष्यते । तस्यायमर्थः— संप्रसारणयोग्यस्थले '**भ्रस्जो** रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (6-4-47) इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न; तत्र निदानं तु राजदन्तादिगणे (2-2-31) **भृष्ट**लुचि (क्ति?) तपदस्य निर्देशरूपात् लिङ्गात्—इति । अत्र गणे (2-2-31) **काशिकादिषु मृष्टलुञ्चितम्** इत्येव पदं पठितम्, **गणरत्नमहोदधौ** राजदन्तादिगणे (पृ 120-121) "पूर्वं लुञ्चितम्=अपनीतम्, पश्चाद् **भृष्टम्**=पक्वम् **भृष्टलुञ्चितम्** । यथा—'यद्भृष्टलुञ्चितशशेव शशाङ्कपात्री ।" इत्युक्तमिहावधेयम् ।

A. '.....**प्रभृष्ट**पललान् क्षिपन् अरिमर्दि कृषन् माधवः ।' धा. का. 2. 72.

भर्जः-भ्रज्जः, भर्जः-भ्रज्जः, बिभर्जिषुः-बिभर्क्षुः-बिभ्रज्जिषुः-[A]बिभ्रक्षुः, [1]बाभ्रज्जः ;
भर्ष्टव्यम्-भ्रष्टव्यम्, भर्जयितव्यम्-भ्रज्जयितव्यम्, बिभर्जिषितव्यम्-बिभर्क्षितव्यम्-बिभ्रज्जिषितव्यम्-बिभ्रक्षितव्यम्, बरीभृज्जितव्यम् ;
भर्जनीयम्-भ्रज्जनीयम्, भर्जनीयम्-भ्रज्जनीयम्, बिभर्जिषणीयम्-बिभर्क्षणीयम्-बिभ्रज्जिषणीयम्-बिभ्रक्षणीयम्, बरीभृज्जनीयम् ;
[2]भर्ग्यः-भ्रद्ग्यः, भर्ज्यम्-भ्रज्ज्यम्, बिभर्जिष्यम्-बिभर्क्ष्यम्-बिभ्रज्जिष्यम्-बिभ्रक्ष्यम्, बरीभृज्ज्यम् ;
ईषद्भर्जः-दुर्भर्जः-सुभर्जः, ईषद्भ्रज्जः-दुर्भ्रज्जः-सुभ्रज्जः ;
भृज्ज्यमानः, भर्ज्यमानः-भ्रज्ज्यमानः, बिभर्जिष्यमाणः-बिभर्क्ष्यमाणः-बिभ्रज्जिष्यमाणः-बिभ्रक्ष्यमाणः, बरीभृज्ज्यमानः ;
भर्गः-भ्रद्गः, भर्जः-भ्रज्जः, बिभर्जिषः-बिभर्क्षः-बिभ्रज्जिषः-बिभ्रक्षः, बरीभृज्जः ;
भर्ष्टुम्-भ्रष्टुम्, भर्जयितुम्-भ्रज्जयितुम्, बिभर्जिषितुम्-बिभर्क्षितुम्-बिभ्रज्जिषितुम्-बिभ्रक्षितुम्, बरीभृज्जितुम् ;
भृष्टिः, भर्जना-भ्रज्जना, बिभर्जिषा-बिभर्क्षा-बिभ्रज्जिषा-बिभ्रक्षा, बरीभृज्जा ;
भर्जनम्-भ्रज्जनम्, भर्जनम्-भ्रज्जनम्, बिभर्जिषणम्-बिभर्क्षणम्-बिभ्रज्जिषणम्-बिभ्रक्षणम्, बरीभृज्जनम् ;
भृष्ट्वा, भर्जयित्वा-भ्रज्जयित्वा, बिभर्जिषित्वा-बिभर्क्षित्वा-बिभ्रज्जिषित्वा-बिभ्रक्षित्वा, बरीभृज्जित्वा ;
[3]प्रभृज्ज्य, प्रभर्ज्य-प्रभ्रज्ज्य, प्रबिभर्जिष्य-प्रबिभर्क्ष्य-प्रबिभ्रज्जिष्य-प्रबिभ्रक्ष्य,

1. यङन्तात् पचाद्यचि, 'यङोऽचि च' (2-4-74) इति यङो लुकि, लुका लुप्ते स्थले स्थानिवत्त्वप्रतिषेधेन यङ्निमित्तकङित्त्वानाश्रयणात् सम्प्रसारणादिकं न भवति। आर्धधातुकपरत्वाभावात् रमागमरेफोपधानिवृत्त्यादिकमपि न भवति। तेनात्र यथाशास्त्रम्, अभ्यासे 'दीर्घोऽकितः' (7-4-83) इति दीर्घः। उत्तरखण्डे सकारस्य श्चुत्वजश्त्वे च भवत इति ज्ञेयम्।
2. धातोरस्य निष्ठायामनिट्त्वेन, ण्यति, रोपधनिवृत्तिरमागमपक्षे, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति जकारस्य कुत्वे **भर्ग्यम्** (:) इति रूपम्। रमागमाद्यभावपक्षे तु, 'पूर्वत्रासिद्धम्' (8-2-1) इति शास्त्रात् जश्त्वात् पूर्वं 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वे, पश्चात् सकारस्य जश्त्वेन दकारे च **भद्ग्यम्** (:) इति रूपमिति ज्ञेयम्। एवमेव घञ्यपि रूपद्वयस्य निष्पत्तौ निदानं ज्ञेयम्।
3. ल्यपः स्थानिवत्त्वेन कित्त्वात् सम्प्रसारणे, सकारस्य श्चुत्वे च रूपमेवम्।
A. 'आश्वास्याक्षः क्षणाल्लोकान् **बिभ्रक्षुरिव** तेजसा।
रुषा **बिभ्रज्जिषुप्रख्यं** कपिं बाणैरवाकिरत्॥' भ. का. 9. 34.

प्रबरीभृज्ज्य ;
भर्जम् २-भ्रज्जम् २, भर्जम् २-भ्रज्जम् २, बिभर्जिषम् २-भृष्ट्वा २, भर्जयित्वा २-भ्रज्जयित्वा २, बिभर्जिषित्वा २-बिभर्क्षम् २-बिभ्रज्जिषम् २-बिभ्रक्षम् २, बरीभृज्जम् २ ; बिभर्क्षित्वा २-बिभ्रज्जिषित्वा २-बिभ्रक्षित्वा २, बरीभृज्जित्वा २ ;
[1]भृगुः, [2]भृज्जनम्, [3]भ्राष्ट्रम्।

(1187) "**टु भ्राजृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः-181. 823 अक.सेट्, आत्म.) [अ]

भ्राजकः-जिका, भ्राजकः-जिका, बिभ्राजिषकः-षिका, बाभ्राजकः-जिका ;

---

1. 'प्रथिभ्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' (द. उ. 1. 113) इत्यनेन कुप्रत्यये सम्प्रसारणे सकारलोपे, न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) कुत्वे च रूपमेवम्। भृज्जति=परिपक्वविज्ञानो भवतीति **भृगुः**=महर्षिविशेषः।
2. 'भूमूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' (द. उ. 5.25) इति क्युन्प्रत्यये सम्प्रसारणे च रूपम्। बाहुलकात् लोकेऽपि प्रयोगः।
3. **भ्रस्जि**गमि—' [द. उ. 8-80] इत्यादिना ष्ट्रन्प्रत्ययः वृद्धिश्च, बाहुलकात् रमागमो न। उपधासकारस्य लोपस्तु भवत्येव। धातुजकारस्य षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम्। **भ्राष्ट्रम्**=भर्जनसाधनीभूतः पात्रविशेषः।

[अ] भ्वादौ प्रथमतः, '**भ्राजृ दीप्तौ**' इति पठित्वा, पुनर्घटादौ '**टु भ्राजृ दीप्तौ**' इति पठ्यते। इमौ उभावपि दीप्त्यर्थकौ ऋदितौ चेति ज्ञायते। **न्यासकार**स्तु '**भ्राज दीप्तौ**' इत्येव '**भ्राज**भासधुर्वि—' (3-2-177) इत्यत्र पपाठ। **पदमञ्जर्यामपि** (7-4-3) '**भ्राज** दीप्तौ' इत्येव पाठो लक्ष्यते। '**भ्राजधातोः** ऋदित्करणमपाणिनीयम्।' इति **काशिका** (7-4-3) अत्र ज्ञेया। '..... ऋदित्त्वमनुदात्तेत्त्वमात्रफलम्।' इति **मा. धा. वृत्तिः**। ऋदित्त्वस्य तिङन्त एवोपयोगादस्माभिरुभावपि धातू समुच्चित्योपात्तौ। घटादिष्वेव फणादयः सप्त धातवोऽन्ते पठिताः। तत्र '**टु भ्राजृ**—' इत्येव पाठः **न्यासकार-मैत्रेय-रक्षित-पुरुषकार-सायण-सिद्धान्तकौमुद्यादि**सम्मतः। **क्षीरस्वामी तु** '**भ्राजृ**, टु भ्राश्—' इत्यादि पठित्वा, 'टुरुभयस्य—**इत्येके**। 'ट्वितोऽथुच्' (3-3-89) **भ्राजथुः**।" इत्याह। **चान्द्राणां काशकृत्स्नीयानां** च धातुपाठे **भ्राज** इत्येव घटादौ पठितः न तु '**टु भ्राजृ**' इति **क्षी. टीकायां** प्रतिपादितम्। एतत् सर्वमत्रानुसन्धेयम्। 'अवश्यपठितव्येन फ[फा?]णादिकेन **भ्राजते** इत्यादीनां सिद्धेः इह (=घटादिभिन्नस्थले भ्वादिषु) पाठोऽनार्ष इव।' इति **न्यासकार**वचनं **मा. धा. वृत्तौ** उपात्तमप्यत्रावधेयम्।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना, भौवादिक**काशति**वत् (186) ज्ञेयानि। क्विपि—[1]विभ्राक्[A]-विभ्राग्-विभ्राजौ-विभ्राजः, [2]भ्राजिष्णुः[B], [3]विभ्राट्-विभ्राड्-विभ्राजौ-विभ्राजः, [4]भ्राजथुः, [5]बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-भ्रेजिवान्, [6]भ्राता, [7]नभ्राट्, भ्राष्टिः, इति रूपाण्यस्य सम्भवन्तीति विशेषः।

---

1. '**भ्राज**भासधुर्विद्—' (3-2-177) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप्प्रत्ययः। 'चोः कुः' (8-2-30) इति पदान्ते कुत्वम्। एतच्च घटादिष्वपाँठस्य '**भ्राजृ** दीप्तौ, इति भौवादिकस्य भ्राजतेः क्विपि रूपमिति ज्ञेयम्।

2. 'भुवश्च' (3-2-138) इत्यत्र चकारेणास्मादपि धातोः इण्णुच्प्रत्यय इति **काशिका-विषू**च्यते। अत्रापि **भ्राजिष्णु**रिति द्विविधस्यापि **भ्राजते**: सम्पद्यते इति **बहवः**। '**भ्राजिष्णुना** लोहितचन्दनेन—' इति **काशिका**मुपादाय **पदमञ्जर्याम्**—'नैतद् **भाष्ये** समाश्रितम्।' इत्युक्तम्। इदानीं **भाष्य**कोशेषु 'भुवश्च' (3-2-138) इति सूत्रस्य **भाष्य**मेव नोपलभामहे। **धातुकाव्यव्याख्याने** तु (2-20) घटादिकस्य '**टु भ्राजृ**—' इति धातोः इण्णुच्प्रत्यय इति प्रतिपादितम्।

3 '**टु भ्राजृ**—' इत्यस्य ताच्छीलिके क्विपि, 'वश्वभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राज—' (8-2-36) इत्यनेन षत्वे, जश्त्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्। क्विब्विधायके सूत्रे **काशिकायाम्** (3-2-177) **विभ्राट्** इत्युदाहृतत्वेऽपि, सूत्रे घटादिपठितयोः तदितरयोरुभयोरपि **भ्राज**धात्वोर्ग्रहणमेव; षत्वं तु 'वश्वभ्रस्ज—' (8-2-36) इत्यत्र राजधातुसाहचर्यात् फणादि (घटादि) **भ्राजते**रेव इत्यादिकं प्रकृतस्थले **मा. धा. वृत्तौ** स्फुटम्।

4. 'ट्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्यये रूपमेवम्।

5. कर्तरि लिटः क्वसौ घटादेरन्यत्र पठितस्य **भ्राजते** रूपमेवम्। घटादिकस्य क्वसौ तु, 'फणां च सप्तानाम्' (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः। तेन रूपद्वयमिति ज्ञेयम्।

6. 'भ्राजते इति **भ्राता**' इति रूपं **क्षीरतरङ्गिण्यां, दशपाद्युणादिवृत्तौ** च (द. उ. 2.3) **भ्राजते**स्तृनि, तृचि वा, पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जकारलोपे च साधितम्। **भाष्ये** (1-2-68) तु 'यदि तावद् बिभर्तीति **भ्राता**' इत्युक्तत्वात् बिभर्तेर्धातोरेव **भ्रातृ**शब्दनिष्पादनं न्याय्यमिति प्रतिभाति।

7. 'न भ्राजते इति **नभ्राट्**। नञ्समासे, '**न भ्राज**नपात्—' (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः।

A. 'अभ्रेजि **विभ्र**द्भिरीजितैश्च यत् कदाऽप्यशोचद्भिरशेषजन्तुभिः।'
धा. का. 1.25.

B. 'कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैः **भ्राजिष्णुभि**: भ्राशितपार्श्वदेशः।' धा. का. 2.20.

(1188) "**टु भ्राशृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः-824. अक. सेट्. आत्म.)
'भ्राशते भ्लाशते दीप्तौ भ्राश्यते भ्लाश्यते तथा॥' (श्लो. 167) इति देवः।
भ्राशकः-शिका, भ्राशकः-शिका, बिभ्राशिषकः-षिका, बाभ्राशकः-शिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**काशति**वत् (186) ज्ञेयानि।
[1]भ्राश्यमानः-भ्राशमानः, इति शानचि रूपमिति विशेषः। [2]भ्राशथुः, [A]भ्राशितः।

(1189) "**भ्री भये**" (IX-क्र्यादिः-1505. सक. अनि. पर.)
प्वादिः, ल्वादिश्च।
'— **भरणे**' इति मैत्रेयरक्षीरस्वामिप्रभृतयः पठन्ति।
भ्रायकः-यिका, भ्रायकः-यिका, बिभ्रीषकः-षिका, बेभ्रीयकः-यिका;
भ्रेता-त्री, भ्राययिता-त्री, बिभ्रीषिता-त्री, बेभ्रीयिता-त्री;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिक**प्रिणाति**वत् (1081) ज्ञेयानि।
[3]भ्रीणम्-णः-णवान्, भ्रीतम्-तः-तवान्, [4]भ्रिणन्[B]-न्ती इति विशेषः।

(1190) "**भ्रुड संवरणे**" (VI-तुदादिः-1395. सक. सेट्. पर.)
कुटादिः।
मैत्रेयरक्षीरस्वामिमतेनायं लिख्यतेऽस्माभिः। यद्यपि **सिद्धान्तकौमुद्यादिषु, मा. धा. वृत्तौ** च न पठ्यते, तथापि **मा. धा. वृत्तौ चुडधातुप्रकरणे** (तुदादौ) उद्धृतेन **मैत्रेयरक्षित**सम्मतपाठेन संवाददर्शनाद्दृश्यते इत्यपि ज्ञेयम्।
भ्रोडकः-डिका, भ्रोडकः-डिका, बुभ्रुडिषकः-षिका, बोभ्रुडकः-डिका;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**कुटति**वत् (204) ज्ञेयानि।

---

1. शानचि, 'वा **भ्राश**—' (3-1-70) इत्यादिना श्यन् विकल्पेन भवति।
2. धातोरस्य ट्वित्वात्, भावादौ 'ट्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति अथुच्प्रत्ययः।
3. 'अस्य ल्वादित्वमप्यस्ति इति **द्रुमे**' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (3-9) उपादानात् '**ल्वादिभ्यः**' (8-2-44) इति निष्ठानत्वे नकारस्य णत्वे च रूपमेवम्। ल्वादित्वाभावे **भ्रीतम्** इति, अत्र निष्ठानत्वं नेति ज्ञेयम्।
4. शतरि, '**क्र्यादिभ्यः**—' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः। 'श्नाऽभ्यस्तयोरातः' (6-4-112) इत्याकारलोपे '**प्वादीनां** ह्रस्वः' (7-3-80) इति ह्रस्वे णत्वे च रूपमेवम्।

A. 'कृष्णोऽपि रेजे पथि गोपबालैर्भ्राजिष्णुभि**र्भ्राशित**पार्श्वदेशः।' धा. का. 2. 20.

B. 'व्रीताशबृंहितजुषाऽभ्रिणता गजेन प्रक्षेतुमज्ञमनसा समनुद्रुतेन।' धा. का. 3-9.

(1191) "**भ्रूण आशायाम्**" (X-चुरादिः-1691. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः ।

'**—आशाविशङ्कयोः**' इति **धातुपाठे** पठ्यते । '**—आशंसायाम्**' इति **मैत्रेयः** ।

भ्रूणकः-णिका, बुभ्रूणयिषकः-षिका, भ्रूणयिता-त्री, बुभ्रूणयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि चौरादिक**कूटयति**वत् (240) ज्ञेयानि । भ्रूणः[A] ।

(1192) "**भ्रेजृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः-180. अक. सेट्. आत्म.)

भ्रेजकः-जिका, भ्रेजकः-जिका, बिभ्रेजिषकः-षिका, बेभ्रेजकः-जिका, भ्रेजिता-त्री, भ्रेजयिता-त्री, बिभ्रेजिषिता-त्री, बेभ्रेजिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि । किपि-बिभ्रेक्-विभ्रेग्-विभ्रेजौ-विभ्रेजः, इति रूपमिति विशेषः ।

(1193) "**भ्रेषृ गतौ**" (I-भ्वादिः-884. अक. सेट्. उभ.)

'**भेषृ—इत्यपि**' इति **मैत्रेयः** । '**—भये, चलने च**' इति **क्षीरस्वामी** पपाठ । '**भ्लेषृ—**' इत्यन्ये इति **धा. का.** (२-२७) ।

भ्रेषकः-षिका, भ्रेषकः-षिका, बिभ्रेषिषकः-षिका, बेभ्रेषकः-षिका ; भ्रेषिता-त्री, भ्रेषयिता-त्री, बिभ्रेषिषिता-त्री, बेभ्रेषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**गेपति**वत् (429) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि भ्रेषन्[B]-न्ती, भ्रेषिष्यन्-न्ती-ती ; इत्यादीनि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1194) "**भ्लक्ष अदने**" ([-भ्वादिः-893. अक. सेट्. उभ.)

'**भक्ष**' इति **क्षीरस्वामी** इति **मा. धातुवृत्तावुक्तम्** । **पुरुषकारेऽप्येवमेव** । '**भक्ष**' इति **मैत्रेयः** । '**प्लक्ष**' इति **दुर्गः** । मुद्रितक्षीरतरङ्गिण्यां तु '**भ्लक्ष—**' इत्येव पाठो दृश्यते । चुरादिषु भक्ष (२१) धातौ **क्षीरस्वामिनैव** '**भक्षतेर्घञ्-भक्षः** ।' इत्युक्तत्वात् अदनार्थकस्य भक्षतेर्भ्वादिषु कुत्राप्यपाठात्, एनमेव

A. '**आकूणिताक्षमपि च स्मिततूणितास्यं**
भ्रूणस्य शाठ्यजनयक्ष्यमवेक्ष्य गात्रम् ।' धा. का. 3-35.

B. '**चाट्या व्ययद्दाशविलोकभेषभ्रेषज्झषा यासदघं स्पशन्ती ॥**' धा. का. 2.27.

भक्षतिं मनुते इति भाति । **दुर्गादयस्तु** धातुमुं '**प्लक्ष—**' इति पठन्ति । "**तस्य शिरः छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्, स प्रक्षोऽभवत्** । **तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वम्-यत् प्लक्षशाखा—**" (मैत्रायणीयसंहिता-6-3-10-2) इति श्रुत्यनुसारेण प्रपूर्वकात् क्षरतेः पचाद्यचि कपिलकादेराकृतिगणत्वात् (वा. 8-2-18) उपसर्गस्थरेफस्य लत्वे च **प्लक्षशब्दव्युत्पादनं** कृतवतो **भाष्यकारस्य** न सम्मतमिति, अन्यथा (प्लक्षधातुसद्भावे) अस्मादेव पचाद्यचि प्लक्षशब्दसिद्धेः, श्रौतनिर्वचनस्याप्रसक्तेरिति मनीषया च सुदूरं विचार्य **माधवधातुवृत्तौ** पाठोऽयं निरस्त इति ज्ञेयम् । **शतपथब्राह्मणे** (3-8-3-12) 'प्रख्यो हवै नामैतत् यत् **प्लक्षः** ।' इत्युक्तमपीह ध्येयम् ।

भ्लक्षकः-क्षिका, भ्लक्षकः-क्षिका, बिभ्लक्षिषकः- षिका, बाभ्लक्षकः-क्षिका; भ्लक्षिता-त्री, भ्लक्षयिता-त्री, बिभ्लक्षिषिता-त्री, बाभ्लक्षिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**भ्रजति**वत् (926) ज्ञेयानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शानचि-भ्लक्षमाणः, भ्लक्षिष्यमाणः, इति विशेषः । ल्यपि-[A]प्रभ्लक्ष्य इति ।

(1195) "**टु भ्लाश्रृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः-825. अक. सेट्. आत्म.)

'**आशते भ्लाशते** दीप्तौ आश्यते **भ्लाश्यते** तथा ॥' (श्लो. 167) इति **देवः** । भ्लाशकः-शिका, भ्लाशकः-शिका, बिभ्लाशिषकः-षिका, बाभ्लाशकः-शिका; [1]भ्लाशमानः-भ्लाश्यमानः, क्वसुप्रत्यये [2]बभ्लाशिवान्-भ्लेशिवान्, [3]भ्लाशथुः ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**काशति**वत् (186) ज्ञेयानि । कर्तरि क्तप्रत्यये-[B]भ्लाशितः इति रूपम् ।

(1196) "**भ्लेषृ गतौ**" (I-भ्वादिः-885. अक. सेट्. उभ.)

अयं केवलं **सि. कौमुद्यामेव** उपात्तः । अन्येषु सर्वेषु ग्रन्थेषु '**भ्रेषृ**' इत्यत्र '**भ्लेषृ** इति **अन्ये**' इत्युक्तम् ।

1. कर्त्रर्थे शानचि, '**वा भ्राशभ्लाश—**' (3-1-70) इति श्यन् वा भवति । तेन रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. क्वसौ '**फणां च सप्तानाम्**' (6-4-125) इत्येकाराभ्यासलोपयोर्विकल्पे रूपद्वयमिति ज्ञेयम् ।
3. '**द्वितोऽथुच्**' (3-3-89) इति द्वित्वात् अथुच्प्रत्यये रूपमेवम् ।

A. '**लाषेण चाषांश्छषितान् झषित्वा प्रभ्लक्ष्य** भक्षन्ति यदम्बु नीचाः ।' धा. का. 2.28.

B. '**विभ्लाशितेऽक्रूररथे** सरामः स्यमन्तपयोदस्वनभाजि तिष्ठन् ॥' धा. का. 2.20.

भ्लेषकः-षिका, भ्लेषकः-षिका, बिभ्लेषिषकः-षिका, बेभ्लेषकः-षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) बोध्यानि ।

(1197) "**मकि मण्डने**" (I-भ्वादिः-89. सक. सेट्. आत्म.)

मङ्कः-ङ्किका, मङ्कः-ङ्किका, मिमङ्किषकः-षिका, मामङ्कः-ङ्किका ; मङ्किता-त्री, मङ्कयिता-त्री, मिमङ्किषिता-त्री, मामङ्किता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ऊह्यानि । [1]मङ्कनः, मङ्कणः, [2]प्रमङ्कनम्, [A]मङ्कितम्-तः-तवान्, [3]मङ्किः, [4]मङ्क्तिः ; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः ।

(1198) "**मख गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-132. अक. सेट्. पर.)

माखकः-खिका, माखकः-खिका, मिमखिषकः-षिका, मामखकः-खिका ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कखति**वत् (141) ज्ञेयानि । शतरि-मखन्-न्ती इति विशेषः ।

(1199) "**मखि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-133. अक. सेट्. पर.)

मङ्खकः-ङ्खिका, मङ्खकः-ङ्खिका, मिमङ्खिषकः-षिका, मामङ्खकः-ङ्खिका ; मङ्खिता-त्री, मङ्खयिता-त्री, मिमङ्खिषिता-त्री, मामङ्खिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि । णिनिप्रत्यये मङ्खी[B] इति ।

(1200) "**मगि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-148. अक. सेट्. पर.)

मङ्गकः-ङ्गिका, मङ्गकः-ङ्गिका, मिमङ्गिषकः-षिका, मामङ्गकः-ङ्गिका;

1. '**कुधमण्डार्थेभ्यश्च**' (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः । बाहुलकादत्रैव णत्वे, **मङ्कणः**=ऋषिविशेषः ।
2. '**कृत्यचः**' (8-4-29) इति प्राप्तस्य णत्वस्य '**इजादेः सनुमः**' (8-4-32) इति इजादेरेवेति नियमात् णत्वं न ।
3. औणादिके (द. उ. 1-46) इन्प्रत्यये रूपमेवम् ।
4. '**वल्कथादयश्च**' (द. उ. 1-35) इति क्तिन्प्रत्यये रूपम् । **मङ्क्तिः** = शवः ।

A. '**फलाङ्कितान् वङ्कितवल्लिमङ्कितान् वनप्रदेशानुरुकाककोकिलान्** ।' धा. का. 1-13.

B. '**मखत्कपोतं मदमङ्खिबर्हिणं लखत्पिकं नङ्खितखञ्जनोत्करम्** ।' धा. का. 1-19.

मङ्गिता-त्री, मङ्गयिता-त्री, मिमङ्गिषिता-त्री, मामङ्गिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) बोध्यानि । [1]मङ्गलम्[A]।

(1201) "**मघि गत्याक्षेपे कैतवे च**"

(I-भ्वादिः-111. अक. सेट्. आत्म.)

'**गत्याक्षेपः**=वेगगतिः, गमनारम्भो वा, **कैतवम्**-व्याजः' इति **क्षीरस्वामी** । '**आक्षेपो** निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति **स्वामी**' इति **मा. धा. वृत्तिः** । मङ्घकः-ङ्घिका, मङ्घकः-ङ्घिका, मिमङ्घिषकः-षिका, मामङ्घकः-ङ्घिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि । ल्युटि-विमङ्घनम्[B] इति ।

(1202) "**मघि मण्डने**" (I-भ्वादिः-160. अक. सेट्. उभ.)

मङ्घकः-ङ्घिका, मङ्घकः-ङ्घिका, मिमङ्घिषकः-षिका, मामङ्घकः-ङ्घिका ; मङ्घिता-त्री, मङ्घयिता-त्री, मिमङ्घिषिता-त्री, मामङ्घिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि । [2]मङ्घनः, [C]सुमङ्घितः-तवान् इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1203) "**मच कल्कने**" (I-भ्वादिः-171. सक. सेट्. आत्म.)

'**कल्कनम्**=दम्भः शाठ्यं चेति **मैत्रेयः**' इति **मा. धा. वृत्तिः** । '—कत्थनं च' इति **स्वामी** । '—कथनं च' इति **पुरुषकारः** (श्लो. 47) । '—कथनम् **इत्यन्ये**' इति **सि. कौमुदी** । 'लोकरञ्जनार्थं साध्वाचारो **दम्भः** ।' इति **धा. का.** (1.23) ।

माचकः-चिका, माचकः-चिका, मिमचिषकः-षिका, मामचकः-चिका ; मचिता-त्री, माचयिता-त्री, मिमचिषिता-त्री, मामचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कचति**वत् (144) ज्ञेयानि । ल्युटि-[D]मचनम् इति ।

1. '**मङ्गेरलच्**' (द. उ. 8-123) इत्यलच्प्रत्यये रूपम् ।
2. '**कुधमण्डार्थेभ्यश्च**' (3-2-151) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः ।

A. '**विलङ्गदेणं शबराङ्गनाजनप्रवङ्गितं मङ्गलधेनुतङ्गितम्** ॥' धा. का. 1-20.

B. '**प्रवङ्गमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्गनस्याधिकराधितात्मनः** ।' धा. का. 1.16.

C. '**सुमङ्गिताः** शिङ्गितपुष्पसौरभा यद्वर्चमानाः पशुपाः प्रसेचिरे ॥' धा. का. 1.22.

D. '**तकल्कुटः** काञ्चनकञ्चिभूषिता व्रताङ्गना **निर्मञ्चनेन** नर्मणा ॥' धा. का. 1.23.

(1204) "मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु"

(I-भ्वादिः-173. अक. सेट्. आत्म.) [अ]

मञ्चकः-ञ्चिका, मञ्चकः-ञ्चिका, मिमञ्चिषकः-षिका, मामञ्चकः-ञ्चिका, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कञ्चति**वत् (145) बोध्यानि। पचाद्यचि मञ्चः, क्तप्रत्यये-[A]मञ्चितः, [1]मञ्चिका, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1205) "मठ मदनिवासयोः" (I-भ्वादिः-332. अक. सेट्. पर.)

'मठ निवासे' इति **काशकृत्स्न**धातुपाठ इति **क्षी. टीका।**

'मण्ठते शपि शोकार्थे, **मठेन्मद**निवासयोः॥' (श्लो. 82) इति **देवः**।

माठकः-ठिका, माठकः-ठिका, मिमठिषकः-षिका, मामठकः-ठिका; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**कठति**वत् (148) ऊह्यानि। मठरः—बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपम्। **मठरः**=अधमः।

(1206) "मठि शोके" (I-भ्वादिः-263. अक. सेट्. आत्म.)

'**मण्ठते** शपि शोकार्थे, मठेन्मदनिवासयोः॥' (श्लो. 82) इति **देवः**। **शोकः**= आध्यानम्=उत्कण्ठापूर्वकस्मरणम्। उत्कण्ठामात्रे तु **अकर्मकः**। उन्मण्ठकः-ण्ठिका, मण्ठकः- ण्ठिका, मिमण्ठिषकः-षिका, मामण्ठकः-ण्ठिका; मण्ठिता-त्री, मण्ठयिता-त्री, मिमण्ठिषिता-त्री, मामण्ठिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्ठति**वत् (149) ज्ञेयानि। क्विपि-[B]प्रमन्-प्रमण्ठौ-प्रमण्ठः इति।

---

1. पचाद्यजन्तात् स्वार्थे कन्प्रत्यये रूपमेवम्। **मञ्चिका**=खट्वा।

A. 'अमुञ्चनै**र्मञ्चित**चित्तपञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः।' धा. का. 1.24.

B. 'अनन् कुमार्गेषु शुभाध्वनैव वन् **प्रमन्** भृशोत्कण्ठितगोपिके हरौ।' धा. का. 1.35.

[अ] **केचित्तु** धातुमिमुं न पठन्ति। **शाकटायन-धनपालादय**स्तु भङ्गयन्तरेणामुं पठन्ति। तद् यथा—'**मचुङ्**—' इति **शाकटायनः**। तस्य शास्त्रे उदितामेव धातूनां नुमागमः 'उदितः' (शा. सू. (4-2-197) इत्यनेन प्रतिपादितः। ङित्त्वादात्मनेपदम्।

(1207) "मडि विभाजने" (I-भ्वादिः-272. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

'भूषार्थे मण्डतीति स्यात् तत्र मण्डयतीति णौ।

मण्डते वेष्टने.....॥' (श्लो. 84) इति देवः।

मण्डकः-ण्डिका, मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डिषकः-षिका, मामण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्ठति**वत् (149) ज्ञेयानि। [1]मण्डिता, [2]मण्डूकः, [3]मण्डलम्, इत्यादीन्यस्माद् भवन्तीति विशेषः। [A]मण्डितः।

(1208) "मडि भूषायाम्" (I-भ्वादिः-321. अक. सेट्. पर.)

'भूषार्थे **मण्डती**ति स्यात्, तत्र मण्डयतीति णौ। (श्लो. 84) इति **देवः**। मण्डकः-ण्डिका, मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डिषकः-षिका, मामण्डकः-ण्डिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्टति**वत् (146) ज्ञेयानि। अस्य

---

1. ताच्छीलिके तृनि रूपमेवम्। 'क्रुध**मण्डार्थेभ्य**श्च' (3-2-151) इत्यत्र युज्विधौ भूषणार्थिकस्यैव **मण्ड**धातोर्ग्रहणमिति **वृत्त्यादिषु** प्रतिपादितत्वादत्र न युजिति ज्ञेयम्। स्पष्टमिदं **मा. धा. वृत्तौ**।

2. 'शलि**मण्डिभ्या**मूकण्' [द. उ. 3-47] इत्यूकण्प्रत्ययः। मण्डते क्षितिमिति **मण्डूकः**=भेकः।

3. औणादिके [द. उ. 8-107] कलप्रत्यये रूपमेवम्। मण्डयते=वेष्टयते इति **मण्डलम्**=परिवारः।

A. 'प्रहुण्डितानैक्षत चारुकुण्डलान् प्रमण्डितार्थान् **अधिमण्डिता**शयान्।' धा.का.1.36.

[अ] धातुपाठे 'वडि विभाजने; **मडि च**' इति पाठ्यते। तत्र 'वडि **मडि** विभाजने' इत्येकदैव पठितव्ये पृथक् सूत्रकरणात् [अर्थान्तरेऽपि **मडि**धातुर्वर्तते इति **क्षीरस्वाम्यादयः** प्रतिपादयन्ति। तद् यथा **मण्डः**=रसाग्रम्। अत्र तण्डुलादीनां पचनावसरे क्वथनानन्तरं य ऊर्ध्वं रसस्यावरणरूपेणाविर्भावः स रसाग्रमित्युच्यते; अत्रापि धातोरस्य वृत्तिरित्यर्थः। एवम्, **मण्डूरम्** (=लोहमलम्) **मण्डलम्, मण्डपः** इत्यादिष्वप्यस्य धातोरर्थान्तरवृत्तिर्ज्ञेया। **काशकृत्स्न-धातुपाठीयव्याख्यायां** (कन्नडभाषामय्यां) 'वडि **मडि वेष्टने**' इति पठ्यते इति **क्षी. टीका** (पृः ४९)। "**नन्दी** तु '**मडि वेष्टने**' इति पठति।" इति **धातुवृत्तिः**। परं तु **क्षीरतरङ्गिण्यां**—"**नन्दी** तु 'वटि विभाजने, वडि वेष्टने' इति भङ्ग्या पठति।" इत्येव दृश्यते। ईदृशस्थलेषु शुद्धपाठः कीदृश इति ग्रन्थैर्निर्धारयितुं न शक्यते। सर्वथा **मडि**धातुरनेकार्थक इति सारः।

ताच्छीलिके युचि—[1]मण्डनः[A] इति रूपमिति विशेषः। [2]मण्डयित्नुः।

(1209) "मडि भूषायाम्, हर्षे च"

(X-चुरादिः-1587. सक. सेट्. उभ.) [अ]

'भूषार्थे मण्डतीति स्यात्, तत्र **मण्डयती**ति णौ। (श्लो. 84) इति **देवः**। मण्डकः-ण्डिका, मिमण्डयिषकः-षिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक-**कुण्ठयति**वत् (210) ज्ञेयानि।

(1210) "मण शब्दार्थः" (I-भ्वादिः-448. अक. सेट्. पर.)

माणकः-णिका, माणकः-णिका, मिमणिषकः-षिका, मम्मणकः-मंमणकः-णिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कणति**वत् (157) ज्ञेयानि। 'रण **मण** क्वणां गतौ मित्त्वं स्मर्यते।' इति **क्षीरस्वाम्याह**। **क्षीरस्वामिनं** विना अन्ये सर्वेऽपि घटादिषु न पठन्ति। प्रकरणान्तरे अर्थान्तरे च पठितानां धातूनामर्थविशेषे घटादिषु पाठस्य सर्वैर्यथाप्रमाणमभ्युपगमात्, अस्यापि घटादिपाठः स्यान्नाम। घटादिपाठपक्षे णौ 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति मित्त्वेन उपधाया ह्रस्वः। तेन मणकः-णिका, मणयिता-त्री, मणम् 2-माणम् 2, मणयित्वा 2, इत्यादीनि रूपाणि ण्यन्ते यथायथमूह्यानि। [3]मणितम्,

---

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (3-2-151) इति युच्प्रत्ययः। **मण्डार्थाः** =भूषणार्थका धातवः।
2. ण्यन्तात् औणादिके [द. उ. 1-140] इत्नुच्प्रत्यये, 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' (6-4-55) इति णेरयादेशे च रूपमेवम्।
3. धातोरस्य शब्दार्थत्वेऽपि शब्दविशेष एव रूढिः। "**मणितं** सुरतकूजिते रूढम्, एवं कणितम् आर्ते.....' इत्यादि सुदूरं शब्दार्थकानामेव धातूनां अर्थभेदं निरूप्य "इत्यादि प्रतिधातुस्थं कियद् व्याचक्ष्महे वयम्।
लोकात् सूरिभिरित्थूह्यं लक्ष्यमूलं हि लक्षणम्॥" इति **क्षीरस्वामिना** प्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्। एवमेव धातुपाठे कस्मिंश्चिदर्थविशेषे पठितानामपि धातूनां लोकप्रयोगतोऽर्थान्तरे वृत्तिरित्यूह्यमिति प्रदर्शनायास्माभिरेतदत्रोपात्तम्।

A. 'कुर्वन्ति कोपनं तारा **मण्डना** गगनस्य माम्॥' भ. का. 7.16.

[अ] "—'**मडि भूषायाम्**' इति भ्वादौ पाठादेव **मण्डति** इति सिद्धेः, अस्येदित्त्वं नुम्मात्रार्थम्, न तु णिज्विकल्पार्थम्; तेन हर्षे **मण्डति** इति न भवति।" इति **मा. धा. वृत्तिः**। **क्वचित्** कोशे अत्र 'हर्षे च' इति न पठ्यते। पाठशुद्धिरत्र कीदृशीति न विद्मः।

[1]मणिः, [2]मणिकम्, मणिकः इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1211) "मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे"

(X-चुरादिः-1680. अक. सेट्. आत्म.) **आकुस्मीयः**।

'—गुप्तभाषणे' इत्येव प्रायशःपाठः। '**मन्त्रि**–' इति कुत्रचिद् दृष्टःपाठः। मन्त्रकः-न्त्रिका, मिमन्त्रयिषकः-षिका; मन्त्रयिता-त्री, मिमन्त्रयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**तन्त्रयति**वत् (698) ज्ञेयानि। [3]**मन्त्री**, [4]मन्त्रः।

(1212) "मथि हिंसासंक्लेशनयोः" (I-भ्वादिः-46. सक. सेट्. पर.)

'मन्थ—' इति **क्षीरस्वामी**।

'हिंसासंक्लेशयोर्**मन्थेत्** मथेन्मथ्नाति लोडने।' (श्लो. 98) इति **देवः**। मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामन्थकः-न्थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुन्थति**वत् (220) ज्ञेयानि। सन्नन्तादुप्रत्यये-[A]मिमन्थिषुः, [5]खड्गोपमन्थम्-खड्गेनोपमन्थम् वा शत्रुं मारयति, खड्गेनोपमन्थ्य वा। [6]**मन्थी**[B]।

---

1. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावादौ स्त्रियाम् इक्प्रत्यये रूपमेवम्।
2. मणिरेव, मणिरिव इत्यादिष्वर्थेषु तद्धिते कन्प्रत्यये रूपमेवम्। '**मणिकः**=महाकुम्भः।' इति **क्षीरस्वामी**।
3. ग्रह्यादिषु (3-1-134) '**मन्त्री**' इति पाठात् णिनिप्रत्ययः।
4. 'एरच्' (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्ययः।
5. 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (3-4-48) इति णमुल्। अत्रानुप्रयोगधातुना मारयतिना समानकर्मकत्वादस्य धातोर्णमुल् इति ज्ञेयम्। 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समासविकल्पः। वासरूपन्यायेन क्त्वाऽप्यत्र ज्ञेयः। तेन ल्यबन्तस्यापि प्रयोगः प्रदर्शितः।
6. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। ग्रह्यादिराकृतिगणः।

A. 'स भोजराडद्य हरिं **मिमन्थिषु**: प्रमान्थनं सेधतु को निषेत्स्यति?॥'
धा. का. 1.7.

B. 'परिभावीणि ताराणां पश्य **मन्थीनि** चेतसाम्।' भ. का. 6.75.

(1213) "मथे विलोडने" (I-भ्वादिः-848. सक. सेट्. पर.)

ज्वलादिः । [अ]

'हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथ्नाति लोडने ।' (श्लो. 98) इति **देवः**। माथकः-थिका, माथकः-थिका, मिमथिषकः-षिका, मामथकः-थिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कत्थ**तिवत् (294) ज्ञेयानि। [1]मन्मथः, [2]मथः-माथः, [3]दण्डमाथः, [4]प्रमाथी[A], [5]मथुरा ।

(1214) "मद तृप्तियोगे"

(X-चुरादिः-1706. अक. सेट्. आत्म. **आकुस्मीयः**)

'स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे माद्येत्, **मादयते** णिचि ॥' (श्लो. 112) इति **देवः**। '—तृप्तिशोधने, **शोधनम्**=सम्पत्तिः ।' इति **क्षीरस्वामी**। '**तृप्ति-शोधने**=तर्पणशुद्धौ ।' इति **पुरुषकार-माधवाभ्यां क्षीरस्वामि**सम्मतपाठत्वेनोपात्तं वाक्यम् । तत्तु मुद्रित**क्षीरतरङ्गिणी**कोशे न दृश्यते ।

मादकः-दिका, मिमादयिषकः-षिका ; मादयिता-त्री, मिमादयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गालय**तिवत् (388) ज्ञेयानि ।

---

1. मनो मथतीति **मन्मथः**। पचादिषु पाठात् बाहुलकेन अत्राच्प्रत्ययः । कर्मण्यणोऽपवादः ।
2. '**ज्वलिति**कसन्तेभ्यो णः' (3-1-140) इति कर्तरि विकल्पेन णप्रत्ययः । पक्षे पचाद्यच् । तेन रूपद्वयम् ।
3. मथ्यतेऽनेन इति **माथः**=पन्थाः । दण्डभावो माथः **दण्डमाथः**=ऋजुः पन्थाः ।
4. 'प्रे लपसूदुमथवदवसः' (3-2-145) इत्यनेन तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु घिनुण्प्रत्ययः ।
5. 'मन्दिवाशि**मथि**–' [द. उ. 8-21] इत्युरच्प्रत्यये रूपमेवम् । मथ्यतेऽसौ जनैरिति **मथुरा**। मथितावस्यां मधुलवणाविति **मथुरा** इत्यपि क्वचिद् व्युत्पादितम् ।

A. '**प्रमाथिनो** वियुक्तानां हिंसकाः पापदुर्दुराः ॥' भ. का. 7.12.

[अ] '—**विलोटने**' इति **पुरुषकारे** (श्लो. 98) पाठः । **विलोटनम्**=क्षोभणम् । "**गथे विलोडने**...**गथति**....**गथकः**..... ... इत्यादि**काशकृत्स्नीय**धातुपाठे, तट्टीकायां च पाठः ।" इति **क्षी. टीका**यामत्र प्रकरणे पाठान्तरमस्य धातोः प्रदर्शितम् । तत्र **गथकः** इति दर्शनात् **काशकृत्स्नीयाः** घटादिपाठमप्यस्यानुमेनिरे इति ज्ञायते ।

(1215) "मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु"

(I-भ्वादिः-13. अक. सेट्. आत्म.)

'स्तुत्यादौ **मन्दते**, हर्षे माद्येत्, मादयते णिचि ॥' (श्लो. 112) इति **देवः**। "मोदो=हर्षः, मदो=गर्वः, स्वप्नः=आलस्यम् । **चन्द्रस्तु** 'मदि जाड्ये' इत्येव पपाठ । स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मकः ।" इति **मा. धा. वृत्तिः**। 'स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते ।' इति **क्षीरस्वामी**। धातोरस्य **कान्त्यर्थकत्वं केषाञ्चिद**सम्मतम् ।

मन्दकः-न्दिका, मन्दकः-न्दिका, मिमन्दिषकः-षिका, मामन्दकः-न्दिका ; मन्दिता-त्री, मन्दयिता-त्री, मिमन्दिषिता-त्री, मामन्दिता-त्री ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**कन्दति**वत् (163) ज्ञेयानि । [1]मन्दनः, इदमेषां [2]मन्दितम्, [3]मन्दुरा, [4]मन्दिरम्, [5]मन्द्रः, [6]मन्दारः, [7]मन्दाकः ।

(1216) "मदी हर्षग्लेपनयोः"

(IV-दिवादिः-[815] 1208. अक. सेट. पर.)

शमादिः, घटादिश्च । '**ग्लेपनम्**=दैन्यम्' इति **मा. धा. वृत्तिः**। 'ग्लपने' इति **क्षीरतरङ्गिण्यां** पाठः ।

'स्तुत्यादौ मन्दते, हर्षे **माद्येत्**, मादयते णिचि ॥' (श्लो. 112) इति **देवः**।

---

1. '**चलन**शब्दार्थादकर्मकात्—' (3-2-148) इति ताच्छील्किे युचि रूपमेवम् ।
2. 'क्तोऽधिकरणे च **ध्रौव्यगति**प्रत्ययवसानार्थेभ्यः' (3-4-76) इति गत्यर्थकत्वात्, अकर्मकत्वाच्च अधिकरणे क्तप्रत्ययः ।
3. '**मन्दि**वाशि—' [द. उ. 8-21] इत्युरच्प्रत्ययः । मन्दन्तेऽस्यां वाजिन इति **मन्दुरा**=वाजिशाला ।
4. 'इषिमदिमुदिक्षिदिच्छिदिभिदि**मन्दि**–' (द. उ. 8-26) इति किरच्प्रत्यये रूपमेवम् । **मन्दिरम्**=आलयः ।
5. 'स्फायितञ्चि—' (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् । **मन्द्रः**=मधुरस्वरः, मन्दगतिश्च ।
6. 'अङ्गिमदि**मन्दि**भ्यः—' (द. उ. 8-64) इत्यारन्प्रत्यये रूपमेवम् । **मन्दारः**=देववृक्षविशेषः ।
7. बाहुलकादौणादिके आकन्प्रत्यये रूपमेवम् । **मन्दाक**शब्दात् मत्वर्थीये इनिप्रत्यये **मन्दाकिनी** इति सिद्ध्यति । **मन्दाकिनी**=नदीविशेषः ।

मादकः-दिका, [1]मदकः-निमादकः-मादकः-दिका, मिमदिषकः-षिका, मामदकः-दिका ;
मदिता-त्री, मदयिता-त्री, मिमदिषिता-त्री, मामदिता-त्री ;
[2]माद्यन्-न्ती, मदयन्-न्ती, मिमदिषन्-न्ती ; —
मदिष्यन्-न्ती-ती, मदयिष्यन्-न्ती-ती, मिमदिषिष्यन्-न्ती-ती ;—
—मदयमानः, मदयिष्यमाणः,—मामद्यमानः, मामदिष्यमाणः ;
सुमत्-सुमद्-सुमदौ-सुमदः ; — — —
[3]मत्तम्-मत्तः-मत्तवान्, मदितः, मिमदिषितः, मामदितः-तवान् ;
मदः, [4]प्रमद्वरः, [5]प्रमादी, [6]इरम्मदः[A], [7]उन्मदिष्णुः[B], मदः,
[8]मदनः, मिमदिषुः, मामदः;
मदितव्यम्, मदयितव्यम्, मिमदिषितव्यम्, मामदितव्यम् ;

---

1. '**घटादयो** मितः' (ग. सू. भ्वादौ) इति मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ उपधाया ह्रस्वो भवति। एवं ण्यन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्। '**मदी हर्षे**' इति दिवादिषु पठितस्यैव धातोर्मित्त्वार्थं घटादिषु (भ्वादौ) अनुवादः। तेन हर्षग्लेपन-रूपार्थविशेष एव घटादिपाठात् मित्त्वेन **मदकः** इत्यादीनि ण्यन्ते रूपाणीति ज्ञेयम्। अन्यत्रार्थेषु **निमादकः** [=अक्षरव्यञ्जनानां स्पष्टमुच्चारयिता], **मादकः** [=चित्तविकारोत्पादयिता] इत्यादिषु मित्त्वं नेति ज्ञेयम्।
2. श्यनि, '**शमामष्टानाम्**—' (7-3-74) इति दीर्घे रूपमेवम्।
3. '**इवीदितो** निष्ठायाम्' (7-2-14) इति निष्ठायामिण्निषेधे 'न ध्याख्यापृमूर्च्छि-**मदाम्**' (8-2-57) इति निष्ठानत्वनिषेधे च रूपमेवम्।
4. 'स्थेशभास-' (3-2-175) इत्यत्र "**प्रमद्वरो**ऽपि इति **केचित्**।" इति **प्रक्रियाकौमुदी**।
5. '**शमित्यष्टाभ्यः**—' (3-2-141) इति ताच्छील्ये घिनुण्प्रत्यये रूपमेवम्।
6. इरया माद्यतीति **इरम्मदः**=मेघज्योतिः। इरा=उदकम्। 'उग्रम्पश्येरम्मद-पाणिन्धमाश्च' (3-2-37) इति कर्तरि तृजाद्यपवादतया खश् निपात्यते। निपातना-देव श्यन् न। 'इरया=वारिणा माद्यन् वैद्युताग्निरिरम्मदः।' इति **प्र. सर्वस्वे**।
7. 'अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मद—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः।
8. ण्यन्तात् 'नन्दिग्रहि—' (3-1-134) इति नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम्। मदयतीति **मदनः**।

A. '**इरम्मदं** ज्योतिरमुञ्चदभ्रं शनैश्शनैः प्रावृषिकं ररास॥' वा. वि. 3.6.
B. 'व्यालद्विषा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः कथंचिदारादपथेन निन्यिरे॥' शि. व. 12.28.

मदनीयम्, मदनीयम्, मिमदिषणीयम्, मामदनीयम्;
माद्यम्-[1]मद्यम्, मद्यम्, मिमदिष्यम्, मामद्यम्;
ईषन्मदः-दुर्मदः-सुमदः; — — —
मद्यमानः, मद्यमानः, मिमदिष्यमाणः, मामद्यमानः;
मादः, [2]विद्यामदः-धनमदः, कुलमदः, [कन्यानाम्] [3]प्रमदः, [कोकिलानाम्]
सम्मदः, प्रमादः-सम्मादः-उन्मादः-विमादः, मदः, मिमदिषः, मामदः;
मदितुम्, मदयितुम्, मिमदिषितुम्, मामदितुम्;
मत्तिः, मदना, मिमदिषा, मामदा;
मदनम्, मदनम्, मिमदिषणम्, मामदनम्;
मदित्वा, [A]मदयित्वा, मिमदिषित्वा, मामदित्वा;
प्रमद्य, प्रमदय्य, प्रमिमदिष्य, प्रमामद्य;
मादम् २, मदित्वा २, [4]मादम् २-मदम् २, [A]मदयित्वा २, मिमदिषम् २, मिमदिषित्वा २, मामदम् २; मामदित्वा २;
[5]मदयित्नुः, [6]मदिरा, [7]मत्सरः, [8]मत्स्यः-मत्सी।

---

1. "मदसाधनम्—**मद्यम्**। बाहुलकात् करणे यत्।" इति **प्र. सर्वस्वे**।
2. '**मदोऽनुपसर्गे**' (3-3-67) इति अनुपसर्गेऽप्प्रत्ययः। घञोऽपवादः। **कुलमदः, धनमदः**, इत्यादिषु चैवं ज्ञेयम्।
3. '**प्रमदसम्मदौ** हर्षे' (3-3-68) इति हर्षेऽभिधेये एतौ शब्दौ निपात्येते। हर्षादन्यत्र, उपसर्गे च **प्रमादः, संमादः** इत्यादिषु घञ् इति ज्ञेयम्। 'सघ **माद**-स्थयोश्छन्दसि' (6-3-96) इत्यत्र **माद** इति निर्देशबलात् केवलादप्यस्माद्-धातोर्घञ् भवतीति ज्ञेयम्।
4. **घटादिषु** पाठसामर्थ्यात् 'चिण्णमुलोः-' (6-4-93) इति णौ परतः दीर्घो विकल्पेन भवति। तेन रूपद्वयं ज्ञेयम्।
5. 'स्तनिहृषिषुषिगदि**मदि**—' [द. उ. 1-140] इति ण्यन्तात् इत्नुच्प्रत्यये रूपमेवम्। **मदयित्नुः**=मदिरा।
6. 'इषि**मदि**—' [द. उ. 8-26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम्। माद्यन्तेऽ-नयेति **मदिरा**=सुरा।
7. '**कृधूमदिभ्यः** कित्' (द. उ. 8-53) इति सरन्प्रत्ययः, तस्य च कित्त्वम्। माद्यत्यसौ परव्यसनैरिति **मत्सरः**=ईर्ष्या।
8. 'ऋतन्यञ्जि—' (द. उ. 10-12) इत्यादिना स्यन्प्रत्यये रूपमेवम्। माद्यत्युदकं प्राप्य इति **मत्स्यः**। स्त्रियाम् गौरादिपाठात् (4-1-41) ङीष्। '**मत्स्यस्य** ङ्याम्—' (वा. 6-4-149) इति यकारलोपः।

A. 'कपितोयनिधीन् प्लवङ्गमेन्दुर्**मदयित्वा** मधुरेण दर्शनेन।' भ. का. 10. 28.

(1217) "**मन ज्ञाने**" (IV-दिवादिः-1176. सक. अनि. आत्म.)
'स्तम्भे मानयते, ज्ञाने **मन्यते** मनुते पदम् ॥ [इति **देवः**।
पूजायाम् मानयेन्मानेत्, यौ मीमांसेत तङ्सनोः।' (श्लो. 125-126)
मानकः-निका, मानकः-निका, [1]मिमंसकः-सिका, [2]मम्मनकः-मंमनकः-निका;
मन्ता-त्री, मानयिता-त्री, मिमंसिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री;
—मानयन्-न्ती, मानयिष्यन्-न्ती-ती; — —
[3]मन्यमानः, मानयमानः, मिमंसमानः, मंमन्यमानः;
मंस्यमानः, मानयिष्यमाणः, मिमंसिष्यमाणः, मंमनिष्यमाणः;
[4]सुमत्-सुमतौ-सुमतः, हरिमत्; — —
मतम्-[5]राज्ञां मतः-मतवान्, मानितः, मिमंसितः, मंमनितः-तवान्;
मनः, [6]दर्शनीयमानी [भार्यायाः], [7]पण्डितम्मन्यः[A]-पण्डितमानी,

1. सन्नन्तात् ण्वुलि, द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु 'नश्चापदान्तस्य झलि' (8-3-24) इत्यनेन धातुनकारस्यानुस्वारे रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
2. यङन्ते सर्वत्र द्विर्वचनादिकेषु कृतेषु, अभ्यासे, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य च पदान्तवद्भाववचनात् परसवर्णविकल्पः। तेन रूपद्वयम्।
3. शतरि, दिवादित्वात् शपोऽपवादः श्यन्प्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्।
4. क्विपि, '**अनुदात्तोपदेश**वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वस्य पिति कृति—' (6-1-71) इति तुक्।
5. अनुदात्तोपदेशत्वादस्य धातोर्निष्ठायामनुनासिकलोपे, रूपाण्यूह्यानि। राज्ञां **मतः** इत्यत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः—' (3-2-188) इति बुद्ध्यर्थकत्वादस्य वर्तमाने कर्तरि क्तः। 'क्तस्य च वर्तमाने' (2-3-67) इति कर्तरि षष्ठी।
6. दर्शनीयां मन्यते इत्यर्थे कर्मण्युपपदे '**मनः**' (3-2-82) इत्यनेनात्र णिनिः। 'भार्यायाः' इत्यत्र कर्मणि षष्ठी। भार्याशब्दसापेक्ष्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात् समासः। '**क्यङ्मानिनोश्च**' (6-3-36) इत्यनेन **मानिन्**शब्द उत्तरपदे दर्शनीयाशब्दस्य पुंवद्भावः।
7. पण्डितमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, 'आत्म**माने** खश् च' (3-2-83) इति पाक्षिकः खश्। पक्षे णिनिः। खशः शित्त्वात् विकरणप्रत्ययः श्यन्प्रवृत्तः। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति पूर्वपदस्य मुम्।

A. 'अखण्ड्यमानं परिखण्ड्य शक्रं त्वं **पण्डितंमन्य**मुदीर्णदण्डः।' भ. का. 12. 17.

[A]**शूरमानी**, [1]**कालिम्मन्या**, [2]**दिवामन्या-दोषामन्यम्**, [3]**गाम्मन्यः**, [4]**स्त्रियम्मन्यः-स्त्रींम्मन्यः**, [5]**नरम्मन्यः**, [6]**भुवम्मन्यः**, [7]**श्रिमन्यं** [कुलम्], [8]**उपकुम्भम्मन्यः**, [B]**श्रियम्मन्या**, **श्रीमन्मन्यः**, **रजनिम्मन्यः**,

1. कालीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खश्प्रत्यये, श्यनि च कृते, 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति प्राप्तं पुंवद्भावं परत्वाद् बाधित्वा, 'खित्यनव्ययस्य' (6-3-66) इति ह्रस्वः। तेन **कालिम्मन्या** इति सिद्ध्यति।
2. 'दिवा' इत्यधिकरणशक्तिप्रधानमव्ययम्। एवम्भूतस्याप्यस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम्। तेन दिवा मन्यते इत्यर्थेऽत्र खशि, अव्ययत्वादुपपदस्य मुम्, ह्रस्वश्च नेति ज्ञेयम्। एवमेव **दोषामन्यम्** इत्यत्रापि ज्ञेयम्।
3. अत्रापि पूर्ववत् गाम् आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इत्यनेन खिदन्ते परे एकाचः पूर्वपदस्य 'गो' इत्यस्य अम् इत्यागमो भवति, स च '—प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इति वचनात् स्वादिप्रत्ययवद् भवति। तेन 'औतोऽम्शसोः' (6-1-93) इत्यनेन प्रत्ययाश्रित आकारोऽत्र भवति। तेन **गाम्मन्यः** इति रूपं सिद्ध्यति।
4. स्त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, पूर्ववत् 'इच एकाचः—' (6-3-68) इति अमागमे, 'वाऽम्शसोः'(6-4-80) इति विकल्पेन इयङ्। इयङ्पक्षे **स्त्रियम्मन्यः**, इति रूपम्। इयङभावपक्षे 'अमि पूर्वः' (6-1-107) इति पूर्वरूपे **स्त्रीम्मन्यः** इति रूपम्।
5. नरं आत्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमागमे, 'ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः' (7-3-110) इति गुणे **नरम्मन्यः** इति रूपम्। अत्र '—प्रत्ययवच्च' (6-3-68) इति वचनात् मुमपवादतया प्रवृत्तस्य **आमः** प्रत्ययत्वम्। प्रत्ययत्वादेव सर्वनामस्थानसंज्ञा, तदाश्रितो गुणश्चात्रेति ज्ञेयम्।
6. भुवमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि, अमि, 'अचि श्नुधातु—' (6-4-77) इत्यादिना उवङत्रेति ज्ञेयम्।
7. श्रियमात्मानं मन्यते इत्यत्र **श्रिमन्यं** [ब्राह्मणकुलम्] इत्येव न्याय्यम् इति 'इच एकाचः—' (6-3-68) इति सूत्र**भाष्य**वाक्यम् 'तस्मात् **श्रिमन्य**मित्येव भवितव्यम्।' इत्याकारकमवलम्ब्य **सिद्धान्तकौमुद्या**मुक्तम्। प्रकृतसूत्रे **उद्द्योते नागेशभट्टैस्तु** उपात्त**भाष्य**वाक्यस्य एकदेशयुक्तित्वं प्रसाध्य, **श्रियम्मन्यम्** इत्येव प्रामाणिकं रूपमिति स्थापितम्। **भट्टिकाव्ये**ऽपि (5-71) **श्रियम्मन्य**पदस्य प्रयुक्तत्वात् **नागेश**पक्ष एव ज्यायानिति भाति।
8. कुम्भस्य समीपे **उपकुम्भम्**। 'अव्ययं विभक्ति—' (2-1-6) इत्यादिना सामीप्ये अव्ययीभावसमासे, 'अव्ययीभावश्च' (1-1-41) इत्यनेन अव्ययीभावसमासस्याव्ययत्वम्। 'अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः' (वा. 1-1-41) इति वचनात् उपकुम्भमात्मानं मन्यते इत्यर्थेऽव्ययत्वाभावात् मुमागमोऽत्रेति ज्ञेयम्। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (1-1-41) **भाष्यादौ**।

A. 'राममुच्चैरुपालब्ध **शूरमानी** कपिप्रभुः।
व्रणवेदनया ग्लायन् **साधुम्मन्य**मसाधुवत् ॥' भ. का. 6. 128.

B. 'मिथ्यैव श्रीः **श्रियम्मन्या श्रीमन्मन्यो** मृषा हरिः।' भ. का. 5. 71.

साधुम्मन्यः, [1]पटुमानिनी, [2]मेनका, मानः, मिमंसुः, मम्मनः ;
मन्तव्यम्, मानयितव्यम्, मिमंसितव्यम्, मम्मनितव्यम् ;
मननीयम्, माननीयम्, मिमंसनीयम्, मम्मननीयम् ;
मान्यम्, मान्यम्, मिमंस्यम्, मम्मन्यम् ;
ईषन्मनः-दुर्मनः-सुमनः ; — —
मन्यमानः, मान्यमानः, मिमंस्यमानः, मम्मन्यमानः ;
मानः, मानः, मिमंसः, मम्मनः ;
मन्तुम्, मानयितुम्, मिमंसितुम्, मम्मनितुम् ;
[3]मन्या,[A] सुमत्, मतिः, [4]मन्तिः, अनुमतिः, मानना, मिमंसा, मम्मना ;
मननम्, माननम्, मिमंसनम्, मम्मननम् ;
मत्वा; मानयित्वा, मिमंसित्वा, मम्मनित्वा ;
अनुमत्य, अनुमान्य, अनुमिमंस्य, अनुमम्मन्य ;

---

1. पट्वीमात्मानं मन्यते इत्यर्थे, पाक्षिके णिनिप्रत्यये 'स्त्रियाः पुंवत्—' (6-3-34) इति पुंवद्भावे रूपमेवम्। पक्षे **पटुम्मन्या** इत्यपि भवति।
2. 'आशिषि च' (3-1-150) इति वुन्प्रत्यये, 'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'आशिषि वुनश्च न' (वा. 7-3-45) इति निषेधः। 'आशीरर्थेऽके **मनेः** एत्वं वाच्यम्' इति वचनेन एकारः इति **प्र. कौमुद्या**मुक्तम्। **मेनका**=अप्सरोविशेषः।
3. स्त्रियाम्, 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमन—' (3-3-99) इत्यादिना संज्ञायां क्यपि रूपमेवम्। '**मन्या**=गलपार्श्वशिरा (सिरा), मन्यन्तेऽनयेति कृत्वा। तथा हि कुद्धो ज्ञायते।' इति **पदमञ्जरी**। **न्यासकार**स्तु 'संज्ञायाम्' इत्युक्तत्वात् अञ्चलादित्वेऽपि प्रत्ययस्थं कित्त्वमाश्रित्यानुनासिकलोपे तुकि च **मत्या** इति रूपमनुमेने। '**मन्या**=पश्चाद्ग्रीवासिरा।' इति **मा. धा. वृत्तिः**। '**सुमत्**' इति सम्पदादित्वात् (3-3-94) क्विपि अनुनासिकलोपे, तुकि च रूपम्। **सुमत्**=लक्ष्मीः।
4. क्तिचि रूपमेवम्। 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इत्यनेन क्तिचि अनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः। **मतिः** इत्यत्र तु क्तिनि अनुनासिकलोपो भवत्येव। 'मन्त्रे वृषेषपचमन—' (3-3-96) इत्यनेन मन्त्रे एव मन्यतेः क्तिन्विधानात् लोके न **मति**रित्यस्य प्रयोग इति न मन्तव्यम्। उदात्तस्वरार्थं सूत्रस्यास्य (3-3-96) प्रवृत्तेः।

A. 'पुरोहिताऽमात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः॥' भ. का. 3.28.

मानम् २, मत्वा २, } मानम् २, मानयित्वा २, } मिमंसम् २, मिमंसित्वा २, } मम्मनम् २; मम्मनित्वा २; }
[1]मुनिः, [2]मनुः-मनुष्यः-मनुषी, [3]मन्तुः, [4]मन्युः, [5]मन्तः, [6]मठरः, [7]मांसम्, [8]मधु, [9]मनः।

(1218) "**मन स्तम्भे**" (X-चुरादिः-1710. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः। '**स्तम्भः**=गर्वः .....। पक्षे **मनती**ति **चन्द्रः**' इति **क्षीरस्वामी**।
'स्तम्भे **मानयते**, ज्ञाने मन्यते मनुते पदम्॥' (श्लो. 125) इति **देवः**।
मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गालयति**वत् (388) ज्ञेयानि।

---

1. '**मने**रुच' (द. उ. 1-51) इति इन्प्रत्यये अकारस्य उकारादेशे च रूपमेवम्। **मुनिः**=ऋषिः।
2. औणादिके उप्रत्यये रूपमेवम्। मन्यते मनुते वा **मनुः**। **मनु**शब्दात् '**मनो**र्जावतावन्यतौ षुक् च' (4-1-161) इति अञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः; तत्सन्नियोगेन षुगागमश्च। **मानुषः, मनुष्यः** इति जातिशब्दौ एतौ। स्त्रियाम्, 'ह्यगवयमृकयमत्स्य**मनुष्याणा**मप्रतिषेधः' (वा. 4-1-63) इति प्रतिप्रसवेन ङीपि, 'हलस्तद्धितस्य' (6-4-150) इति यलोपे **मनुषी** इति रूपम्।
3. 'कमि**मनि**—' (द. उ. 1-125) इति तुप्रत्यये रूपमेवम्। '**मन्तुः** पुंस्यपराधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति **मेदिनी** इति **अमरकोश**व्याख्याने (2.26)।
4. 'यजि**मनि**—' (द. उ. 1-134) इति युच्प्रत्यये रूपमेवम्। **मन्युः**=दैन्यम्, यागः, अन्तर्गतः क्रोधश्च।
5. 'गुधृवीपचिवचियमि**मनि**—' (द. उ. 8.89) इति त्रप्रत्यये रूपमेवम्। 'वेदभेदे गुह्यवादे **मन्त्रः**—' इति **अमरः** (3.167)।
6. 'वनि**मनि**भ्याम्—' (द. उ. 8.99) इति अरप्रत्यये ठकारे चान्तादेशे रूपमेवम्। **मठरः**=ज्ञानी, गोत्रं च। **मूढः** इति **क्षीरस्वामी**।
7. '**मने**र्दीर्घश्च' (द. उ. 9.23) इति सप्रत्यये दीर्घे च रूपमेवम्। मन्यते तदिति **मांसम्**=पिशितम् इत्यर्थः।
8. 'फलिपाटिनमि**मनि**—' (द. उ. 1.103) इति उप्रत्यये धकारादेशे च रूपम्। मन्यते तदतिशयेन इति **मधु**=माध्वी।
9. 'असुन्' (द. उ. 9. 49) इति असुन्प्रत्यये रूपमेवम्।

(1219) "**मनु अवबोधने**" (VIII-तनादिः-1471. सक.सेट्. आत्म.) 'स्तम्भे मानयते, ज्ञाने मन्यते **मनुते** पदम् ॥' (श्लो. 125) इति **देवः**। '—**बोधने** इति **मैत्रेयः**।' इति **मा. धा. वृत्तिटीका**।

मानकः-निका, मानकः-निका, [1]मिमनिषकः-षिका, मम्मनकः-मंमनकः-निका; मनिता-त्री, मानयिता-त्री, मिमनिषिता-त्री, मम्मनिता-मंमनिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि **दैवादिकमन्यति**वत् (1217) ज्ञेयानि। क्विपि [2]हरिमत्-हरिमतौ-हरिमतः; [3]मतः-तम्-तवान्, [4]मनितम्-तः-तवान्, [5]मनित्वा-मत्वा, [6]मेनका, [7]अभिमत्य, [8]मन्तिः, [A]मन्वानः इतीमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः।

---

1. अस्य धातोः सेट्त्वात् सनि रूपमेवम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र बोध्यम्। शुद्धात् तृजादिषु च एवमेव ऊह्यम्।
2. 'गमः क्वौ' (6-4-40) इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वचनात् क्विपि अनुनासिकलोपे, 'ह्रस्वस्य—' (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम्।
3. निष्ठायाम्, 'अनुदात्तोपदेशवनति**तनोत्यादीनाम्**—' (6-4-37) इति अनुनासिकलोपे रूपमेवम्।
4. निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निषेधस्यानित्यत्वादिट्। तदनित्यत्वे च, '**कृती छेदने**' (तु. से. पर.) इतीदित्करणं लिङ्गम्। अन्यथा, 'सेऽसिचि—' (7-2-57) इति वेट्कत्वात् सिद्धे किं तेन?' इति **अमरव्याख्यायाम्** (1-107) प्रतिपादितत्वात् **मनितम्** इत्यपि साधुरिति ज्ञेयम्। तथा—'बुद्धं बुधितं **मनितम्**' **इत्यमरः**। 'एवमेव **स्वामी**' इति **प्र. सर्वस्वे**।
5. '**उदितो** वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः। इट्पक्षे **मनित्वा**। इडभावपक्षे, अनुनासिकलोपे **मत्वा** इति रूपद्वयं बोध्यम्।
6. 'आशिषि च' (3-1-150) इति चुन्। 'नशि**मन्योरलिट्येत्वं** वक्तव्यम्' (वा. 6-4-120) इति वचनात् एत्वे रूपमेवम्। "—'**मेनका**' इत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। यदि तु इष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति। ... .'आशिषि चोपसंख्यानम्' (वा. 7-3-45) इति इत्वाभावः।" इति प्रकृतसूत्र**भाष्ये** (6-4-120) **कैयटे** प्रतिपादितम्।
7. ल्यपि, 'वा ल्यपि' (6-4-38) इत्यस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् अत्र नान्तानिटां नित्यम् अनुनासिकलोपः। तेन **अभिमत्य** इत्येकमेव रूपम्।
8. तनोत्यादित्वात् क्तिचि 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोप-निषेधे रूपमेवम्।

A. 'कंसस्तृणीकृतरिपुः घृणिमान् वतार्षि **मन्वान** एकमथ मञ्चमलञ्चकार ॥' धा.का.3.4.

(1220) "**मन्थ विलोडने**" (I-भ्वादिः-42. सक. सेट्. पर.) [अ] '**विलोडनम्**=क्षोभणम्' इति **मा. धा. वृत्तिः**। अयं द्विकर्मकः। 'हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्मथ्नाति लोडने।' (श्लो. 98) इति **देवः**। मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका; मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि **कुथ्नाति**वत् (223) बोध्यानि। क्विपि-मत्-मथ्-मथौ-मथः; [1]मन्थन्-न्ती, [2]मन्थः, मन्थनम्-[3]मन्थनी, [4]मथित्वा-मन्थित्वा, [5]मन्थानः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः।

(1221) "**मन्थ विलोडने**" (IX-क्र्यादिः-1511. सक. सेट्. पर.) '—**विलोटने**' इति **पुरुषकारे** (श्लो. 98) पाठः। 'हिंसासंक्लेशयोर्मन्थेत्, मथेन्**मथ्नाति** लोडने।' (श्लो. 98) इति **देवः**। मन्थकः-न्थिका, मन्थकः-न्थिका, मिमन्थिषकः-षिका, मामथकः-थिका; मन्थिता-त्री, मन्थयिता-त्री, मिमन्थिषिता-त्री, मामथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि **क्रैयादिकग्रथ्नाति**वत् (437) बोध्यानि। [6]मन्थाः इति रूपं विशेषः।

---

1. अस्य धातोः भ्वादित्वाद् औत्सर्गिके शपि रूपमेवम्।
2. 'हलश्च' (3-3-121) इति करणे संज्ञायां घञ्।
3. 'करणाधिकरणयोश्च' (3-3-117) इति अधिकरणे ल्युडन्तात् स्त्रियाम्, 'टिड्ढाणञ्—' (4-1-15) इति ङीपि रूपमेवम्।
4. क्त्वायाम्, '**नोपधात् थफान्ताद्वा**' (1-2-23) इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपः। तेन रूपद्वयं ज्ञेयम्।
5. बाहुलकात् आनच्प्रत्यये रूपम्।
6. '**मन्थः**' (द. उ. 6-62) इति इनिप्रत्ययः किच्च। मथ्नातीति **मन्थाः**=वायुः, वैशाखः, वज्रश्च। 'पथि**मथि**—' (7-1-85) इत्याकारे 'इतोऽत्—' (7-1-86) इत्यकारे च प्रथमैकवचने रूपमेवम्। 'वैशाखो मन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः (2.74)।

[अ] "अत्रायं धातुर्यद्यपि **क्षीरस्वाम्यादिभिः** न पठ्यते, तथापि **मैत्रेय-चन्द्र-दुर्गैः** पठितत्वात्, 'शमीगर्भादग्निं **मन्थति**', 'ततो यथा प्राञ्चु **मन्थति**। यदि **मथ्यमानो** न जायेत' इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येव।" इति **मा. धा. वृत्तिः**।

(1222) "**मभ्र गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-558. सक. सेट्. पर.)

मभ्रकः-भ्रिका, मभ्रकः-भ्रिका, मिमभ्रिषकः-[1]मिमभ्रिषकः-षिका, मामभ्रकः-भ्रिका ; मभ्रिता-त्री, मभ्रयिता-त्री, मिमभ्रिषिता-त्री, मामभ्रिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कर्बति**वत् (173) बोध्यानि । कर्मणि क्तप्रत्यये-[A]मभ्रितः इति ।

(1223) "**मय गतौ**" (I-भ्वादिः-477. सक. सेट्. आत्म.)

मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमयिषकः-षिका, मामयकः-यिका ; मयिता-त्री, मायिता-त्री, मिमयिषिता-त्री, मामयिता-त्री ; [2]प्रमत-प्रमतौ-प्रमतः, [3]मयिता, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-**चयति**वत् (502) ज्ञेयानि । ल्यपि-[B]प्रमय्य इति ।

(1224) "**मर्च शब्दार्थे**" (X-चुरादिः-1650. अक. सेट्. उभ.)

अयं धातुः **क्षीरतरङ्गिण्यां, सि. कौमुद्यादिषु** च स्वतन्त्रेण पठ्यते । **अन्ये** तु पाठान्तरत्वेनाहुः । '**मर्ज**—' इत्यपि **क्षीरस्वामी** ।

मर्चकः-र्चिका, मिमर्चयिषकः-षिका ; मर्चयिता-त्री, मिमर्चयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गर्जयति**वत् (378) बोध्यानि । शतरि मर्चयन्-[C]न्ती इति ।

---

1. सनि 'अनचि च' (8-4-47) इति भकारस्य पक्षे द्विर्वचने 'झलां जश् झशि' (8-4-53) इति भकारस्य जश्त्वे रूपमेवम् । द्विर्वचनाभावे **मिमभ्रिषकः** इति सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम् ।
2. क्विपि 'लोपो व्योर्वलि' (6-1-66) इति यकारलोपे 'ह्रस्वस्य पिति —' (6-1-71) इति तुकि च रूपमेवम् ।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति प्राप्तस्य युचः, 'न यः' (3-2-152) इति निषेधात् 'तृन्' (3-2-135) इत्यौत्सर्गिकस्तृन्नेव ।

A. '**भ्रमरन्** मनोदुर्गममभ्रमेचकं बभ्रद्वधूविभ्रमवृष्टिम**भ्रितम्** ॥' धा. का. 1.71.

B. 'पयः प्रदोहादिरताः **प्रमय्य** तं प्रेक्षन्त नूत्नाचयितं कुतूहलात् ॥' धा. का. 1.61.

C. 'इत्थं सुगाजितमृदङ्गविमार्जनानि संवार्य **मर्चयति** धारितशङ्कमस्मिन्।' धा. का. 3.28.

(1225) "**मर्ब गतौ**" (I-भ्वादिः-419. सक. सेट्. पर.)

मर्बकः-र्बिका, मर्बकः-र्बिका, मिमर्बिषकः-षिका, मामर्बकः-र्बिका ; मर्बिता-त्री, मर्बयिता-त्री, मिमर्बिषिता-त्री, मामर्बिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कर्बति**वत् (173) बोध्यानि । ल्यपि-उपमर्ब्य[A] इति ।

(1226) "**मर्व पूरणे**" (I-भ्वादिः-578. सक. सेट्. पर.)

'**गतौ च द्रुमे**' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (1.73.) ।

[B]मर्वकः-र्विका, मर्वकः-र्विका, मिमर्विषकः-षिका, मामर्वकः-र्विका ; मर्विता-त्री, मर्वयिता-त्री, मिमर्विषिता-त्री, मामर्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कर्वति**वत् (173A) ज्ञेयानि । क्विपि-[1]मः-मरौ-मरः इति रूपमिति विशेषः ।

(1227) "**मल धारणे**" (I-भ्वादिः-493. सक. सेट्. आत्म.)

मालकः-लिका, मालकः-लिका, मिमलिषकः-षिका, मामलकः-लिका ; मलिता-त्री, मालयिता-त्री, मिमलिषिता-त्री, मामलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**कलति**वत् (174) ज्ञेयानि । [2]मलम्, [3]कमलम्, [4]परिमलम्, [5]माला-माली,

---

1. 'राल्लोपः' (6-4-21) इति वकारस्य लोपः । रुत्वविसर्गौ च भवतः ।
2. शरीरं मल्यते धार्यते इत्यर्थे अच्प्रत्यये एवं रूपम् ।
3. केन मल्यते इति 'घञर्थे कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (2-1-32) इति समासः ।
4. मल्यते=धार्यते इति 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति कर्मणि संज्ञायां विषये घञ्प्रत्ययः । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः । 'घनो घ च' (3-3-125) इति घो वा । चकारात् घञ् च । यद्वा मलते धारयतीत्यर्थे अचि रूपमेवम् । 'विमर्दोत्थे **परिमलो** गन्धे जनमनोहरे ।' **इत्यमरः** (1.10) ।
5. 'मल्यते धार्यते इति माला, घञ् । संज्ञायां पुंस्त्वं प्रायिकम्' इति **प्र. सर्वस्वे** । व्रीह्यादित्वात् (5-2-116) इनिप्रत्यये **माली** इति ।

A. 'प्रवर्ब्य शैलानु**पमर्ब्य** पद्मिनीं प्रकर्ब्य चाशाः श्रमशोणितैरिव ॥' धा. का. 1.54.

B. 'अफर्विताकाङ्क्षित**मर्वकं** सतां मांसादिसंचर्वकदुष्टमर्वकम् ।' धा. का. 1.74.

[1]मालभारी [2]माल्यम्, [3]मलिनः-मलीमसः, [4]आमलकम्-आमलकी, [5]मलयः; इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः। यङन्तात् शानचि-[A]मामल्यमानः इति।

(1228) **"मल्ल धारणे"** (I-भ्वादिः-494. सक. सेट्. आत्म.)

मल्लकः-ल्लिका, मल्लकः-ल्लिका, मिमल्लिषकः-षिका, मामल्लकः-ल्लिका; मल्लिता-त्री, मल्लयिता-त्री, मिमल्लिषिता-त्री, मामल्लिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कडुति**वत् (156) बोध्यानि। [6]मल्लिका,[A] [7]मल्लकः, [8]मल्लमल्लम् इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1229) **"मव बन्धने"** (I-भ्वादिः-599. सक. सेट्. पर.)

मावकः-विका, मावकः-विका, मिमविषकः-षिका, मामवकः-विका; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मिमविषिता-त्री, मामविता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि विशेषरूपाणि विना भौवादिक**कसति**वत्

---

1. '**इष्टकेषीका**मालानां चिततूलभारिषु' (6-3-65) ततिं भारिन्शब्दे उत्तरपदे **माला**शब्दस्य ह्रस्वे रूपमेवम्=**मालभारिणी**=कन्या। 'तदन्तस्यापि ग्रहणम्' इति वचनात् **उत्पलमालभारिणी**=कन्या इत्यपि भवति।
2. 'ऋहलोर्ण्यत्' (3-1-124) इति ण्यति रूपमेवम्।
3. 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्**मलिनमलीमसाः**' (5-2-114) इति मत्वर्थे संज्ञायां विषये एते शब्दाः निपात्यन्ते। इनच्प्रत्यये—**मलिनः**, ईमसप्रत्यये-**मलीमसः** इति ज्ञेयम्।
4. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3.5) इति क्वुन्प्रत्यये, स्त्रियाम्, 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (4-1-41) इति ङीषि च रूपमेवम्।
5. '**वलिमलि**तनिभ्यः कयन्' (द. उ. 8. 10) इति कयन्प्रत्यये रूपमेवम्। **मलयः**= भूधरविशेषः।
6. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति संज्ञायां विषये स्त्रियां ण्वुलि रूपमेवम्। '**मल्लिका** तृणशून्येऽपि' इति **मेदिनी**।
7. संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये **मल्लकः** इति रूपम्।
8. मलं मल्लते धार्यते इति **मलमल्लम्**=कौपीनम्। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्।

A. '**मामल्यमानं** स्मितमल्लिकावलीमाभाल्यदैत्याधिपमल्लनोद्धुरम्।'

धा. का. 1.64.

(180) बोध्यानि। क्विपि [1]मूः-मुवौ-मुवः, निष्ठायाम्-[2]मवितम्-तः-तवान्, मूतम्-मूतः-मूतवान्, क्तिनि[A]मूतिः; इमानि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति विशेषः।

(1230) **"मव्य बन्धने"** (I-भ्वादिः-508. सक. सेट्. पर.)

मव्यकः-व्यिका, मव्यकः-मव्यिका, मिमव्यिषकः-षिका, [3]मामव्यकः-व्यिका; मव्यिता-त्री, मव्ययिता-त्री, मिमव्यिषिता-त्री, [4]मामविता-मामव्यिता-त्री; [B]मव्यन्-न्ती, मव्ययन्-न्ती, मिमव्यिषन्-न्ती; — — मव्यिष्यन्-न्ती-ती, मव्ययिष्यन्-न्ती-ती, मिमव्यिषिष्यन्-न्ती-ती; — व्यतिमव्यमानः, मव्ययमानः, व्यतिमिमव्यिषमाणः, मामव्यमानः-मामव्यमानः; व्यतिमव्यिष्यमाणः; मव्ययिष्यमाणः, व्यतिमिमव्यिषिष्यमाणः, मामव्यिष्यमाणः; [5]मौः-मावौ-मावः; — — —

मव्यितम्-तः, मव्यितः, मिमव्यिषितः, मामव्यितः-तवान्; मव्यः, मव्यः, मिमव्यिषुः, मामव्यः; मव्यितव्यम्, मव्ययितव्यम्, मिमव्यिषितव्यम्, मामव्यितव्यम्; मव्यनीयम्, मव्यनीयम्, मिमव्यिषणीयम्, मामव्यनीयम्; [6]मव्यम्-मव्ययम्, मव्यम्, मिमविष्यम्, [7]मामव्ययम्-मामव्यम्;

---

1. क्वौ परतः 'ज्वरत्वर[श्रि]स्रिव्यविमवामुपधायाश्च' (6-4-20) इति उपधायाः वकारस्य च स्थाने ऊठादेशे सवर्णदीर्घे विसर्गे च रूपमेवम्। एवं क्तिन्यपि ज्ञेयम्।
2. धातोरस्य सेट्त्वात् **मवितम्** इति रूपम्। **काशिकायां** तु (6-4-20) **मूतम्-तः-तवान्** इति दृश्यते।
3. यङन्तात् ण्वुलि अल्लोपयलोपयो रूपमेवम्।
4. यङन्तात् तृजादिषु अल्लोपयलोपयोः, 'हलो यमां यमि लोपः' (8-4-64) इति यकारलोपे च **मामविता** इति रूपम्। 'हलो यमाम्—' (8-4-64) इति लोपस्य पाक्षिकत्वात्, तदभावे **मामव्यिता** इति रूपमिति ज्ञेयम्।
5. क्विपि, 'लोपो व्योर्वलि' (6-1-66) इति धातुयकारलोपे धातुवकारस्य ऊठि, 'एत्येधत्यूठ्सु' (6-1-89) इति वृद्धौ च रूपमेवम्।
6. ण्यति, 'हलो यमाम्—' (8-4-64) इति यलोपस्य पाक्षिकत्वाद्रूपद्वयम्। एवमेव यकि, ल्यपि च रूपद्वयं ज्ञेयम्।
7. यङन्तात् यत्प्रत्यये 'हलो यमां यमि—' (8-4-64) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वाद् रूपद्वयम्। एवमेव यकि, ल्यपि शानजन्तेऽपि ज्ञेयम्।

A. 'कृष्वन्तमाश्वर्थगतीरमूतिदं जगन्त्यवन्तं स्रिदशोपधावितम्॥' धा. का. 1.76.

B. 'प्रम्लेवितं रेवितवत्समण्डलीं **मव्यद्भि**राभीरजनैरसूर्ष्यकैः॥' धा. का. 1.65.

ईषन्मव्यः-दुर्मव्यः-सुमव्यः ;	—	—	—
मव्यमानः-मव्यमानः,	मव्यमानः,	मिमव्यिष्यमाणः,	मामव्यमानः ;
मव्यः,	मव्यः,	मिमव्यिषः,	मामव्यः ;
मव्यितुम्,	मव्ययितुम्,	मिमव्यिषितुम्,	मामव्यितुम् ;
[1]मव्या,	मव्यना,	मिमव्यिषा,	मामव्या ;
मव्यनम्,	मव्यनम्,	मिमव्यिषणम्,	मामव्यनम् ;
मव्यित्वा,	मव्ययित्वा,	मिमव्यिषित्वा,	मामव्यित्वा ;
प्रमव्य-प्रमव्यय,	प्रमव्यय,	प्रमिमव्यिष्य,	प्रमामव्य-प्रमामव्यय ;
मव्यम् २, मव्यित्वा २,	मव्यम् २, मव्ययित्वा २,	मिमव्यिषम् २, मिमव्यिषित्वा २,	मामव्यम् २; ममव्यित्वा २;

[2]मवाका.

(1231) " मश शब्दे रोषकृते च "

(I-भ्वादिः-724. अक. सेट्. पर.)

'शब्दने, रोषक्रियायां चार्थे—' इति **क्षीरस्वामी**। "शब्दकोपयोः-इति द्रुमोक्त्या **रोषकृतम्**=रोष एव।" इति **धा. का. व्याख्यायाम्**(1-90)। माशकः-शिका, माशकः-शिका, मिमशिषकः-षिका, मामशकः-शिका ; मशिता-त्री, माशयिता-त्री, मिमशिषिता-त्री, मामशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**कशति**वत् (178) ज्ञेयानि। शतरि—कशन्-न्ती, क्विपि-[3]मट्-मड्-मशौ-मशः ; इत्यादीनि रूपाण्यस्य भवन्तीति विशेषः। [4]मशकः। [5]मशनः।

(1232) " मष हिंसार्थः " (I-भ्वादिः-692. सक. सेट्. पर.)

माषकः-षिका, माषकः-षिका, मिमषिषकः-षिका, मामषकः-षिका ; मषिता-त्री, माषयिता-त्री, मिमषिषिता-त्री, मामषिता-त्री ; इत्यादीनि

1. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इत्यकारप्रत्यये रूपमेवम्।
2. 'बलाकादयश्च' (द. उ. 3.32) इति आकप्रत्यये यलोपे च निपात्यते। **मवाका**=करेणुबन्धनम्।
3. क्विपि, 'व्रश्च—' (8-2-36) इत्यादिना षत्वे जश्त्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्।
4. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3.5) इति संज्ञायां क्वुन्प्रत्यये रूपमेवम्।
5. 'चलनशब्दार्थात्—' (3-2-148) इति ताच्छील्लिके युचि रूपमेवम्।

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखषतिवत् (346) ज्ञेयानि। [1]दण्डोपमाषम्-दण्डेनोपमाषं वा गाः कालयति। [2]माषः, [3]मषी।

(1233)" मसी परिणामे " (IV-दिवादिः-1221. अक. सेट्. पर.)

परिणामः—विकारः।

'—परिमाणे' इति **कविकल्पद्रुम-माधवीयधातुवृत्त्योः** पाठः। 'समी—' इति **क्वचित्** पाठः।

मासकः-सिका, मासकः-सिका, मिमसिषकः-षिका, मामसकः-सिका ; मसिता-त्री, मासयिता-त्री, मिमसिषिता-त्री, मामसिता-त्री ; इत्यादीनि समस्ता-न्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**ग्रसति**वत् (440) ज्ञेयानि। [4]मस्तः-मस्तवान्, मस्तकम्, [5]मासः, [6]मस्यन्-न्ती-ती, [7]मः-मसौ-मसः, इतीमानि रूपाण्यस्मात् सम्भवन्तीति विशेषः।

(1234) " मस्क गत्यर्थे " (I-भ्वादिः-102. सक. सेट्. आत्म.)

मस्ककः-स्किका, मस्ककः-स्किका, मिमस्किषकः-षिका, मामस्ककः-स्किका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कर्जति**वत् (169) ज्ञेयानि। क्विपि [8]मक्-मस्कौ-मस्कः इति रूपम्। [9]मस्कनः। अस्य आत्मनेपदित्वात् शानचि मस्कमानः इति भवति।

1. 'हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (3-4-48) इति णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समासविकल्पः।
2. मष्यते=हिंस्यते बुद्धिभ्रंशसम्पादनेन इति **माषः**=धान्यविशेषः। संज्ञायाम्, 'हलश्च' (3-3-121) इति करणे घञ्।
3. 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इतीक्प्रत्यये, 'कृदिकारादक्तिनः' (ग. सू. 4-1-45) इति ङीषि च **मषी** इति सिद्ध्यति। **मषी**=स्याही।
4. इदित्त्वात्, '**श्वीदितो निष्ठायाम्**' (7-2-14) इति निष्ठायामिण्निषेधे रूपमेवम्। निष्ठान्तात् संज्ञायां कन्प्रत्यये **मस्तकम्** इति भवति।
5. मस्यते=परिमीयतेऽनेनेति **मासः**=त्रिंशद्दिनावधिकः कालविशेषः। एतच्च धातोरस्य परिमाणार्थकत्वे ज्ञेयम्। परिणामार्थकत्वे तु मस्यति=पदार्थान् परिणम-यतीत्यर्थे बाहुलकात् संज्ञायां घञि **मासः** इति सिद्ध्यति। **मासू**शब्दस्तु प्रकृत्यन्तरम्, नास्माद्धातोः सिद्धमिति ज्ञेयम्।
6. शतरि दिवादित्वात् श्यनि रूपमेवम्।
7. क्विपि धातुसकारस्य रुत्वे विसर्गे च रूपमेवम्।
8. 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (8-2-29) इति सकारस्य पदान्तनिमित्तको लोपः।
9. 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति ताच्छील्लिके युचि रूपम्।

(1235) "टु मस्जो शुद्धौ" (VI-तुदादिः-1415. अक. अनि. पर.)

'शुद्धया स्नानम्, वृडनं च लक्ष्यते।' इति क्षीरस्वामी। वृडनम्=संवरणम्।

[1]मज्जकः-ज्जिका, मज्जकः-ज्जिका, [2]मिमङ्क्षकः-क्षिका, मामज्जकः-ज्जिका ;
[3]मङ्क्ता-मङ्क्तृ, मज्जयिता-त्री, मिमङ्क्षिता-त्री, मामज्जिता-त्री ;
[4]मज्जन्-न्ती, मज्जयन्-न्ती, मिमङ्क्षन्-न्ती ; —
मङ्क्ष्यन्-न्ती-न्ती, मज्जयिष्यन्-न्ती-न्ती, मिमङ्क्षिष्यन्-न्ती-न्ती ; —
— [5]मज्ज्यमानः, — मामज्ज्यमानः ;
— मज्जयिष्यमाणः, — मामज्जिष्यमाणः ;
[6]सुमक्-सुमग्-सुमज्जौ-सुमज्जः ; — — —
[7]मग्नः-मग्नवान्, मज्जितः, मिमङ्क्षितः, मामज्जितः-तवान् ;
मज्जः, मज्जः, मिमङ्क्षुः, मामज्जः ;
मङ्क्तव्यम्, मज्जयितव्यम्, मिमङ्क्षितव्यम्, मामज्जितव्यम् ;
मज्जनीयम्, मज्जनीयम्, मिमङ्क्षणीयम्, मामज्जनीयम् ;

---

1. ण्वुलि, 'झलां जश् झशि' (8-4-53) इति सकारस्य दकारे, तस्य श्चुत्वेन जकारः। एवमेव ण्यन्तेषु, यङन्तेषु, शुद्धे अजादिप्रत्ययेषु च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
2. सन्नन्तात् ण्वुलि, धातोरनिदुत्वेन झलादिप्रत्ययपरकत्वात्, '**मस्जिनशोर्झलि**' (7-1-60) इति नुमागमः। अत्र च 'मिदचोऽन्त्यात् परः' (1-1-47) इति नियमं बाधित्वा, '**मस्जेरन्त्यात्** पूर्वं नुममिच्छन्ति अनुषङ्गादिलोपार्थम्' (वा. 1-1-47) इति **भाष्या**द्युक्तप्रकारेण धातुजकारात् पूर्वं नुम्। तेन सकारस्य संयोगादिलोपे, कुत्वे च रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या।
3. तृचि अन्त्यात् पूर्वं नुमि, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (8-2-29) इति संयोगादिलोपे रूपमेवम्। एवमेव तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम्।
4. शतरि, तुदादित्वात् शपोऽपवादत्वेन शप्रत्यये जश्त्वश्चुत्वयो रूपमेवम्।
5. शुद्धेश्चेतनकर्तृकत्वे, ण्यन्तात्, 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इति परस्मैपदमेव। अचित्तवत्कर्तृकत्वे तु आत्मनेपदमपीत्यतोऽत्रात्मनेपदम्।
6. क्विपि, संयोगादिलोपे, जकारस्य कुत्वे च रूपमेवम्।
7. निष्ठायाम्, '**मस्जि**नशोः—' (7-1-60) इति नुमि, सकारस्य संयोगादिलोपे, नुमो नकारस्य 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति लोपे, 'ओदितश्च' (8-2-45) इति निष्ठानत्वे, नत्वस्यासिद्धत्वेन झल्परकत्वात् 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे च रूपमेवम्।

[1]मज्ज्यम्-मज्ज्यः, मज्जयम्, मिमङ्क्ष्यम्, मामज्जयम् ;
ईषन्मज्जः-दुर्मज्जः-सुमज्जः ; — — —
मज्जयमानः, मज्जयमानः, मिमङ्क्ष्यमाणः, मामज्जयमानः;
मद्गुः, [2]मज्जथुः[A] मज्जः, मिमङ्क्षः, मामज्जः ;
मङ्क्तुम्, मज्जयितुम्, मिमङ्क्षितुम्, मामज्जितुम् ;
[3]मज्जा, मज्जना, मिमङ्क्षा, मामज्जा ;
मज्जनम्, मज्जनम्, मिमङ्क्षणम्, मामज्जनम् ;
[4]मङ्क्त्वा[B]-मक्त्वा, मज्जयित्वा, मिमङ्क्षित्वा, मामज्जित्वा ;
प्रमज्जय, प्रमज्जय, प्रमिमङ्क्ष्य, प्रमामज्जय ;
मज्जम् २ } मज्जम् २ } मिमङ्क्षम् २ } मामज्जम् २ ;}
मङ्क्त्वा २ } मज्जयित्वा २ } मिमङ्क्षित्वा २ } मामज्जित्वा २;}
मक्त्वा २ }
[5]मद्गुः, [6]मज्जा-मज्ज नौ-मज्ज.नः, [7]मञ्जूषा, [8]मद्गुरः।

---

1. ण्यति, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति धातुजकारस्य कुत्वे सकारस्य जश्त्वेन दकारे च रूपमेवम्। घञ्ण्येवमेव रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
2. भावे, 'ट्टितोऽथुच्' (3-3-89) इत्यथुच्प्रत्यये रूपमेवम्।
3. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इति स्त्रियामकारप्रत्यये रूपमेवम्। **केचित्तु** क्तिनि, नुमि नलोपे च **मक्ति**रिति साधयन्ति। 'प्रसज्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' (परि. 65) इति न्यायानुसरणे तु **मज्जा** इत्यकारप्रत्ययान्तं रूपमेव न्याय्यमिति प्रतिभाति।
4. क्त्वाप्रत्यये, '**जान्त**नशां विभाषा' (6-4-32) इत्यनुनासिकलोपनिषेधविकल्पः। निषेधविकल्पे विधिविकल्पपर्यवसानात् अनुनासिकलोपो विभाषा भवतीति ज्ञेयम्। तेन रूपद्वयम्।
5. 'भृमृशीतृचरित्सरितनिमि**मस्जिभ्य** उः' (द. उ-1-92) इत्युप्रत्यये रूपमेवम्। मज्जत्यम्भसीति **मद्गुः**=जलपक्षिविशेषः। न्यङ्क्वादि (7-3-53) पाठात् जकारस्य कुत्वेन गकारः।
6. 'श्वन्नुक्षन्—' (द. उ. 6-55) इत्यादिना कनिन्प्रत्यये रूपमेवम्। मज्जत्यस्थिष्विति **मज्जा**=अस्थ्यन्तसारः। नकारान्तोऽयं शब्दः।
7. '**मस्जे**र्नुम् च' (द. उ. 9-18) इत्यूषन्प्रत्यये, नुमागमे च रूपमेवम्। मज्जत्यस्मिन्निति **मञ्जूषा**=पेटिका।
8. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) कुत्वे च रूपम्। **मद्गुरः**=जलपक्षिविशेषः।

A. 'तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं मन्येऽहं धिङ् **निमज्जथुम्**॥' भ. का. 5.20.
B. 'अध्यास्त यं नक्रकुलं स्थवीयो द्विपोऽयमङ्क्त्वा न यमुत्ततार।' वा.वि. 3 38.

(1236) "**मह पूजायाम्**" (I-भ्वादिः-730. सक. सेट्. पर.)

'महयेन्मह्तीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात्।' (श्लो. 196) इति **देवः**।

क्षीरस्वामी नामुं धातुं पठति।

माहकः-हिका, माहकः-हिका, मिमहिषकः-षिका, मामहकः-हिका; महिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमहिषिता-त्री, मामहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चहतिवत्** (514) बोध्यानि। [1]मही, [2]महिषः-महिषी, महिष्मान्, [3]महत्-महान्-महान्तौ-महान्तः, [4]माहिनम्-महिनम्, महिमा, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः। कर्मणि क्तप्रत्यये [A]महितम्-तः इति।

(1237) "**मह पूजायाम्**" (X-चुरादिः-1868. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः, कथादिश्च।

'**महयेत्** महतीत्येते पूजायां णौ शपि क्रमात्।' (श्लो. 196) इति **देवः**। [5]महकः-हिका, मिमहयिषकः-षिका; महयिता-त्री, मिमहयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चहयतिवत्** (515) बोध्यानि। [6]महः-मही, [7]मघवन्, इति रूपाणि विशेषेण भवन्ति इति ज्ञेयम्।

1. पचाद्यजन्तात् **मह**शब्दात् गौरादित्वात् (4-1-41) स्त्रियां ङीषि रूपमेवम्।
2. 'अवि**मह्यो**ष्टिषच्' (द. उ. 9-3) इति टिषच्प्रत्यये **महिषः** इति रूपम्। टित्त्वात् स्त्रियां **महिषी** इति भवति। महिषा अस्मिन् सन्तीति **महिष्मान्**=देशः। 'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' (वा. 4-2-87) इति 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' (4-2-67) इति विषये ड्मतुप्प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे च रूपमेवम्।
3. 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्**महद्**—' (द. उ. 6-5) इति वर्तमानकाले कतिप्रत्यये शतृवदित्यतिदेशान्नुमि, 'सान्त**महतः** संयोगस्य' (6-4-10) इत्यसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परतः उपधायाः दीर्घे च **महान्** इति रूपं सिध्यति।
4. '**मह**ेरिनण् च' (द. उ. 5.19) इति इनण्प्रत्यये **माहिनम्** इति, चकारात् इनन्प्रत्यये **महिनम्** इति च रूपम्। **महिनम्**=राज्यम्।
5. अस्य धातोः **अदन्तेषु** पाठसामर्थ्यात् अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन णिच्परत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (7-2-116) इति वृद्धिर्नेति ज्ञेयम्।
6. 'पुंसि संज्ञायां घः—' (3-3-118) इति घप्रत्यये रूपमेवम्। स्त्रियां गौरादिपाठात् (4-1-41) ङीषि **मही** इति सिद्ध्यति।
7. 'इवन्तुक्षन्.... ...' (द. उ. 6-55) इति कनिन्प्रत्यये घकारेऽन्तादेशे वुगागमे च निपातिते रूपमेवम्।

A. 'चाहेना**महित**स्य चास्य निधनोद्योगं रहस्यूचिवान् .....॥' धा. का. 1.91.

णमुलि महम् २, महयित्वा २, इत्येकमेव रूपम्।

(1238) "**महि वृद्धौ**" (I-भ्वादिः-634. अक. सेट्. आत्म.)

मंहकः-हिका, मंहकः-हिका, मिमंहिषकः-षिका, मामंहकः-हिका; मंहिता-त्री, मंहयिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मामंहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कण्ठतिवत्** (149) ज्ञेयानि। कर्तरि क्तप्रत्यये मंहितः[A] इति, युचि-मंहनः इति च विशेषः।

(1239) "**महि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1800. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः। '—**भाषार्थः**' इति **क्षीरस्वामी**।

मंहकः-हिका, मिमंहयिषकः-षिका, मंहकः-हिका, मिमंहिषकः-षिका, मामंहकः-हिका; मंहयिता-त्री, मिमंहयिषिता-त्री, मंहिता-त्री, मिमंहिषिता-त्री, मामंहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुंश**यतिवत् (232) ज्ञेयानि।

(1240) "**मा माने**" (II-अदादिः-1062. सक. अनि. पर.)

'मिमीते मायते माने **माति** तत्रैव शब्लुकि।' (श्लो. 9) इति **देवः**।

'**मानम्**=वर्तनम्' इति **क्षीरस्वामी**। '—अन्तर्भावः' इति **मा. धा. वृत्तिः**।

'आधेयस्याधाराद् अनधिकपरिमाणताऽत्र **मानम्**।' इति **पुरुषकारः**।

[1]मायकः-यिका, [2]मापकः-पिका, [3]मित्सकः-त्सिका, [4]मेमीयकः-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;

1. ण्वुलि '**आतो** युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः। एवं घञ्णमुलादिष्वपि ज्ञेयम्।
2. ण्यन्ते सर्वत्र 'अर्त्तिह्रीव्ली—' (7-3-36) इति आदन्तलक्षणे पुगागमे रूपमेवम्।
3. 'सनि **मीमा**घु—' (7-4-54) इत्यादिना इस्भावे, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे, 'सः स्यार्धधातुके' (7-4-49) इति सकारस्य तकारे, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः कित्त्वेन गुणाभावे च रूपमेवम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।
4. यङन्ते सर्वत्र, 'घुमास्था—' (6-4-66) इतीकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' (7-4-82) इत्यभ्यासे गुणः।

A. 'अक्रूर एत्य बहुधागत**मंहितां**हाः... ...॥' धा. का. 1.80.

[1]निर्मान्-[A]न्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती ; —
— मापयमानः, मापयिष्यमाणः, — मेमीयमानः, मेमीयिष्यमाणः ;
प्रमीः-प्रम्यौ-प्रम्यः ; — — —
[2]मितम्-तः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान् ;
[3]प्रमः, [4]मायः, माया-मायावी-मायिकः-मायी, [5]धान्यमायः, मापः,
मित्सुः, [6]मेय्यः ;
मातव्यम्, मापयितव्यम्, मित्सितव्यम्, मेमीयितव्यम् ;
[7]प्रनिमानीयम्-प्रणिमानीयम्, मापनीयम्, मित्सनीयम्, मेमीयनीयम् ;
[8]मेयम्, [9]पाय्यम्, माप्यम्, मित्स्यम्, मेमीय्यम् ;
ईषन्मानः-दुर्मानः-सुमानः ; — —

---

1. शतरि, अदादित्वेन शपो लुकि, सवर्णदीर्घे, 'आच्छीनद्योर्नुम्' (7-1-80) इति स्त्रियां नुम्विकल्पे च **निर्मान्ती-निर्माती** इति रूपद्वयम् इति ज्ञेयम्।
2. 'यतिस्यतिमास्थाम् इत् ति किति' (7-4-40) इति क्तप्रत्यये परतः प्रकृतेः इकारः। गुणनिषेधः। एवं क्त्वाक्तिन्प्रभृतिष्वपीकारो बोध्यः।
3. '**आतश्चोपसर्गे**' (3-1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः। '**आतो** लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपः।
4. 'ण्यासश्रन्थ—' (3-1-141) इत्यादिना कर्तरि आदन्तलक्षणो णप्रत्ययः। '**आतो** युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः। स्त्रियां टापि **माया** इति सिद्धयति। **मायाशब्दात्** मत्वर्थीये विनिप्रत्यये **मायावी** इति, व्रीह्यादित्वात् (5-2-116) इनिठन्प्रत्ययथोश्च **मायी-मायिकः** इति च रूपाणि सिद्धयन्ति।
5. कर्मण्युपपदे कर्तरि, 'ह्रावामश्च' (3-2-2) इत्यण्प्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्। '**आतोऽनुपसर्गे कः**' (3-2-3) इति प्राप्तस्य कप्रत्ययस्यापवादः।
6. यङन्तात् पचाद्यचि (3-1-134), 'यङोऽचि च' (2-4-74) इति यङो लुकि ईकारे, उत्तरखण्डे यणि च रूपमेवम्।
7. 'शेषे विभाषा—' (8-4-18) इति नेर्णत्वविकल्पः। 'नेर्गदनदपतपदघुमा —' (8-4-17) इत्यत्र नास्य धातोर्ग्रहणम्, अपि तु माङ्मेङोरेव ग्रहणम् इति **बहवः**।
8. यति परे, 'ईद् यति' (6-4-65) इति ईकारे गुणे च रूपमेवम्।
9. माने=परिमाणेऽभिधेये '**पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु**' (3-1-129) इत्यनेन ण्यदायादेशौ आदेः पकारश्च निपात्यन्ते।

A. '**ण्यान्त्यः कथाः प्राणसुदां पतीनां निर्मान्त्य** इष्टानि चटून् वचत्यः।' धा. का.2.50.

[1]मीयमानः, माप्यमानः, मित्स्यमानः, मेमीय्यमानः ;
मायः, [2]आमः, मापः, मित्सः, मेमीयः;
मातुम्, मापयितुम्, मित्सितुम्, मेमीयितुम् ;
[3]प्रमा-उपमा-अनुमा, प्रमितिः, मापना, मित्सा, मेमीया ;
प्रमाणम्, मापनम्, मित्सनम्, मेमीयनम् ;
मित्वा, मापयित्वा, मित्सित्वा, मेमीयित्वा ;
[4]प्रमाय, प्रमाप्य, प्रमित्स्य, प्रमेमीय्य ;
मायम् २, मापम् २, मित्सम् २, मेमीयम् २ ;
मित्वा २, मापयित्वा २, मित्सित्वा २, मेमीयित्वा २;
[5]मेरुः, [6]माला, [7]मासः।

---

1. यगन्ताच्छानशि ईकारे **मीयमानः** इति सिद्धयति। **क्षीरस्वामी** तु 'घुमास्था—' (6-4-66) इति सूत्रे नास्य धातोर्ग्रहणमिति 'सर्वत्र हि पामाग्रहणं छ्वित्रिकरणस्य णत्ववर्जम्' इति वचनं किञ्चिदुपादाय **मायते** इति यकि रूपं साधितवान् **भाष्यादिषु** नैतादृशं वचनमुपलभ्यते। **प्रक्रियाकौमुदीकारं** वर्जयित्वा सर्वेऽपि 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' (परि. 116) इति परिभाषामवलम्ब्य 'घुमास्था—' (6-4-66) इत्यादिषु सर्वत्र माग्रहणेष्वस्यापि ग्रहणमिच्छन्ति। स्पष्टमिदं **माधवधातुवृत्त्यादिषु**।
2. आ=समन्तात् मीयतेऽत्रेति **आमः**=अपक्वपदार्थः। अधिकरणे 'घञर्थे कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये, आकारलोपे रूपमेवम्।
3. स्त्रियां भावादौ, '**आतश्चोपसर्गे**' (3-3-106) इति क्तिन्नपवादोऽङ्प्रत्ययः। '**आतो** लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे अदन्तत्वेन टापि **प्रमा, उपमा** इत्यादिकं सिद्धयति। **प्रमितिः, उपमितिः, अनुमितिः** इत्यादयस्तु बाहुलकात् क्तिनि सिद्धयन्तीति ज्ञेयम्।
4. समासे क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशे, 'न ल्यपि' (6-4-69) इतीकारनिषेधः।
5. '**मापो रुरी च**' (द. उ. 1-157) इति रुप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुणे रूपमेवम्। माति सूर्येन्दुभ्यामिति **मेरुः**=सुरगिरिः।
6. 'हुयामा—' (द. उ. 8.84) इति त्रन्प्रत्यये रूपमेवम्। मीयतेऽनेनेति **मात्रा**=अल्पपरिमाणम्।
7. मातीत्यर्थे '**मासश्च**' (द. उ. 9.27) इति सप्रत्ययो निपात्यते। **मासः**=त्रिंशद्दिनपरिच्छिन्नः कालविशेषः।

(1241) "**माङ्क्षि काङ्क्षायाम्**" (I-भ्वादिः-669. सक. सेट्. पर.)

माङ्क्षकः-क्षिका, माङ्क्षकः-क्षिका, मिमाङ्क्षिषकः-षिका, मामाङ्क्षकः-क्षिका; माङ्क्षिता-त्री, माङ्क्षयिता-त्री, मिमाङ्क्षिषिता-त्री, मामाङ्क्षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**काङ्क्षति**वत् (183) ज्ञेयानि। [A]ण्यति माङ्क्ष्यः।

(1242) "**माङ् माने शब्दे च**"

(III-जुहोत्यादिः-1038. सक-अक. अनि. आत्म.)

'**मिमीते** मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि।
मयते प्रणिदानेऽर्थे—॥' (श्लो. 9) इति **देवः**।

मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**माति**वत् (1240) बोध्यानि। [1]मिमानः, [2]वातप्रमीः-वातप्रम्यौ-वातप्रम्यः, [3]प्रणिमानम्-प्रणिमापनम्, मेयम्, पाय्यम्, [B]व्योममायः, [4]चन्द्रमाः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः। अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-अनुमिमानः, मित्समानः, मास्यमानः, मित्स्यमानः, इति विशेषः।

---

1. शानचि, '**जुहोत्यादिभ्यः**—' (2-4-75) इति शपः **श्लुः**। '**श्लौ**' (6-1-10) इति द्विर्वचने, '**भृञामित्**' (7-4-76) इत्यभ्यासस्येकारः। '**श्नाऽभ्यस्तयो**रातः' (6-4-112) इत्याकारलोपः।
2. वातं प्रमिमीते इत्यर्थे '**क्विप् च**' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विपि '**घुमास्थागा-पाजहातिसां हलि**' (6-4-66) इतीकारे रूपमेवम्। 'ईत्वे वकारप्रतिषेधः—' (वा. 6-4-66) इति वचनं तु श्रूयमाणवकारादिप्रत्ययविषयकमिति नात्र प्रवर्तते। **वातप्रमीः** शमीवृक्षः, पक्षिविशेषश्च।
3. '**नेर्गदनदपतपदघुमा**—' (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्वम्। एवं ण्यन्तेऽपि णत्वं ज्ञेयम्।
4. '**चन्द्रे मो** डित्' (द. उ. 9-88) इत्यनेन चन्द्रशब्द उपपदे धातोरस्यासिप्रत्यये तस्य च डिद्वद्भावेन टिलोपे च रूपमेवम्।

A. '**सूर्य्य**! त्वदीक्षा चिरकाङ्क्षिता नो वाङ्क्षाम्यमाङ्क्षयान् न तु नीचलोकान्।' धा. का. 1.85.

B. '**जगाम सपरीवारो व्योममाय**मिवोत्थितम्॥' भ.का. 6.88.

(1243) "**माङ् माने**" (IV-दिवादिः-1142. सक. अनि. आत्म.)

'मिमीते मायते माने माति तत्रैव शब्लुकि।' (श्लो. 9) इति **देवः**।

दुर्गादयः केचिदेवामुं धातुं पठन्ति। **क्षीरस्वामि**प्रभृतयस्तु न पठन्ति।

मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका; माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**माति**वत् (1240) ज्ञेयानि। शानचि, [1]मायमानः इति रूपम्।

(1244) "**मान पूजायाम्**"

(I-भ्वादिः-972. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

'पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, **मीमांसेत** तङ्सनोः।' (श्लो. 126) इति **देवः**। [2]मीमांसकः-सिका, मीमांसकः-सिका, मीमांसयिषकः-षिका, [3]मानकः-निका; मीमांसिता-त्री, मीमांसयिता-त्री, मीमांसयिषिता-त्री, मानयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**दीदांसति**वत् (832) ज्ञेयानि। अस्यात्मनेपदित्वात् शानजेव, न शतेति विशेषः। [4]माता।

---

1. शानचि, '**दिवादिभ्यः**—' (3-1-69) इति श्यनि, रूपमेवम्। अत्र श्यनोऽपित्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावात् '**घुमास्था**—' (6-4-66) इति ईकारे सति **मीयमानः** इत्येव न्याय्यम्। '**गामादा**ग्रहणेष्वविशेषः' (परि. 116) इति वचनमप्यस्य ईकारेऽनुकूलम्। तथापि सर्वैरपि **वैयाकरणैः** 'घुमास्था—' (6-4-66) सूत्रे भौवादिकादादिकजौहोत्यादिक**मा**धातूनामेव ग्रहणस्योक्तत्वात् अत्र न ईकार इति ज्ञेयम्।
2. '**मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य**' (3-1-6) इति स्वार्थे सन्। अभ्यासकार्येषु प्रवृत्तेषु दीर्घश्चाभ्यासस्य भवति। **एव**मेवोत्तरत्र सर्वत्रापि ज्ञेयम्।
3. '**अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति**' (**भाष्यम्** 3-1-6) इति वचनात् स्वार्थसन्नन्तादेवास्यात्मनेपदत्वम्, अर्थान्तरे तु चुरादिपाठ उन्नेयः। तदानीं '**शेषात् कर्तरि**—' (1-3-78) इति परस्मैपदम्। स्वार्थसन्नपि अर्थान्तरे न भवति इत्यतः **मानकः-निका, मानयिता-त्री, मानयन्-न्ती** इत्यादीनि रूपाण्यूह्यानि।
4. '**नप्तृनेष्टृ**—' (द. उ. 2-3) इत्यादिना तृन्तृचोः प्रत्यययोः नकारलोपे च रूपमेवम्। **माता** = जननी।

[अ] '**मानेर्जिज्ञासायाम्**' इति (**काशिका** 3-1-6) वचनात् पूजितविचारे धातोरस्य नित्यसन्नन्तत्वम्। न तु इच्छार्थकः सन्। 'नित्यसन्नन्तत्वसाधनाच्च धातोः पृथक् प्रयोगाभावात् पूजार्थपाठो व्यर्थः' इति **हरदत्तादयः**। स्वार्थसन्नन्तात् क्रमेण ण्यन्तस्य, इच्छासन्नन्तस्य च प्रयोगः प्रदर्शित इति ज्ञेयम्।

(1245) "**मान पूजायाम्**" (X-चुरादिः-1844. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

'पूजायां मानयेत् मानेत् यौ, मीमांसेत तङ्सनोः ।' (श्लो. 126) इति **देवः**। मानकः-निका, मिमानयिषकः-षिका, मानकः-निका, मिमानिषकः-षिका, मामानकः-निका; मानयिता-त्री, मिमानयिषिता-त्री, मानिता-त्री, मिमानिषिता-त्री, मामानिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चीकयति**वत् (529) ज्ञेयानि । धातोरस्याधृषीयत्वेन 'आधृषाद्वा' (ग. सू. चुरादौ) इति णिज्विकल्पः। तेन णिजभावपक्षे क्रमेण शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, शुद्धप्रकृतिकयङन्तादपि रूपाणि विलिखितानीति ज्ञेयम् ।

(1246) "**मान्थ हिंसासंक्लेशनयोः**"

(I-भ्वादिः-46. सक. सेट्. पर.)

"—'**मथि**–' इत्यपि **दौर्गाः**" इति **क्षीरस्वामी** । **सिद्धान्तकौमुद्यादिषु**, धातुरयं न पठ्यते। '**हिंसा**=प्राण्युपघातः, **संक्लेशः**=बाधा ।' इति **क्षीरस्वामी** । मान्थकः-न्थिका, मान्थकः-न्थिका, मिमान्थिषकः-षिका, [1]**मामाथकः-थिका**; मान्थिता-त्री, मान्थयिता-त्री, मिमान्थिषिता-त्री, मामाथिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिक**कुथ्नाति**वत् (223) ज्ञेयानि । [2]मान्थित्वा-माथित्वा, [A]प्रमान्थनम् ।

(1247) "**मार्ग संस्कारगत्योः**"

(X-चुरादिः-1618. सक. सेट्. उभ.) [अ]

---

1. यङन्ते सर्वत्र यङ्निमित्तकः, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः। **क्षीरस्वाम्युपात्तदौर्गमते** तु धातोरिदित्त्वात् नोपधानकारलोपस्य प्रसक्तिः, तदानीम्, **मामान्थकः-न्थिका, मामान्थिता-त्री,** इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि ।
2. क्त्वायाम्, '**नोपधात् थफान्तात् वा**' (1-2-23) इति कित्त्वविकल्पनाद् उपधानकारलोपपक्षे **माथित्वा** इति, तदभावपक्षे **मान्थित्वा** इति च रूपद्वयम्। **दौर्गमते** तु **मा**[म]**न्थित्वा** इत्येकमेव रूपमिति ज्ञेयम् ।

A. 'स भोजराडय हरिं मिमन्थिषुः **प्रमान्थनं** सेधतु, को निषेत्स्यति ॥'

धा. का. 1-7.

[अ] चुरादिषु 'व्रज **मार्ग** संस्कारगत्योः' इति पठ्यते। तत्र '**मार्ग**' इति पृथग्धातुरिति **बहूनां** पक्षः। तन्मतानुसारेणास्माभिरयमत्र लिख्यते ।

'अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्मार्गति **मार्गयेच्च** ॥'

(श्लो. 44) इति **देवः**।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गर्जयति**वत् (378) ज्ञेयानि । यति–[A]मार्ग्यम् ।

(1248) "**मार्ग अन्वेषणे**"

(X-चुरादिः-1847. सक. सेट्. उभ. **आधृषीयः**)

'अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ यो मार्गेर्भवेन्**मार्गति मार्गयेच्च** ॥'

(श्लो. 44) इति **देवः**। आधृषीयत्वादस्य धातोर्णिज्विकल्पः । णिजभावपक्षे धातोरस्य भौवादिकत्वमिति ज्ञेयम् ।

मार्गकः-र्गिका, मिमार्गयिषकः-षिका, मार्गकः-र्गिका, मिमार्गिषकः-षिका, मामार्गकः-र्गिका; मार्गयिता-त्री, मिमार्गयिषिता-त्री, मार्गिता-त्री, मिमार्गिषिता-त्री, मामार्गिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चर्पयति**वत् (554) ज्ञेयानि ।

(1249) "**मार्ज शब्दार्थः**" (X-चुरादिः-1649. अक. सेट्. उभ.)

'शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जति मार्जयेत् ॥

मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः **शब्दार्थाद् मार्जयेणिचि** ।' (श्लो. 60.61) इति **देवः**।

'शुद्धौ च इति **द्रुमे** ।' इति **धा. का. व्या.** (3-28) ।

मार्जकः-र्जिका, मिमार्जयिषकः-षिका; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयि-षिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**गर्जयति**वत् (378) ज्ञेयानि । [B]विमार्जनम् ।

(1250) "**माह माने**" (I-भ्वादिः-895. सक. सेट्. उभ.)

'**मानम्**=वर्तनम् ।' इति **क्षीरस्वामी** ।

माहकः-हिका, मुाहकः-हिका, मिमाहिषकः-षिका, मामाहकः-हिका; माहिता-त्री, माहयिता-त्री, मिमाहिषिता-त्री, मामाहिता-त्री; इत्यादि-

---

A. 'सुव्राजितेन मनसा **परिमार्ग्य** एषां तोषं व्यशुल्कयदसौ नयनप्रचम्पैः'॥ धा.का.3.23.

B. 'इत्थं सुव्राजितमृदङ्ग**विमार्जनानि** —' धा. का. 3.28.

कानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**काशृ**तिवत् (186) ज्ञेयानि। क्विपि प्रमाट्-प्रमाड्-प्रमाहौ-प्रमाहः इति रूपमिति विशेषः। अस्योभयपदित्वात् प्रमाहन्-न्ती-ती, माहिष्यन्-न्ती-ती, इत्यादीन्यपि रूपाणि शतरि स्यप्रत्यये च सम्भवन्ति। ण्यति-[A]अमाह्यः।

(1251) "**मिच्छ उत्क्लेशे**" (VI-तुदादिः-1297. सक. सेट्. पर.)

'**उत्क्लेशः**=बाधनम्' इति **क्षीरस्वामी**। अस्य मते सकर्मकत्वम्। **उत्क्लेशः**=पीडा।' इति **धातुवृत्तिः**। तदानीमकर्मकत्वम्।

[1]मिच्छकः-च्छिका, मिच्छकः-च्छिका, [2]मिमिच्छषकः-षिका, मेमिच्छकः-च्छिका; मिच्छिता-त्री, मिच्छयिता-त्री, मिमिच्छिषिता-त्री, मेमिच्छिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चिल्लृ**तिवत् (528) ज्ञेयानि। शतरि-स्त्रियाम्, मिच्छन्-न्ती-ती, इति नुम् वा।

(1252) "**मिजि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1757. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः। इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम्।

धातुरयं **क्षीरस्वामिना** नोपात्तः।

[3]मिञ्जकः-ञ्जिका, मिमिञ्जयिषकः-षिका, मिञ्जकः-ञ्जिका, मिमिञ्जिषकः-षिका, मेमिञ्जकः-ञ्जिका; मिञ्जयिता-त्री, मिमिञ्जयिषिता-त्री, मिञ्जिता-त्री, मिमिञ्जिषिता-त्री, मेमिञ्जिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुंश**यतिवत् (232) ज्ञेयानि।

(1253) "**डु मिञ् प्रक्षेपणे**" (V-स्वादिः-1250. सक. अनि. उभ.)

'**मिनोति मिनुते स्वादेः** गतौ मयति माययेत्।' (श्लो. 17) इति **देवः**।

---

1. '**मिछ**' इत्येव धातुरुपदेशे पठ्यते। तस्य, '**छे च**' (6-1-73) इति तुकि, श्चुत्वे च **मिच्छ** इति सम्पद्यते। एवमेव सर्वत्रास्य तुग् ज्ञेयः।
2. सन्नन्ते गुणात् पूर्वम्, अन्तरङ्गत्वात् तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः। एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम्।
3. इदित्त्वान्नुमि, अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम्। एवमेव सर्वत्र ज्ञेयम्।

A. 'या दासते भोदमञ्जाह्यधाम्नां गूढाशयानामपि तापसानाम्॥' धा. का. 2.28.

[1]मायकः-यिका, [2]मापकः-यिका, [3]मित्सकः-त्सिका, [4]मेमीयकः-यिका;
माता-त्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री;
[5]मिन्वन्-न्ती, मापयन्-न्ती, मित्सन्-न्ती; —
मास्यन्-न्ती-ती, मापयिष्यन्-न्ती-ती, मित्सिष्यन्-न्ती-ती; —
मिन्वानः, मापयमानः, मित्समानः, मेमीयमानः;
मास्यमानः, मापयिष्यमाणः, मित्सिष्यमाणः, मेमीयिष्यमाणः;
प्रमाः-प्रमौ-प्रमाः; — — —
[6]मितम्-[A]तः-तवान्, मापितः, मित्सितः, मेमीयितः-तवान्;

---

1. ण्वुलि वृद्धौ सत्यां एजन्तत्वेन 'मीनाति**मिनोति**दीङाम्—' (6-1-50) इत्यनेन आत्वे, '**आतो** युक् चिण्कृतोः' (7-3 33) इति युगागमः। एवं घञादिष्वपि बोध्यम्।
2. णिच्प्रत्ययोत्पत्तेरनन्तरं वृद्धौ कृतायाम् एजन्तत्वात् आत्वे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवम्। ण्यन्ते सर्वत्र एवमेव प्रक्रिया ज्ञेया।
3. 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, '**अज्झनगमां सनि**' (6-4-16) इति दीर्घे 'सनि **मीमा**—' (7-4-54) इति इस्भावे 'सः स्यार्धधातुके' (7-4-49) इति सकारस्य तत्वे, 'अत लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपे च रूपम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र बोध्यम्। **माधवधातुवृत्तौ** सन्नन्तरूपप्रदर्शनावसरेऽत्र, "—**मित्सति, मित्सते**, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वात्, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे—" इत्यायुक्तम्। अस्यार्थं भावः। अनैमित्तिक आकारः प्रथमतो न प्रवर्तते। धातोः इगन्तत्वेन 'इको झल्' (1-2-9) इत्यादिसूत्रे सनः कित्त्वात्, एज्विषय एवाकारविधानात् इति।
4. यङन्ते 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घे द्विर्वचनादिकेषु च कृतेषु, 'गुणो यङ्लुकोः' (7-4-82) इति गुणः।
5. शतरि, '**स्वादिभ्यः**—' (3-1-73) इति श्नुप्रत्यये, 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' (6-4-87) इति यणि च रूपमेवम्। शानजन्तेऽप्येवमेव।
6. निष्ठायामाकारो न प्रवर्तते; आकारविधायके सूत्रे (6-1-50) 'आदेच उपदेशेऽशिति' (6-1-45) इत्यतः 'एचः' इत्यनुवर्तनात्, तस्य च गुणयोग्यप्रत्ययेष्वेव परेषु आत्वमिति ज्ञापनात्। अतश्च निष्ठाप्रत्ययस्य कित्त्वात् न गुणः, तेन रूपमेवम्। स्पष्टमिदं प्रकृतसूत्रे (6-1-50) **भाष्ये**। एवमेव क्त्वाक्तिन्प्रभृतिष्वपि ज्ञेयम्।

A. 'सुन्वत्प्रियं तमथ रागसिताशिताग्रम्
आरो**मित**ास्त्रनिचयास्तृतमानसान्ता।' धा का. 2.68.

[1]मयः,	[2]मायी, मापः,	मित्सुः,	[3]मेम्यः ;
मातव्यम्,	मापयितव्यम्,	मित्सितव्यम्,	मेमीयितव्यम् ;
[4]प्रणिमानीयम्,	प्रणिमापनीयम्,	मित्सनीयम्,	मेमीयनीयम् ;
[5]मेयम्,	माप्यम्,	मित्स्यम्,	मेमीय्यम् ;
[6]ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुप्रमयः ;		—	—
मायमानः,	माप्यमानः,	मित्स्यमानः,	मेमीय्यमानः ;
[7]मयः,	मापः,	मित्सः,	मेमीयः ;
मातुम्,	मापयितुम्,	मित्सितुम्,	मेमीयितुम् ;
मितिः,	मापना,	मित्सा,	मेमीया ;
मानम्,	मापनम्,	मित्सनम्,	मेमीयनम् ;
मित्वा,	मापयित्वा,	मित्सित्वा,	मेमीयित्वा ;
[8]प्रमाय,	प्रमाप्य,	प्रमित्स्य,	प्रमेमीय्य ;
मायम् २, मित्वा २,	मापम् २, मापयित्वा २,	मित्सम् २, मित्सित्वा २,	मेमीयम् २ ; मेमीयित्वा २ ;

1. पचाद्यचि, '**निमि**मीलियां **खलचो**: प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकार-प्रतिषेधः। गुणेऽयादेशे च रूपमेवम्। अत्र **वार्तिके** 'अच्' पदेन पचाद्यचः (3-1-134), एरच (3-3-56) श्च ग्रहणमिति **कैयटादौ** प्रतिपादितम्। अत्र **वार्तिके** निपूर्वकस्यैव **मिनोते**: ग्रहणाद्, उपसर्गान्तरे, उपपदे शुद्धे च आकार एव भवेदिति ज्ञायते। तदानीम्, '**आत**श्चोपसर्गे' (3-1-136) इति कप्रत्यये, '**आतो लोप इटि च**' (6-4-64) इत्याकारलोपे च **प्रमः** इति रूपमपि साध्विति प्रतिभाति।
2. नन्द्यादित्वात् कर्तरि णिनिप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्।
3. यङन्तात् पचाद्यचि यङो लुकि '**एरनेकाचः**—' (6-4-82) इति यणि च रूपमेवम्।
4. '**नेर्गदनदपतपदघुमा**—' (8-4-17) इति नेर्णत्वे रूपमेवम्।
5. यत्प्रत्यये, अनैमित्तिक आकारे, 'ईद् यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपम्।
6. धातोरस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि खलप्रत्यये, '**निमि**मीलियां खलचोः प्रतिषेधः' (वा. 6-1-50) इति आकारप्रतिषेधे गुणायादेशयो रूपमेवम्।
7. धातोरस्येवर्णान्तात्वत्, घञपवादतया 'एरच्' (3-3-56) इति भावेऽच्प्रत्यये आकारप्रतिषेधे च रूपमेवम्।
8. ल्यपि, 'मीनाति**मिनोति**दीङां **ल्यपि च**' (6-1-50) इति आकारे रूपमेवम्। अन्यथा क्त्वाप्रत्ययादेशभूतस्य ल्यप एज्विषयत्वाभावेन आकारो न स्यात्, तदर्थमेव '**—ल्यपि च**' (6-1-50) इत्युक्तमिति ज्ञेयम्।

[1]वातप्रमीः, [2]मायुः-गोमायुः, [3]मयुः, [4]जामाता, [5]मीरः।

(1254) "मिथृ मेधाहिंसनयोः"

(I-भ्वादिः-868. सक. सेट्. उभ.)

उत्तरत्र विलेखिष्यमाणस्य मेदृधातोः **क्षीरस्वामिसम्मतः** पाठ एवम्। मेथकः-थिका, मेथकः-थिका, मिमिथिषकः-मिमेथिषकः-षिका, मेमिथकः-थिका; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केटतिवत्** (190) ज्ञेयानि। पचाद्यचि—**मेथः**। स्त्रियां गौरादित्वात् ङीषि **मेथी**=पशूनां पाशविशेषः। **मेथिः** इत्यपि तस्य क्वचिन्नाम।

'**मेथी**बद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासग्रासं करोति गौः।'

(सुभाषितावलिः 2958) इति **क्षीरस्वामिना** उद्धृतम्।

(1255) "ञि मिदा स्नेहने" (I-भ्वादिः-743. सक. सेट्. आत्म.)

'**मेदते** मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेण्णिचि।

ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः॥' (श्लो. 104) इति **देवः**।

हरदत्तस्तु धातोरस्य भ्वादिषु पाठं नानुमेने इति 'निष्ठा शीङ्—' (1-2-19) इति सूत्रे **पदमञ्जर्यां** व्यक्तम्।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री; मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**क्ष्वेदतिवत्** (326) ज्ञेयानि।

1. '**वातप्रमीः**' (उ. उ-1-85) इति सूत्रेण प्रपूर्वकात् वातशब्दे उपपदे वातं प्रमिणोतीत्यर्थे ईप्रत्यये निष्पन्नोऽयं शब्दः। **वातप्रमीः**=शमीवृक्षः, पक्षी च।
2. 'कृवापाजिमि—' (द. उ. 1-86) इत्युण्प्रत्यये युगागमः। मीयतेऽनेनेति **मायुः** मानम्। गां **मिनोति** = हिनस्तीति **गोमायुः**=शृगालः।
3. 'भृमृशीतृचरित्सरितनिमि—' (द. उ. 1-92) इत्युप्रत्यये बाहुलकादाकाराभावे गुणायादेशयोश्च रूपमेवम्।
4. 'नमृनेष्टृ—' (द. उ. 2-3) इति तृन्प्रत्यये तृच्प्रत्यये वा **जायां मिनोतीत्यर्थे** जायाशब्दस्य जादेशे च निपातितोऽयं शब्दः। **जामाता**=दुहितुः पतिः।
5. 'शुषिचि**मिभ्यो** दीर्घश्च' (द. उ. 8.43) इति क्रन्प्रत्यये प्रकृतेर्दीर्घे च रूपमेवम्। मिनोति इति **मीरः**= देशसीमा।

निष्ठायाम्—[1]मित्नः,[A] [2]प्रमेदितम्-प्रमित्नम्-[अनेन], प्रमित्नः, [B]प्रमेदितः, [3]मेदुरः,[C] [4]मेदः, [5]मेदिनी, [6]मित्रम्-मित्रा, [7]मेदः, इतीमानि धातोरस्माद् विशेषेण भवन्ति। अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि मेदमानः, मेदिष्यमाणः, इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति ज्ञेयम्।

(1256) "**ञि मिदा स्नेहने**" (IV-दिवादिः-1243. सक. सेट् .पर.) 'मेदते **मेद्यतीत्येते स्नेहने, मिन्दयेण्णिचि।**' (श्लो. 104) इति **देवः**। मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि **दैवादिकक्ष्विद्यतिवत्** (327) ज्ञेयानि। शतरि—[8]प्रमेद्यन्-[D]न्ती, मेदिष्यन्-न्ती-ती, इति रूपाणि भवन्त्यस्येति विशेषः।

---

1. '**जीतः क्तः**' (3-2-187) इति वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्यये, '**आदितश्च**' (7-216) इति इण्निषेधे च, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः, पूर्वस्य च दः' (8-2-42) इति निष्ठातकारधातुदकारयोर्नत्वे च रूपमेवम्।
2. अस्यैव धातोर्निष्ठायाम् भावे आदिकर्मणि च, 'विभाषा भावादिकर्मणोः' (7-2-17) इतीड्विकल्पे, इट्पक्षे, 'निष्ठा शीङ्स्विदि**मिदि**क्ष्विदिधृषः' (1-2-19) इति सेटो निष्ठायाः कित्त्वनिषेधाद् गुणे **प्रमेदितम्, प्रमेदितः** इति भवतः। इडभावपक्षे तु कर्त्रर्थकक्तप्रत्ययान्तवत् प्रक्रिया ज्ञेया।
3. 'भञ्जभास**मिदो** घुरच्' (3-2-161) इति तच्छीलादिषु कर्तृषु घुरच्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम्। **मेदुरः**= वसाविशेषवान् पश्वादिः।
4. कर्तरि पचाद्यचि गुणे च रूपमेवम्। **मेदः**=असुरविशेषः।
5. ग्रह्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि णिनिप्रत्यये स्त्रियाम्, 'ऋन्नेभ्यः—' (4-1-5) इति ङीपि च रूपमेवम्। **मेदिनी**=भूमिः।
6. 'अमिचि**मिदि**शसिभ्यः क्त्रः' (द. उ. 8.86) इति क्त्रप्रत्यये रूपमेवम्। मेदतीति **मित्रम्**= सुहृत्। सुहृदि अभिधेये नपुंसकलिङ्गत्वम्, सूर्ये तु पुँल्लिङ्गता, गन्धद्रव्ये तु स्त्रीलिङ्गत्वमस्यैव पदस्येति ज्ञेयम्।
7. 'असुन्' (द. उ. 9-49) इत्यसादसुन्प्रत्यये गुणे च रूपमेवम्। **मेदः**=वसा।
8. शतरि, 'दिवादिभ्यः—' (3-1-69) इति विकरणप्रत्यये श्यनि, तस्यापित्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावाद् अङ्गस्य गुणनिषेधे प्राप्ते सति, '**मिदेर्गुणः**' (7-3-86)-इति गुणो विधीयते, तेन रूपमेवमिति ज्ञेयम्।

A. '.....उद्वृत्तनयनो **मित्नान्** मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत्॥' भ. का. २.16.

B. '**प्रमेदिताः** सपुत्रास्ते सुस्वान्ता बाढविक्रमाः।' भ. का. 9.17.

C. 'प्रद्योतनस्योदयमाप्य गोपाः श्वेतांशुकोन्मे**दुर**चारुवेषाः।' धा. का. 2.1.

D. 'नभ्यांस्तुभ्य विभो जयेति नुवते क्लियन् **प्रमेद्यद्**युजम्—॥' धा. का. 2.67.

(1257) "**मिदि स्नेहने**" (X-चुरादिः-1541. सक. सेट्. उभ.) 'मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने, **मिन्दयेण्णिचि**।' (श्लो. 104) इति **देवः**। इदित्करणात् णिचो वैकल्पिकत्वम्। "—'मिद—' इति **कौशिकः**।" इति **क्षीरस्वामी**। मिन्दकः-न्दिका, मिमिन्दयिषकः-षिका, मिन्दकः-न्दिका, मिमिन्दिषकः-षिका, मेमिन्दकः-न्दिका; मिन्दयिता-त्री, मिमिन्दयिषिता-त्री, मिन्दिता-त्री, मिमिन्दिषिता-त्री, मेमिन्दिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि **चौरादिकचिन्तयतिवत्** (523) ज्ञेयानि। [A]मिन्दितः।

(1258) "**मिह मेधाहिंसनयोः**" (I-भ्वादिः-868. सक. सेट्. उभ.) '**ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः॥**' (श्लो. 104) इति **देवः**। **क्षीरस्वामी** तु '**मिधृ**—' इति तवर्गद्वितीयान्तं पपाठ। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (3-3-104) इत्यत्र **न्यासकार**स्तु '**मिधृ**—' इति तवर्गचतुर्थान्तं पपाठ—**मेधाशब्दनिष्पादनार्थम्**। **दैव-पुरुषकार-दुर्ग-मा. धा. वृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्याद्यनुसारेण** तवर्गतृतीयान्तपाठ एव प्रामाणिक इति कृत्वा अस्माभिरपि विलिख्यते। मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-मिमिदिषकः-षिका, मेमिदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-मिमिदिषिता-त्री, मेमिदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केटतिवत्** (190) ज्ञेयानि।

(1259) "**मिल श्लेषणे**" (VI-तुदादिः-1364. सक. सेट्. पर.) [अ]

A. '.....तत्रास कुन्दकमुलालित**मिन्दित**श्रीः॥' धा. का. 3.13.

[अ] चुरादिषु 'बहुलम्; एतन्निदर्शनम्' (ग. सू.) इति पठ्यते। तस्यायमर्थः—भ्वादिगणपठिता धातवो निदर्शनार्थाः। धातूनामसङ्ख्येयत्वात् बहुलमुपलम्भाच्च, अनुक्ता अपि धातवो यथासम्भवं तत्तद्विकरणेषु शिष्टप्रयोगानुसारेणोन्नेयाः इति। अत्रानुक्तेषु=अपठितेषु धातुष्वयमप्येक इति मत्वा **भोजप्रभृतिभिः** '**मिलन्त्याशासु जीमूताः, विक्लबन्ते दिवि ग्रहाः।**' इत्यादीनां बहूनां धातूनां सङ्ग्राहकाः श्लोकाः पठिताः। परं तु **मिल**धातोरस्य तुदादावेव द्विवारं पाठोऽधुनोपलभ्यते। **क्षीरस्वामी** तु भ्वादावपि **मिल**धातुं 'मील—' धातुस्थाने पाठान्तरत्वेन पपाठ। **काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ** (5-2-2) **वामनो**ऽपि—"तत्र **मिलि** क्लविक्षपिप्रभृतीनां कथं

'**श्लेषे मिलेत्**, संगमे तु मिलते मिलतीति च।' (श्लो. 160) इति **देवः**। मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमिलकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**किलति**वत् (193) ज्ञेयानि।

(1260) "**मिल संगमे**" (VI-तुदादिः-1429. सक. सेट्. उभ.)

'श्लेषे मिलेत्, **संगमे तु मिलते मिलतीति च**।' (श्लो. 160) इति **देवः**। मेलकः-लिका, मेलकः-लिका, मिमिलिषकः-मिमेलिषकः-षिका, मेमिलकः-लिका ; मेलिता-त्री, मेलयिता-त्री, मिमिलिषिता-मिमेलिषिता-त्री, मेमिलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**किलति**वत् (193) ज्ञेयानि। "—'**मिल संश्लेषणे**' इति पठितस्येह पुनःपाठः—कर्त्रभिप्राये तदर्थः। इति **आत्रेयः**।" इति **मा. धा. वृत्तिः। क्षीरस्वामी** त्वमुं धातुं न पठति। अस्य धातोरुभयपदित्वात् शानचि—[1]मिलमानः,[A] मिलिष्यमाणः, मिमिलिषमाणः, मिमेलिषमाणः, मिमिलिषिष्यमाणः, इत्यादीनि तत्तत्प्रत्यये रूपाण्यूह्यानि। [2]मेलनम्। [3]मेला-कुम्भमेला।

धातुत्वम्? गणपाठात्, गणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात्। तत्राह धातुगणस्यासमाप्तेः। 'वर्धते धातुगणः' इति हि **शब्दविद** आचक्षते। तेनैषां गणपाठोऽनुमतः, शिष्टप्रयोगात्—इति।" इत्युक्तवान्। एतेन ज्ञायते—**मिल**प्रभृतीनां धातुपाठे औपदेशिकः पाठः प्राङ् नासीत् इति। **भोजवामन**ग्रन्थदर्शिभिः पाश्चात्यैः पुनः एकस्यैव धातोः एकविकरणकेऽपि गणे द्विवारमपि पाठोऽत्यल्पप्रयोजनकः प्रक्षिप्त इति। विद्वांसोऽत्र प्रमाणम्।

1. शानचि, '**तुदादिभ्यः**—' (3-1-77) इति विकरणप्रत्ययः शः। तस्य ङिद्वद्भावेनाङ्गस्य गुणो न।
2. ल्युटि अनादेशे गुणे च रूपमेवम्। '**परिमिलन**मप्राप्य हरितम्', 'मुक्ताशुजाल-**मिलनाद्** रुचिरैः प्रवालैः बिम्बाधरं स्मितविशेषयुतं प्रियाणाम्।' (पादुकासहस्रे 552 श्लो.) इत्यादिषु 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (परिः 95) इति गुणनिषेधः इति तत्तद्व्याख्यासु प्रतिपादितम्। **बोपदेव**व्याकरणे **मुग्धबोधे** तु **मिल**धातोः (**लिख**धातोश्च) **कुटादित्व**मङ्गीकृत्य, ल्युटि 'गाङ्**कुटादिभ्यो**ऽञ्णिन्ङित्' (1-2-1) इति ङिद्वद्भावेन गुणनिषेधः साधितः। अत एव '**लिखन**संक्षेपनिर्बन्धवतो **दीधितिकारस्य**—' इत्यादिकानि **गदाधरादि**वाक्यान्यपि साधून्येवेति ज्ञेयम्।
3. स्त्रियां भावादौ, भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वेन अङ्प्रत्ययः, उपधागुणश्च। मिलन्त्यत्रेति अधिकरणेऽङ्।

A. '**मित्रैः सम्मिलमान** एष नगरोद्यानं विमुञ्चन् भियम्.....।' धा. का. 2.85.

(1261) "**मिवि सेवने**" (I-भ्वादिः-589. सक. सेट्. पर.)

'—**सेचने**' इति क्षीरतरङ्गिणी। '**स्रंसने** इति **मैत्रेयः**।' इति **धातुवृत्तिटीका**। **धातुवृत्तौ** तु "—'**सेवने**', इति क्षीरतरङ्गिण्याम्। '**सेचने**' इति पाठो **मैत्रेयस्य** च।" इत्युक्तम्।

मिन्वकः-न्विका, मिन्वकः-न्विका, मिमिन्विषकः-षिका, मेमिन्वकः-न्विका ; मिन्विता-त्री, मिन्वयिता-त्री, मिमिन्विषिता-त्री, मेमिन्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**जिन्वति**वत् (604) ज्ञेयानि।

(1262) "**मिश शब्दे रोषकृते च**" (I-भ्वादिः-723. अक. सेट्. पर.)

'शब्दने रोषक्रियायाञ्चार्थे' इति **क्षीरस्वामी**। "—'शब्दकोपयोः' इति **द्रुमोक्त्या रोषकृतम्**=रोष एव।" इति **धा. का. व्या.** (1-90)। मेशकः-शिका, मेशकः-शिका, मिमेशिषकः-मिमिशिषकः-षिका, मेमिशकः-शिका ; मेशिता-त्री, मेशयिता-त्री, मिमेशिषिता-मिमिशिषिता-त्री, मेमिशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केटति**वत् (190) ज्ञेयानि। कप्रत्यये **मिशः** = व्याजः। [A]मेशः।

(1263) "**मिश्र संपर्के**" (X-चुरादिः-1921. सक. सेट्. उभ.)

अदन्तः।

"'—**संपर्चने**' **संपर्चनम्** = श्लेषः।" इति **क्षीरस्वामी**।

मिश्रकः-श्रिका, मिमिश्रयिषकः-षिका, मिश्रयिता-त्री, मिमिश्रयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चित्रयति**वत् (525) बोध्यानि। [1]गुडमिश्रः।

(1264) "**मिष स्पर्धायाम्**" (VI-तुदादिः-1352. सक. सेट्. पर.)

'**सेचने** मेषतीति स्यात् **स्पर्धायां मिषतीति** शे।' (श्लो. 174) इति देवः।

---

1. गुडेन **मिश्रः** इत्यर्थे 'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण**मिश्र**—' (2-1-31) इति तृतीयान्तेन समस्यते।

A. '.....**मेशो**द्धुतारिमशकस्य नृपस्य वृत्तम्॥' धा. का. 1-90.

'—अयमुन्मीलनार्थोऽपि' इति **धा. का.** (2.78)।
मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिषकः-मिमिषिषकः-षिका, मेमिषकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिषिता-मिमिषिषिता-त्री, मेमिषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि तौदादिक**किलति**वत् (193) ऊह्यानि। [1]मेषः-मेषी, [2]निमेषः-[3]निमिषः, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1265) "**मिषु सेचने**" (I-भ्वादिः-699. सक. सेट्. पर.)

'—**सेवने**' इति **धा. का.** (1-87)।

'**सेचने मेषतीति** स्यात्, स्पर्धायां मिषतीति शे।' (श्लो. 174) इति **देवः**। मेषकः-षिका, मेषकः-षिका, मिमेषिषकः-मिमिषिषकः-षिका, मेमिषकः-षिका ; मेषिता-त्री, मेषयिता-त्री, मिमेषिषिता-मिमिषिषिता-त्री, मेमिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**जेमति**वत् (602) ज्ञेयानि। [4]मेषः-मेषी, शतरि-मेषन्, इत्यादीनि रूपाणि विशेषेण भवन्ति। ण्यति [A]मेष्यम्।

(1266) "**मिह सेचने**" (I-भ्वादिः-992. सक. अनि. पर.)

मेहकः-हिका, मेहकः-हिका, मिमिक्षकः-क्षिका, मेमिहकः-हिका; मेढा-

---

1. पचादिषु '**मेष**' इति पाठात् कर्तर्यच्प्रत्यये रूपमेवम्। 'येषां धातूनां प्रयोगे गुणादिकं दृष्टं ते धातवः पचादेराकृतिगणत्वेन तत्र पाठादूह्याः' इति **प्रक्रियासर्वस्वम्**। वस्तुतोऽत्र पचादिषु पाठो दृश्यत एवेत्यस्मिन् विषये आकृतिगणत्वेन समाधिर्नादर्तव्या। स्त्रियां जातिलक्षणे (4-1-63) ङीषि **मेषी** इति भवति।
2. 'घञ्—**निमेषः**।' इति **क्षीरतरङ्गिणी**। एवमेव **धातुवृत्ति**ावपि।
3. 'घञर्थे कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इत्यत्र परिगणनानादरेण भावे घञपवादतया बाहुलकात् कप्रत्यये **निमिषः, आमिषम्** इत्यादयोऽपि साधवः। एवमेव **निमेष** इत्यपि बाहुलकादेव, यतोऽयं कप्रत्ययो घञपवादस्ततोऽत्रैव घञोऽप्रसक्तेरिति ज्ञेयम्।
4. 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' (3-1-134) इति अच्प्रत्यये रूपमेवम्। **मेषट्** इति पचादिषु पाठात् टित्त्वात् स्त्रियां ङीषि-**मेषी** इति भवति।

A. 'वेषैर्मेष्यतमैः प्रपोषदशुनप्रश्नेषिभिः श्लेषति.....।' धा. का. 1.88. ...

मेढ्री, मेहयिता-त्री, मिमिक्षिता-त्री, मेमिहिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना आदादिक**देग्धि**वत् (842) ज्ञेयानि। [1]मेघः, [2]मेढ्रम्, [3]मीढ्वान्, [4]मेहः, [5]मिहिरः इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण संभवन्तीति विशेषः।

(1267) "**मी गतौ**" (X-चुरादिः-1825. सक. सेट्. (अनि.) उभ.)

आधृषीयः।

'—गतौ, मनने' इति **क्षीरस्वामी**।
'मीञो मीनाति मीनीते हिंसायां मीयते डितः॥
मिनोति मिनुते स्वादेः, गतौ **मयति मायये**त्।' (श्लो. 16-17) इति **देवः**।
मायकः-यिका, मिमाययिषकः-षिका, मायकः-यिका, [6]मिमीषकः-षिका,

---

1. धातोः इगुपधत्वेऽपि पचादिषु (3-1-134) पाठात् अच्प्रत्यये, गुणे, 'न्यङ्क्वादीनां च' (7-3-53) इत्यत्र गणे पाठात् हकारस्य कुत्वेन घकारे च **मेघ** इति सिद्ध्यति। मेहति=वर्षति इति **मेघः**।
2. 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिच**मिह**पतदशनहः करणे' (3-2-182) इति करणे ष्ट्रन्प्रत्यये गुणे, '**हो** ढः' (8-2-31) इति धातुहकारस्य ढत्वे, धत्वष्टुत्वढलोपेषु च प्रवृत्तेषु 'पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन **दीर्घे** च रूपमेवम् मिह्यतेऽनेनेति **मेढ्रम्**।
3. धातोरस्मात् कर्तरि लिटः क्वसौ वेदे भाषायां चाविशेषेण 'दाश्वान् साह्वान् **मीढ्वां**श्च' (6-1-12) इति निपातनात्, द्वित्वाभावः, अनिट्त्वम्, ढत्वम्, उपधादीर्घश्चेति ज्ञेयम्। '**मीढ्वस्तोकाय** तनयाय मृडय—' इति वैदिकः प्रयोगः।
4. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि गुणे च रूपमेवम्। **मेहः**=मधुमेहः, रोगविशेषः।
5. मेहति, मेहयति वाऽयमिति **मिहिरः**=सूर्यः। 'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदि-मन्दिचन्दितिमि**मिहि**—' (द. उ. 8-26) इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम्।
6. 'सनि **मीमा**—' (7-4-54) इत्यत्र अचौरादिकैर्धातुभिः सह साहचर्यात् नास्य ग्रहणम्। अतोऽत्र न 'इस्' भावादिकमित्यतः, 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वम्, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इत्यनेन (पर्जन्यन्यायेन) दीर्घः। 'श्विडीङ्विर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि' (व्याघ्रभूतिकारिका, **भाष्ये**, 7-2-10) इति नियमाण्णिजभावपक्षे इडागमो नेत्यादिकं यथायथमूह्यम्।

मेमीयकः-यिका ; मायथिता-त्री, मिमाययिषिता-त्री, [1]मेता-त्री, मिमीषिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि ण्यन्तात् ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च **गोमयति**वत् (433) ज्ञेयानि। आधृषीयत्वेन णिज्विकल्पः। तेन णिजभावपक्षे शुद्धात्, शुद्धप्रकृतिकसन्नन्तात्, शुद्धप्रकृतिकयङन्ताच्च भौवादिक**नयति**वत् (680) सर्वाण्यपि रूपाणि (नयतेः प्रातिस्विकरूपाणि विना) ज्ञेयानि। णिजभावपक्षे तु—शतरि—[2]मयन्-न्ती इति रूपम्।

(1268) "मीङ् हिंसायाम्"

(IV-दिवादिः-1137. सक. अनि. आत्म.)

'मीञो मीनाति मीनीते, **हिंसायां मीयते ङितः** ॥' (श्लो. 16) [इति **देवः**।'**हिंसाऽत्र** मृतिः।' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (2.58)। मायकः-यिका, मायकः-यिका, मिमीषकः-षिका, [3]मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका ; मेता-त्री, मायथिता-त्री, मिमीषिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**क्षयति**वत् (302) ज्ञेयानि। शतरि मीयन्-न्ती-ती इति रूपमिति विशेषः।

---

1. शुद्धे तृजन्ते इडभावात् गुणे रूपमेवम्।
2. णिजन्तस्थले धातोरस्योभयपदित्वेऽपि णिजभावपक्षे आत्मनेपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, 'शेषात् कर्तरि—' (1-3-78) इति परस्मैपदं शतेति ज्ञेयम्।
3. 'सनि **मीमा**—' (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योरुभयोरपि '**मी**' इत्यनेन ग्रहणम्-इति **वृत्तिकारः**। तेन नास्य 'मी' इत्यनेन ग्रहणमिति ज्ञायते। **काश्यप-क्षीरस्वामि-वर्धमान**प्रभृतयस्तु धातोरस्यापि तत्र ग्रहणमिति कृत्वा, इस्भावे, अभ्यासलोपादिके, सकारस्य तकारे च कृते '**मित्सते**' इति सन्नन्ते रूपं प्रदर्शयन्ति। "लाक्षणिकमीरूपस्य मिनोतेः अग्रहणशङ्कापनोदनपरा **वृत्तिः**; न त्वस्याग्रहणपरा।" इति तेषामुपपादनं **माधवधातुवृत्ति**प्रतिपादितमिहानुसन्धेयम्। वस्तुतस्तु 'इको झल्' (1-2-9) इत्यत्र, 'मीनातिमिनोत्योः—' इति **भाष्यो**क्त्या, 'सनि **मीमा**—' (7-4-54) इत्यत्र मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरेव ग्रहणं न्याय्यम्; अन्यथा निरुक्त**भाष्यस्यो**पलक्षणत्वापत्तेः। अस्य धातोरपि ग्रहणे उपलक्षकत्वकल्पनायां च प्रमाणाभावाच्चेत्यलम्। **अन्यत्र** विस्तरः।

(1269) "मीङ् हिंसायाम्" (IX. क्र्यादिः-1476. सक. अनि. उभ.)

'**मीञो मीनाति मीनीते**, हिंसायां मीयते ङितः॥' (श्लो. 16) इति **देवः**। [1]मायकः-यिका, [2]मापकः-पिका, [3]मित्सकः-त्सिका, [4]मेमीयकः-यिका ; माता-मात्री, मापयिता-त्री, मित्सिता-त्री, मेमीयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि सौवादिक**मिनोति**वत् (1253) ज्ञेयानि। [5]मीनन्-प्रमीणन्-न्ती, प्रमीणानः, इति शतरि शानचि च रूपम्। मीतम्-मीतः-मीतवान्, मीत्वा, [6]प्रमाय, [7]ईषत्प्रमयः-दुष्प्रमयः-सुमयः, मयः-[A]प्रमयः, इत्यादीन्यस्य प्रातिस्विकरूपाणीति ज्ञेयानि।

(1270) "मीमृ गतौ" (I-भ्वादिः-468. सक. सेट्. पर.)

'—शब्दे च' इति **क्षीरस्वामी**। शब्दार्थे त्वकर्मकः। '**मीम**—' इत्यपि **धातुकाव्ये** (1-60) पाठः।

मीमकः-मिका, मीमकः-मिका, मिमीमिषकः-षिका, मेमीमकः-मिका ; मीमिता-त्री, मीमयिता-त्री, मिमीमिषिता-त्री, मेमीमिता-त्री ;

---

1. '**मीनाति**मिनोतिदीङां ल्यपि च' (6-1-50) इति एज्विषये आकारः। युगागमः। एवमेव णमुल्प्रभृतिष्वपि ज्ञेयम्।
2. ण्यन्तेऽप्येज्विषयत्वेनाकारे, आदन्तलक्षणे पुगागमे च रूपमेवं सर्वत्र ज्ञेयम्।
3. 'सनि **मीमा**—' (7-4-54) इत्यनेन इस्, अभ्यासलोपतकारादिकं यथयथं सन्नन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।
4. यङ एज्विषयत्वाभावेन आकारो न। अभ्यासे गुणः। एवमेव यङन्ते सर्वत्र ज्ञेयम्।
5. शतरि, '**ऋधादिभ्यः**—' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः। प्रत्ययस्य शित्त्वेन ङिद्वद्भावादङ्गस्य गुणो न। '**श्नाऽभ्यस्तयोरातः**' (6-4-112) इत्याकारलोपः। **प्रमीणन्** इत्यत्र '**हिनुमीना**' (8-4-15) इति णत्वम्। ".....परनिमित्तकस्य आल्लोपस्य (च) पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाद् 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (परि. 37) वा णत्वम्।" इति **माधवो**क्तमिहानुसन्धेयम्। एवमेव **प्रमीणानः** इत्यत्रापि ज्ञेयम्।
6. '**मीनाति**मिनोतिदीङां **ल्यपि च**' (6-1-50) इत्यनेन ल्यप्यप्याकारः।
7. 'निमि**मी**लियां **खलचोरात्वं न**' (वा. 6-1-51) इति खल्प्रत्यये, अच्प्रत्यये चाकारनिषेधः। तेनैवं रूपम्। अत्र **वार्तिके** 'अच्' इत्यनेन पचाद्यचः (3-1-134), एरचः (3-3-57) च ग्रहणमिति ज्ञेयम्। **दुष्प्रमयः**=रिपुः।

A. '.....मांसश्रियां **प्रमय**कृत् सितपीतचेलः।' **धा. का. 3. 5.**

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्षीजतिवत् (309) ज्ञेयानि । क्विपि [1]प्रमीन्-प्रमीमौ-प्रमीमः इति रूपमिति विशेषः । [A]मीमितः ।

(1271) "**मील निमेषणे**" (I-भ्वादिः-517. अक. सेट्. पर.)

निमेषणम्=सङ्कोचः ।

मीलकः-लिका मीलकः-लिका, मिमीलिषकः-षिका, मेमीलकः-लिका ; मीलिता-त्री, मीलयिता-त्री, मिमीलिषिता-त्री, मेमीलिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कीलतिवत्** (195) ज्ञेयानि ।

(1272) "**मीव स्थौल्ये**" (I-भ्वादिः-564. सक. सेट्. पर.)

मीवकः-विका, मीवकः-विका, मिमीविषकः-षिका, मेमीवकः-विका ; मीविता-त्री, मीवयिता-त्री, मिमीविषिता-त्री, मेमीविता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**जीवतिवत्** (606) ज्ञेयानि । [B]मीवितः । [2]मीवरः ।

(1273) "**मुच प्रमोचने**" (X-चुरादिः-1744. अक. सेट्. उभ.) [अ]

'—मोदने च' इति माधवधातुवृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्यादिषु पाठः ।

'कल्कने मुञ्चते मुञ्चेर्मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णौ मोचयत्येष न त्वलूदित् ॥' (श्लो. 47) इति **देवः** ।

मोचकः-चिका, मुमोचयिषकः-षिका ; मोचयिता-त्री, मुमोचयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिक**च्योसयतिवत्** (560) ज्ञेयानि ।

---

1. क्विपि '**मो नो धातोः**' (8-2-64) इति पदान्तनिमित्तको नकारः ।
2. बाहुलकादौणादिकेऽरप्रत्यये रूपमेवम् । '**मीवरः**=मानी ।' इति **मा. धा. वृत्तिः** ।

A. 'वनाद् वनं सानुममन् द्रमन् गृहं
व्याधोत्करोऽहम्मति**मीमिता**शयः ।' धा. का. 1.60.

B. 'अपीवितां नाप्यति**मीविता**ं श्रितं तनुं सुतीवोरुमनीवमध्यमाम् ॥' धा. का. 1.72.

[अ] अत्र **प्रमोचनम्**=शरादीनां सन्धानरूपं कायिकं कर्मेति **क्षीरतरङ्गिण्यां** '**मोचयति** शरान्' इत्युदाहरणदानेन ज्ञायते । **मा. धा. वृत्तौ** तु 'ऋणं **निर्मोचयति** प्रतिददातीत्यर्थः ।' इत्युदाहृतत्वात् मानसिकव्यापारविशेष इति प्रतीयते । उभयथाऽपि सकर्मकत्वं ज्ञेयम् ।

(1274) "**मुचि कल्कने**" (I-भ्वादिः-172. अक. सेट्. आत्म.)

'**कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः** मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।' (श्लो. 47) इति **देवः** । 'मुच—' इति **चन्द्रसंमतः** पाठः । '**कल्कनम्** = दम्भः, कथनं च ।' इति **क्षीरतरङ्गिणी** । 'शाठ्यम्' इति **मैत्रेयः** । "कत्थनं चेति **स्वामी** ।" इति **मा. धा. वृत्तिः** । 'कथनम् इत्यन्ये ।' इति **सिद्धान्तकौमुदी** । एवञ्च बहुर्थकत्वं **कल्कन**शब्दस्येति ज्ञेयम् ।

मुञ्चकः-ञ्चिका, मुञ्चकः-ञ्चिका, मुमुञ्चिषकः-षिका, मोमुञ्चकः-ञ्चिका ; मुञ्चिता-त्री, मुञ्चयिता-त्री, मुमुञ्चिषिता-त्री, मोमुञ्चिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना **भौवादिककुण्ठतिवत्** (209) ज्ञेयानि । अस्यात्मनेपदित्वात् शानचि—मुञ्चमानः, मुञ्चिष्यमाणः, मुञ्चयमानः, मुञ्चयिष्यमाणः, मुमुञ्चिषमाणः, मुमुञ्चिषिष्यमाणः, मोमुञ्च्यमानः, मोमुञ्चिष्यमाणः ; इति रूपाणि यथायथं सम्भवन्तीति विशेषः । ल्युटि—[A]मुञ्चनम् ।

(1275) "**मुच्लृ मोक्षणे**" (VI-तुदादिः-1430. सक. अनि. उभ.)

मुचादिः ।

'कल्कने मुञ्चते मुञ्चेः, मोक्षे मुञ्चति मुञ्चते ।

प्रमोचने चुरादेर्णौ **मोचयत्येष** न त्वलूदित् ॥' (श्लो. 47) इति **देवः** ।

मोचकः-चिका, मोचकः-चिका, [1]मुमुक्षकः-मोक्षकः-क्षिका, मोमुचकः-चिका ; मोक्ता-मोक्तृ, मोचयिता-त्री, मुमुक्षिता-मोक्षिता-त्री, मोमुचिता-त्री ; [2]मुञ्चन्-न्ती, मोचयन्-न्ती, मुमुक्षन्-मोक्षन्-न्ती ; —

---

1. सन्नन्ते, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः कित्त्वे, गुणनिषेधे च रूपमेवं ज्ञेयम् । कर्मकर्तरि, कर्मणोऽविवक्षितत्वे वा **मुचिरयमकर्मको** भवति । तदानीम्, '**मुचोऽकर्मकस्य** गुणो वा' (7-4-57) इति सकारादौ सनि परतः गुणे, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4 58) इत्यभ्यासस्य लोपे च **मोक्षकः-क्षिका** इत्यादीनि रूपाणि यथायथं सर्वत्र भवन्तीति ज्ञेयम् ।
2. शतरि, '**तुदादिभ्यः**—' (3-1-77) इति शप्रत्यये 'शे **मुचादीनाम्**' (7-1-59) इति नुमि च **मुञ्चन्** इति रूपम् । एवमेव शानजन्तेऽपि **मुञ्चान इत्यत्र** प्रक्रियोह्या ।

A. 'अमुञ्चनैर्मञ्चितचित्तवञ्चितत्रयीमतप्रस्तुचितैः शुभार्जकैः ।' धा. का. 1-24.

मोक्ष्यन्-न्ती-ती, मोचयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुक्षिष्यन्-मोक्षिष्यन्-न्ती-ती ;—
मुञ्चमानः, मोचयमानः, मुमुक्षमाणः-मोक्षमाणः, मोमुच्यमानः ;
मोक्ष्यमाणः, मोचयिष्यमाणः, मुमुक्षिष्यमाणः-मोक्षिष्यमाणः, मोमुचिष्यमाणः ;
विमुक्-विमुचौ-विमुचः ; — — —
मुक्तम्-मुक्तः-मुक्तवान्, [1]चक्रमुक्तः, [2]स्तोकान्मुक्तः-अल्पान्मुक्तः-कृच्छ्रान्मुक्तः,
मोचितः, मुमुक्षितः-मोक्षितः, मोमुचितः-तवान् ;
मुचः, [3]जलमुक्-पयोमुक्, [4]नखमुचानि (घनूंषि), [5]मुक्तः-मुक्ता, [6]मोचनः,
मोचः, [A]मुमुक्षुः-मोक्षुः, मोमोचः ; —
मोक्तव्यम्, मोचयितव्यम्, मुमुक्षितव्यम्-मोक्षितव्यम्, मोमुचितव्यम् ;
मोचनीयम्, मोचनीयम्, मुमुक्षणीयम्-मोक्षणीयम्, मोमुचनीयम् ;
[7]मोक्यम्-मोच्यम्, मोच्यम्, मुमुक्ष्यम्-मोक्ष्यम्, मोमुच्यम् ;
ईषन्मोचः-दुर्मोचः-सुमोचः ; — — —

1. चक्रान्मुक्त इत्यर्थे 'अपेतापोढमुक्त—' (2-1-38) इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासः।
2. अत्रापि पञ्चमीतत्पुरुषसमासे सति, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (2-4-71) इति प्राप्तस्य सुब्लुकोऽपवादतया, 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (6-3-2) इति अलुक्। एवमेव **अल्पान्मुक्तः** इत्यादिष्वपि ज्ञेयम्।
3. जलं मुञ्चतीत्यर्थे 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप्। कर्मण्यण् अत्र न भवति।
4. नखानि मुञ्चतीत्यर्थे कर्मण्यणोऽपवादतया, 'कप्रकरणे—मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये किरवात् गुणनिषेधे च रूपमेवम्। मूलविभुजादिराकृतिगणः। **नखमुचानि**=मुष्टेर्बहिर्भूतानीत्यर्थः।
5. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्यये रूपमेवम्। **मुक्तः**= प्रकृतिबन्धादुत्थित इत्यर्थः। **मुक्ता** इति तु संज्ञायां क्तप्रत्ययान्तात् टापि रूपमिति ज्ञेयम्। **मुक्ता**=मौक्तिकोत्पत्तिस्थानम्।
6. चलनार्थकत्वादस्य 'चलनशब्दार्थाद्—' (3-2-148) इति ताच्छीलिके युचि रूपमेवम्। अकर्मकत्वमपि विवक्षातोऽत्रेति ज्ञेयम्।
7. निष्ठायामनिट्त्वादस्य, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति ण्यति कुत्वे रूपमेवम्। एवमेव घञन्तेऽपि कुत्वमिति बोध्यम्। आवश्यकार्थे ण्यत्प्रत्यये तु कुत्वं न। ततः **मोच्यम्** इत्यपि साधुः। "—'अमोच्यमस्त्रं यदि मन्यसे.....।' (रघुवंशे 3-65) इत्यत्रावश्यके ण्यः। 'ण्य आवश्यके' (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः।" इति **मा. धा. वृत्तिवचनमिहानुसन्धेयम्**।

A. 'वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं **मुमुक्षून्**।' भ. का. 3-41.

मुच्यमानः, मोच्यमानः, मुमुक्ष्यमाणः-मोक्ष्यमाणः, मोमुच्यमानः ;
मोकः-निर्मोकः, मोचः, मुमुक्षः-मोक्षः, मोमुचः ;
मोक्तुम्, मोचयितुम्, मुमुक्षितुम्-मोक्षितुम्, मोमुचितुम् ;
मुक्तिः, मोचना, मुमुक्षा-मोक्षा, मोमुचा ;
मोचनम्, मोचनम्, मुमुक्षणम्-मोक्षणम्, मोमुचनम् ;
मुक्त्वा, मोचयित्वा, मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा, मोमुचित्वा ;
विमुच्य, विमोच्य, विमुमुक्ष्य-विमोक्ष्य, विमोमुच्य ;
मोचम् २, मोचम् २, मुमुक्षम्-मोक्षम् २, मोमुचम् २ ;
मुक्त्वा २, मोचयित्वा २, मुमुक्षित्वा-मोक्षित्वा २, मोमुचित्वा २ ;
[1]मुचिः-नमुचिः, [2]मुचिरः, [3]मूत्रम्।

(1276) "मुज शब्दार्थः" (I-भ्वादिः-250. अक. सेट्. पर.) [अ]

मोजकः-जिका, मोजकः-जिका, मुमोजिषकः-मुमुजिषकः-षिका,
मोमुजकः-जिका ; मोजिता-त्री, मोजयिता-त्री, मुमोजिषिता-मुमुजिषिता-त्री,
मोमुजिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिककुचधातुवत् (200) ज्ञेयानि। यङ्लुकि शता-मोमुजन्[A] इति। [4]मुजितम् अनेनमोजितम्, इति वा।

1. 'इगुपधात् कित्' [द. उ. 1-48) इति इन्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम्। न मुञ्चतीति **नमुचिः**। 'न भ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचि—' (6-3-75) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावे रूपमेवम्।
2. मुच्यन्तेऽनेन दुःखेभ्य इति **मुचिरः** = मोचकः। 'इषिमदि—' [द. उ. 8.26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम्।
3. 'षिविमुच्योष्टेरू च' [द. उ. 8.83] इति ष्ट्रन्प्रत्यये टेरूकारे च रूपमेवम्। मुच्यते तदिति **मूत्रम्**। **मनोरमायां तु मूत्र**धातोरेव प्रकृतरूपे **षिद्भेऽत्रेत्रं** साधनं स्वरार्थमित्युक्तम्।
4. निष्ठायाम् 'उदुपधात्—' (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् रूपद्वयम्।

A. 'गर्जत्खरं गृञ्जितधेनुमोमुजद्वत्सोत्करं मुञ्जदजं व्रजन् व्रजम्॥' धा. का. 1-33.

[अ] 'मज मुजि' इति **क्षीरस्वामी, चन्द्रश्च**। 'मृज मृजी'त्यप्याहुः' इति **पुरुषकारः** (श्लो. 59)। **क्षीरतरङ्गिण्यां** तु 'मृज मृजी'त्यप्याहुः' इति पाठ उपलभ्यते। "मुद्रिते **चान्द्र**धातुपाठे तु 'मुज मुजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा. धा. सू. 1-80)" इति **क्षी. टीका**। **माधवीयधातुवृत्तौ** तु **स्वामिचन्द्रयो**र्मते 'मृज मृजी'ति पाठः प्रदर्शितः। मूलशुद्धिस्त्वत्र कीदृशीति न विद्मः। युक्तायुक्तत्वे स्वत्र सूरयः प्रमाणम्।

(1277) "**मुजि शब्दार्थः**" (I-भ्वादिः-251. अक. सेट्. पर.)

मुञ्जकः-ञ्जिका, मुञ्जकः-ञ्जिका, मुमुञ्जिषकः-षिका, मोमुञ्जकः-ञ्जिका ; मुञ्जिता-त्री, मुञ्जयिता-त्री, मुमुञ्जिषिता-त्री, मोमुञ्जिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) बोध्यानि । पचाद्यचि **मुञ्जः**=तृणविशेषः । घञि-मुञ्जः, निष्ठायां सेट्त्वात्, न्यङ्कादित्वात् कुत्वमत्रेति ज्ञेयम् ।

(1278) "**मुट प्रमर्दने**" (I-भ्वादिः-सक. सेट्. पर.)

'प्रमर्दने चाक्षेपे च मुटेद् आद्ये तु **मोटति** ॥' (श्लो. 71) इति **देवः** ।

दुर्गसंमतः पाठोऽयम् इति **क्षीरस्वामी** । "—'**मुड**' इति **धनपालः** । '**पुड**' इति.....**शाकटायनः** । **क्षीरस्वामी** तु द्वावपि **इदितौ** पपाठ । **मैत्रेयस्तु** अमुं **टान्तमेव** पठित्वा....." इति **मा. धा. वृत्तिः** । दैवश्लोकात् (श्लो. 71) **मा. धा. वृत्तौ** '**मुट सञ्चूर्णने**' (चुरादौ) इत्यत्र 'मोटति इति **मर्दने** शपि' इत्युक्तत्वाच्च अयं धातुः स्वतन्त्र इति ज्ञायते। युक्तायुक्तत्वे त्वत्र सूरयः प्रमाणम् । '**पुड मुड**' इति अमुं **केचित्** पठन्ति । **सि. कौमुद्यादिषु** न पठितोऽयम् ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमोटिषकः-मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-टिका ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिक**कोचति**वत् (200) ज्ञेयानि । प्रमुटितः-प्रमोटितः, आमोटनम्, इतीमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति ज्ञेयम् ।

(1279) "**मुट आक्षेपप्रमर्दनयोः**" (VI-तुदादिः-1374.सक. सेट्. पर.)

कुटादिः ।

'प्रमर्दने चाक्षेपे च **मुटेत्**, आद्ये तु मोटति ॥' (श्लो. 71) इति **देवः** ।

मोटकः-टिका, मोटकः-टिका, मुमुटिषकः-षिका, मोमुटकः-टिका ; मुटिता-त्री, मोटयिता-त्री, मुमुटिषिता-त्री, मोमुटिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि तौदादिक**कुटति**वत् (204) ज्ञेयानि ।

(1280) "**मुट सञ्चूर्णने**" (X-चुरादिः-1614. सक. सेट्. उभ.)

'सञ्चूर्णने चुरादेर्णौ **मोटयेदतङ्स्वयः** ।' (श्लो. 72) इति **देवः** ।

क्षीरस्वामिनं विना इतरे सर्वेऽपि '**मुट**' इत्यस्यानुकूलाः । **पुट** इति **क्षीरस्वामी** इति **मा. धा. वृ. टिप्पण्याम्** ।

मोटकः-टिका, मुमोटयिषकः-षिका ; मोटयिता-त्री, मुमोटयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कोटयति**वत् (205) बोध्यानि । विमोटितः[A] ।

(1281) "**मुठि पालने**" (I-भ्वादिः-265. सक. सेट्. आत्म.)

'—**पलायने**' इति **क्षीरस्वामी** । '**काशकृत्स्नचन्द्रौ** च' इति **क्षी. टीका** । मुण्ठकः-ण्ठिका, मुण्ठकः-ण्ठिका, मुमुण्ठिषकः-षिका, मोमुण्ठकः-ण्ठिका ; मुण्ठिता-त्री, मुण्ठयिता-त्री, मुमुण्ठिषिता-त्री, मोमुण्ठिता-त्री ; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् शानचि-मुण्ठमानः, मुण्ठिष्यमाणः, मुमुण्ठिषमाणः, मुमुण्ठिषिष्यमाणः, इति रूपाणीति विशेषः । क्विपि-पापमुन्[B]-पापमुण्ठौ पापमुण्ठः इति ।

(1282) "**मुडि मार्जने**" (I-भ्वादिः-275. सक. सेट्. आत्म.)

मार्जनम्=**शुद्धिर्न्यग्भावश्च** । '— **मज्जने**' इति **क्षीरस्वामी** । "—'**मज्जने**' इति **काशकृत्स्न**धातुपाठीयकन्नडटीकायां (पृष्ठ 100) पाठः । **मज्जनम्**=स्नानम् इत्यपि तत्रैव ।" इति **क्षी-टीका** ।

'**मुण्डते मार्जने** खण्डेः, खण्डने शपि मुण्डति ॥' (श्लो. 83) इति **देवः** ।

मुण्डकः-ण्डिका, मुण्डकः-ण्डिका, मुमुण्डिषकः-षिका, मोमुण्डकः-ण्डिका ; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि । अस्य धातोः आत्मनेपदित्वात् मुण्डमानः, मुण्डिष्यमाणः, मुमुण्डिषमाणः, मुमुण्डिषिष्यमाणः; इति शानचि रूपाणि इति विशेषः ।

(1283) "**मुडि खण्डने**" (I-भ्वादिः-326. सक. सेट्. पर.)

'मुण्डते मार्जने मुण्डेः, **खण्डने शपि मुण्डति** ॥' (श्लो. 83) इति **देवः** ।

A. 'इत्यादिवादिषु जनेषु **विमोटितारिः**.....।' धा. का. 3-23.

B. '**स पापमुन्भिः** बुधहेड्भिरुन्मदैः अनेठितां क्ष्मां पुनरप्यहिण्डत ॥'
धा. का. 1.35.

अर्थभेदात् पुनः पाठः । "अत एव, '**मुडि खण्डनप्रमर्दनयोः**' इति **भोजदेवः** । '**मुटि**' इति **कौशिकदुर्गौ**–मुण्टति ।" इति **क्षीरतरङ्गिण्याम्** । '**मुड**' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (1-42) ।

मुण्डकः-ण्डिका, मुण्डकः-ण्डिका, मुमुण्डिषकः-षिका, मोमुण्डकः-ण्डिका; मुण्डिता-त्री, मुण्डयिता-त्री, मुमुण्डिषिता-त्री, मोमुण्डिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) बोध्यानि । [1]**मुण्डयन्-न्ती**, [2]**यवनमुण्डः-का[क]म्बोजमुण्डः**, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1284) "**मुण प्रतिज्ञाने**" (VI-तुदादिः-1334. सक. सेट्. पर.)

मोणकः-णिका, मोणकः-णिका, मुमोणिषकः-मुमुणिषकः-षिका, मोमुणकः-णिका; मोणिता-त्री, मोणयिता-त्री, मुमोणिषिता-मुमुणिषिता-त्री, मोमुणिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तौदादिक**पुणति**वत् (1017) ज्ञेयानि । शतरि-[A]मुणन् इति ।

(1285) "**मुद हर्षे**" (I-भ्वादिः-16. अक. सेट्. आत्म.)

'संसर्गे णिचि मोदयेदिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥' (श्लो. 113) इति **देवः**। मोदकः-दिका, मोदकः-दिका, मुमोदिषकः-मुमुदिषकः-षिका, मोमुदकः-दिका; मोदिता-त्री, मोदयिता-त्री, मुमोदिषिता-मुमुदिषिता-त्री, मोमुदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोकति**वत् (197) ज्ञेयानि । [3]कुमुदम्, [4]मोदनः, [5]प्रमुदितम्-प्रमोदितम्-[अनेन], प्रमुदितः-प्रमोदितः,

1. मुण्डं करोतीत्यर्थे, '**मुण्ड**मिश्र—' (3-1-21) इत्यादिना णिच् । '**सनाद्यन्ता धातवः**' (3-1-32) इति धातुसंज्ञायां शतरि रूपमेवम् ।
2. मुण्डो यवन इव इति समासे मयूरव्यंसकादित्वात् (2-1-72) विशेषणस्य परनिपातः । एवं **का[क]म्बोजमुण्ड** इत्यादिष्वपि ।
3. कुं मोदयतीति **कुमुदम्** । अन्तर्भावितण्यन्तात् मूलविभुजादित्वेन (वा. 3-2-5) कप्रत्यये रूपमेवम् । **कौ** = पृथिव्यां मोदते इत्यपि विगृह्यन्ति ।
4. 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययः ।
5. निष्ठायाम् '**उदुपधाद्भावादिकर्मणोः**—' (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् रूपद्वयम् । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र **मुदितः, मुदितवान्** इत्येव भवति ।

A. 'ईशस्य पुण्यसुगमस्य वधं **मुणन्तो** मल्लाश्च यत्र चुकुणुः शुनका इवोच्चैः ।'
धा. का. 2. 76.

प्रमुदितवान्-प्रमोदितवान्, [1]मुत्[A]-मुदौ-मुदः, [2]मुद्गः-मौद्गम्, [3]मुदिरः, [4]मुद्रा इत्यादीनि रूपाणि अस्य विशेषेण भवन्तीति विशेषः ।

(1286) "**मुद संसर्गे**" (X-चुरादिः-1741. सक. सेट्. उभ.)

'**संसर्गे णिचि मोदये**दिति भवेत् हर्षे पुनर्मोदते ॥' (श्लो. 113.) इति **देवः**। मोदकः-दिका, मुमोदयिषकः-षिका; मोदयिता-त्री, मुमोदयिषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि शतरं विना चौरादिक**कोटयति**वत् (205) बोध्यानि । अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि [सर्पिषा सक्तून्] मोदयन्-न्ती, मुमोदयिषन्-न्ती, मोदयिष्यन्-मुमोदयिषिष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः ।

(1287) "**मुर संवेष्टने**" (VI-तुदादिः-1343. सक. सेट्. पर.)

'—परिवेष्टने' इति **मा. धा. वृत्तिः** ।

मोरकः-रिका, मोरकः-रिका, मुमोरिषकः-मुमुरिषकः-षिका, मोमुरकः-रिका; मोरिता-त्री, मोरयिता-त्री, मुमोरिषिता-मुमुरिषिता-त्री, मोमुरिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**कुरति**वत् (229) ज्ञेयानि । क्विपि-मूः-**मुरौ**-मुरः; [5]मुरः-मुरा, [6]मुरी इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1288) "**मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः**" (I-भ्वादिः-212. अक.सेट्.पर.)

मूर्छकः-र्छिका, मूर्छकः-र्छिका, मुमूर्छिषकः-षिका, मोमूर्छकः-र्छिका; मूर्छिता-त्री, मूर्छयिता-त्री, मुमूर्छिषिता-त्री, मोमूर्छिता-त्री; इत्यादीनि

1. स्त्रियाम्, '**संपदादिभ्यः**—' (वा. 3-3-108) इति क्विपि रूपमेवम् ।
2. '**मुदिग्रोर्गग्गौ**' [द. उ. 3-66] इति गक्प्रत्यये रूपम् । कित्त्वान्न गुणः । मोदयन्त्यनेनेति **मुद्गः** = सस्यजातिविशेषः । मुद्गेन संसृष्टं = **मौद्गम्** ।
3. '**इषिमदिमुदि**—' [द. उ. 8.26] इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपम् । मोदन्तेऽनेनेति **मुदिरः** = मेघः ।
4. '**स्फायितञ्चि**—' (द. उ. 8-31) इत्यादिना रक्प्रत्यये रूपमेवम् ।
5. '**इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः**' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्ययः । **मुरा**= ओषधिविशेषः ।
6. गौरादिपाठात् (4-1-41) स्त्रियां ङीषि रूपमेवम् ।

A. '**मुदा** स चेतो ददते चिरं हरौ स्वादास्पदैः स्वर्दितमङ्गलोदये ।' धा. का. 1-4.

सर्वाणि रूपाणि भौवादिकक्रूजतिवत् (239) बोध्यानि। [1]मूर्तम्-मूर्तः-मूर्तवान्। क्विपि, मूः-मूर्छौ-मूर्छः; क्तिनि [2]मूर्तिः, [3]मूर्छितः,[A] मूर्छा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति।

(1289) "**मुर्वी बन्धने**" (I-भ्वादिः-575. अक. सेट्. पर.)

मूर्वकः-र्विका, मूर्वकः-र्विका, मुमूर्विषकः-षिका, मोमूर्वकः-र्विका; मूर्विता-त्री, मूर्वयिता-त्री, मुमूर्विषिता-त्री, मोमूर्विता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिकगूर्वतिवत् (416) ज्ञेयानि। [4]मूर्वा, [5]मौर्वी, मूः-मुरौ-मुरः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः। शतरि [B]मूर्वन् इति।

(1290) "**मुष स्तेये**" (IX-क्र्यादिः-1530. अक. सेट्. पर.) [अ]

'अयं द्विकर्मकः' इति **मा. धा. वृत्तिः**।

मोषकः-षिका, मोषकः-षिका, [6]मुमुषिषकः-षिका, मोमुषकः-षिका; मोषिता-त्री, मोषयिता-त्री, मुमुषिषिता-त्री, मोमुषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिकपोषतिवत् (1026) ज्ञेयानि।

---

1. निष्ठायाम्, 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' (8-2-57) इति नत्वनिषेधे रूपमेवम्। 'राल्लोपः' (6-4-21) इति छकारस्य लोपः। दीर्घः।
2. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति क्तिचि रूपमेवम्।
3. मूर्छाऽस्य सञ्जाता इत्यर्थे 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (5-2-36) इतीतच्-प्रत्यये रूपम्।
4. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः।
5. मूर्वाया विकार इत्यर्थे 'तस्य विकारः' (4-3-134) इत्यणि ङीपि च रूपमेवम्।
6. क्त्वासनोः 'रुदविदमुष—' (1-2-8) इति नित्यं कित्त्वविधानात्, 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति वैकल्पिकं कित्त्वं न। तेन सन्नन्ते सर्वत्र एकमेव रूपमिति ज्ञेयम्। एवं क्त्वाप्रत्ययेऽपि **मुषित्वा** इत्येकमेव रूपम्।

A. 'अदूर्णचित्ताः परि**मूर्छित**व्रताः स्फूर्णमया अप्रयुशः कृतोच्छनाः।' धा. का. 1-29.

B. 'दुदूर्विधून् धूर्वितुमेव गूर्वणं **मूर्वन्त**मापूर्वितपर्वताध्वरम्॥' धा. का. 1-73.

[अ] 'मुष हिंसार्थः' इति भ्वादिष्वपि **क्षीरस्वामी** पपाठ। अन्यैः सर्वैरप्यपाठादस्माभिरयं न लिखितः।

[1]मुष्णन्[A]-ती, [2]आमोषी[B], मुषितम्-तः-तवान्, [3]मुष्टम्-ष्टः, मुषित्वा, मुष्टिः, [4]मूषिकः-षिका, [5]मुष्कः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः प्रातिस्विकरूपाणि इति ज्ञेयम्। सन्नन्तादुप्रत्यये मुमुषिषुः[C] इति।

(1291) "**मुस खण्डने**" (IV-दिवादिः-1220. सक. सेट्. पर.)

"**आत्रेयस्तु कातन्त्रे** मूर्धन्यान्तोऽयम्। तथा च 'राघवस्या**मुषः** कान्ताम्' (भ. का. 15-16) इति प्रयोगश्च, इति पाठान्तरमप्याह।" इति **मा. धा. वृत्तौ**।

मोसकः-सिका, मोसकः-सिका, मुमोसिषकः-मुमुसिषकः-षिका, मोमुसकः-सिका; मोसिता-त्री, मोसयिता-त्री, मुमोसिषिता-मुमुसिषिता-त्री, मोमुसिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कोसति**वत् (234) ज्ञेयानि।

---

1. 'क्र्यादिभ्यः—' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः। '**इनाऽभ्यस्तयो**रातः' (6-4-112) इत्याकारलोपः। णत्वम्।
2. 'संपृचानुरुध.....**आमुषा**भ्याहनश्च' (3-2-142) इत्यादिना तच्छीलादिषु घिनुण्प्रत्ययये रूपमेवम्।
3. 'आदितश्च' (7-2-16) इत्यत्र **च**कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वात् **मुष्ट** इत्यादीनां सिद्धिः; 'चोरिते **मुषितं मुष्टम्**—' इति **स्वामी** च।' इति **प्रक्रियासर्वस्वे** (पु. 26)। तेन '**मुष्टं** प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन' इति **कालिदास** (५०) प्रयोग उपपद्यते।
4. '**मुषे**र्दीर्घश्च' (द. उ. 3-14) इति किकन्प्रत्ययो धातोः दीर्घश्च भवति। मुष्णातीति **मूषिकः**। "'**मूष** स्तेये' भौवादिकः। तस्मात् किकन्प्रत्यये दीर्घवचनमन्तरेणापि **मूषिक**शब्दस्य सिद्धत्वात् दीर्घवचनं स्पष्टार्थम्। एवं च मूषेर्ण्वुलि **मूषक**ः इत्यपि साधुः। इति **श्वेतवनवासी**" इति **द. उ. टिप्पण्याम्**।
5. 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित्' (द. उ. 3-19) इति कप्रत्ययः कित्च भवति। **मुष्कः**=चौरो, मांसलो वा। 'अण्डः फलं च' इति **क्षीरस्वामी**।

A. '.....पुष्णन् मुदं मृगदृशां रिपुधाम **मुष्णन्**।' धा. का. 3-12.

B. 'द्रोहि खद्योतसंपर्कि नयना**मोषि** दुःसहम्॥' भ. का. 7-6.

C. 'किं **मुमुषिषुवद्** यात द्विषो नापचिकीर्षया॥' भ. का. 7-99.

[1]मुसलम्-मुसली, [2]मुस्ता,[A] [3]मुस्तकम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1292) "**मुस्त संघाते**" (X-चुरादिः-1632. सक. सेट्. उभ.)

मा. धा. वृत्तिः अमुं धातुं न पठति। **अन्ये सर्वेऽपि 'मुस्त'** इत्यस्यानुकूला एव। **'अस्त–'** इत्यस्य पाठभेदः इति **मा. धा.**; **धा. का.** (3. 26) च। मुस्तकः-स्तिका, मुमुस्तयिषकः-षिका; मुस्तयिता-त्री, मुमुस्तयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुस्मयति**वत् (236) बोध्यानि। अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मुस्तयन्-न्ती, मुमुस्तयिषन्-न्ती; मुस्तयिष्यन्-न्ती-ती, मुमुस्तयिषिष्यन्-न्ती-ती, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1293) "**मुह वैचित्त्ये**" (IV-दिवादिः-1198. अक. वेट्. पर.)

रधादिः । वैचित्त्यम्=विचित्तता, अविवेकः ।

मोहकः-हिका, मोहकः-हिका, [4]मुमुहिषकः-मुमोहिषकः-मुमुक्षकः-क्षिका,

1. 'वृषादिभ्यश्चित्' (द. उ. 8-109) इति कलप्रत्यये **मुसलम्** इति रूपम्। गौरादिपाठान्ङीषि **मुसली** इति रूपम्। **मुसली**= गृहगोधिका।

2. बाहुलकात् औणादिके तन्प्रत्यये 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीण्निषेधे रूपम्। अथवा, 'त्रातालातसुतपुतचित्तनिमित्त**मुस्त**—' इत्यादिना **भोजेन** क्तप्रत्यये निपातितः।' इति **धा. का. व्याख्यानात्** (2-66) एवं रूपमिति ज्ञेयम्।

3. 'संज्ञायाम्' (4-3-117) इति कन्प्रत्यये रूपं भवति। अर्धर्चादिगणे (2-4-31) पाठात् पुंनपुंसकलिङ्गत्वम्। 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्नि **मुस्तके** करणान्तरे' इति **मेदिनी**।

4. '**रधादिभ्यश्च**' (7-2-45) इति इड्विकल्पः। इट्पक्षे, 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति कित्त्वविकल्पः। इडभावपक्षे, 'वा द्रुहमुह—' (8-2-33) इति घत्वपक्षे, चर्त्वे षत्वे च **मुमुक्षकः** इति रूपम्। इडभावपक्ष एव, ढत्वपक्षे, '**षढोः कः सि**' (8-2-41) इति कत्वेऽपि **मुमुक्षक** इति रूपं तुल्यमेव। एवं सन्नन्ते सर्वत्र रूपत्रय(चतुष्टय)स्य निष्पत्तिर्ज्ञेया।

A. '**मुस्ता**मोष्यमसः किदित्स्वमसमो लुक्वन् खलानोकसः ..... ॥' धा. का. 2.66.

मोमुहकः-हिका; मोहिता-त्री, [1]मोग्धा-ग्धी, मोढा-ढ्वी, मोहयिता-त्री, मुमोहिषिता-मुमुहिषिता-मुमुक्षिता-त्री, मोमुहिता-त्री; मुह्यन्-न्ती, [2]मोहयन्-परिमोहयन्-न्ती, [A]परिमोहयमाणः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि प्रातिस्विकरूपाणि विना दैवादिक**द्रुह्यति**वत् (885) ज्ञेयानि। [3]परिमोही,[B] क्विपि उन्मुक्, उन्मुट्, [4]मूर्खः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1294) "**मूङ् बन्धने**" (I-भ्वादिः-967. सक. सेट्. आत्म.)

मावकः-विका, मावकः-विका, [5]मुमूषकः-षिका, [6]मिमावयिषकः-षिका, मोमूयकः-यिका; मविता-त्री, मावयिता-त्री, मुमूषिता-त्री, मोमूयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**पवति**वत् (1033) ज्ञेयानि। [7]मूतम्-तः-तवान्, [8]जीमूतः, क्त्वाप्रत्यये मूत्वा, [9]मूषा इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

1. रधादित्वादिड्विकल्पः। इडभावपक्षे घत्वविकल्पः। तेन रूपत्रयं तृजादिषु सर्वत्र ज्ञेयम्।

2. मोहस्य चित्तवत्कर्तृकत्वात् **मोहयन्** इत्यत्र, '**अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्**' (1-3-88) इति ण्यन्ताच्छतैव। **परिमोहयन् परिमोहयमाणः** इत्यत्र तु 'न रादभ्याङ्यमाङ्यस**परिमुह**—' (1-3-89) इति परस्मैपद निषेधात् चित्तवत्कर्तृकत्वेऽकर्मकत्वेऽपि 'णिचश्च' (1-3-74) इति उभयपदं भवतीति ज्ञेयम्।

3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'सम्पृच—' (3-2-142) इत्यादिना घिनुण्प्रत्यये रूपमेवम्।

4. '**मुहेर्खो मूर् च**' [द. उ. 3-52] इति खप्रत्यये, धातोः 'मूर्' इत्यादेशे च रूपमेवम्।

5. सन्नन्ते 'सनि ग्रहगुहोश्च' (7-2-12) इतीण्निषेधः। 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वात् गुणनिषेधः।

6. ण्यन्तात् सनि 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इत्यनेन पवर्गपरकत्वात् अभ्यासस्य इकारः।

7. निष्ठायाम्, 'श्र्युकः किति' (7-2-11) इति इण्निषेधः। एवं क्त्वा क्तिन्प्रभृतिष्वपि ज्ञेयम्।

8. जीवनस्य मूतः **जीमूतः**=मेघः। पृषोदरादित्वात् (6-3-109) जीवनशब्दस्य '**जी**' इत्यादेशः।

9. '**मूङ्ष्टवोर्लोपश्च**' (द. उ. 9-17) इत्यूषन्प्रत्यये धातूकारलोपे च रूपमेवम्।

A. '**परिमोहयमाणाभी** राक्षसीभिः समावृताः ॥' भ. का. 8-63.

B. 'कुर्याद् योगिनमप्येष स्फूर्जावान् **परिमोहिनम्**।' भ. का. 7-10.

(1295) **"मूत्र प्रस्रवणे"** (X-चुरादिः-1909.अक.सेट्.उभ.) **अदन्तः।**

मूत्रकः-त्रिका, मुमूत्रयिषकः-षिका ; मूत्रयिता-त्री, मुमूत्रयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कत्रयति**वत् (161) ज्ञेयानि। मोमूत्रकः[1]-त्रिका, मोमूत्रितः[A] इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः।

(1296) **"मूल प्रतिष्ठायाम्"** (I-भ्वादिः-529. अक. सेट्. पर.)

'मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् रोहणे मूलयेदिति।' (श्लो. 157) इति **देवः**। मूलकः-लिका, मूलकः-लिका, मुमूलिषकः-षिका, मोमूलकः-लिका ; मूलिता-त्री, मूलयिता-त्री, मुमूलिषिता-त्री, मोमूलिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कूलति**वत् (244) बोध्यानि। [2]मूलम्-अमूला-शतमूली, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति।

(1297) **"मूल रोहणे"** (X-चुरादिः-1603. सक. सेट्. उभ.)

'मूलेः प्रतिष्ठितौ मूलेद् **रोहणे मूलये**दिति।' (श्लो.157) इति **देवः**।

'**मुल**—इति नन्दी' इति **क्षीरस्वामी**।

मूलकः-लिका, मुमूलयिषकः-षिका, मूलयिता-त्री, मुमूलयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कूटयति**वत् (240) ज्ञेयानि। अस्य धातोः उभयपदित्वात् शतरि-मूलयन्-न्ती, मुमूलयिषन्-न्ती, मूलयिष्यन्-न्ती-ती, मुमूलयिषिष्यन्-न्ती-ती ; इति विशेषः। [3]मूलकः।

(1298) **"मूष स्तेये"** (I-भ्वादिः-676. सक. सेट्. पर.)

मूषकः-षिका, मूषकः-षिका, मुमूषिषकः-षिका, मोमूषकः-षिका ;

1. 'सूचिसूत्रि**मूत्र्य**च्यर्त्यशूर्णोतिग्रहणं यङ्विधावने**काजहला**द्यर्थम्' (वा. 3-1-22) इत्यनेनानेकाच्त्वेऽपि धातोः अस्य यङ् भवति। यङन्तात् ण्वुलि एवं रूपम्। एवमेव तृजादिष्वपि प्रक्रिया ऊह्या।
2. पचाद्यचि रूपमेवम्। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादजन्तत्वेऽपि स्त्रीत्वमस्येति ज्ञेयम्। **अमूला** इति तु '**मूलान्नञः**' (ग-सू. 4-1-4) इति टापि रूपमेवम्। **शतमूली** इति तु 'पाककर्णपर्णपुष्पफल**मूल**—' (4-1-64) इत्यादिना ङीषि सिध्यति। एवं **दर्भमूली** इत्यादिष्वपि ज्ञेयम्।
3. स्वार्थे कन्प्रत्यये रूपमेवम्। **मूलकः**=शाकविशेषः।

A. '**मोमूत्रि**तारिरतिरूक्षणया रणेषु।' धा. का. 3-59.

मूषिता-त्री, मूषयिता-त्री, मुमूषिषिता-त्री, मोमूषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चूषति**वत् (552) ज्ञेयानि। [1]मूषा, [2]मूषकः-षिका, इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1299) **"मृक्ष संघाते"** (I-भ्वादिः-664. अक. सेट्. पर.)

'मक्ष—इत्यप्येके इति **मैत्रेयः**' इति **धातुवृत्तिः**। '**म्रक्ष**—इत्येके' इति **धा. का.** (1-84)। **क्षीरस्वामी** तु धातुमसुं न पठति। '..... **म्रक्षेत् संघाते** ..... ॥' (श्लो. 171) इति **देवः**।

मृक्षकः-क्षिका, मृक्षकः-क्षिका, मिमृक्षिषकः-षिका, मरीमृक्षकः-क्षिका ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**तृक्षति**वत् (765) बोध्यानि। '**मक्ष**' इति पाठे [3]मक्षकः-मक्षिका।

(1300) **"मृग अन्वेषणे"** (X-चुरादिः-1900. सक. सेट्. आत्म.)

अदन्तः, कथादिः, आगवीयश्च। [अ]

'**अन्वेषणेऽर्थे मृगयेत णौ** यो मार्गेर्भवेन्मार्गति मार्गयेच्च ॥'

(श्लो. 44) इति **देवः**।

मृगकः-गिका, मिमृगयिषकः-षिका ; मृगयिता-त्री, मिमृगयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कृपयति**वत् (251) ज्ञेयानि। अस्या-

1. 'गुरोश्च हलः' (3-3-103) इति अकारप्रत्ययः। 'तैजसावर्तेनी **मूषा**' **इत्यमरः**।
2. 'ण्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3-5) इति संज्ञायां ण्वुन्प्रत्यये रूपमेवम्। स्त्रियां जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा टापि **मूषिका** इति रूपम्।
3. संज्ञायाम्, 'ण्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' (द. उ. 3.5) इति ण्वुन्प्रत्यये रूपमेवम्। स्त्रियां जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा 'अजाद्यतष्टाप्' (4-1-4) इति टापि **मक्षिका** इति रूपम्।

[अ] '**मृग्यति** इति कण्ड्वादिपाठात्।' इति **मैत्रेयः**— इति **धातुवृत्तौ** प्रतिपादितम्। दिवाद्यन्ते तु "—'दिवादयस्त्वपरिसमाप्ताः' इत्याहुः। तेन क्षीयते, **मृग्यते** इत्यादिसिद्धिरिति।" इत्युक्तम्। कण्ड्वादिष्वपि **मृग**धातुः न पठ्यते। "दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः। तेन क्षीयते **मृग्यती**त्यादिसिद्धिरित्याहुः।" इति दिवाद्यन्ते **सिद्धान्तकौमुदी**वाक्यात् परस्मैपदमेव दिवादिपाठेऽप्येतस्येति ज्ञायते।

गर्वीयत्वेन 'आगर्वादात्मनेपदिनः' (ग. सू. चुरादिः) इत्यात्मनेपदमेवेति विशेषः। [1]मृगया।

(1301) "**मृङ् प्राणत्यागे**" (VI-तुदादिः-1403. अक. अनि. आत्म.) 'मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृङस्तु **म्रियते** पदम्॥' (श्लो. 34) इति **देवः**। मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-र्षिका, मेम्रीयकः-यिका; मर्ता-मर्त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-त्री, मेम्रीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिक**पिपर्ति**वत् (1044) ज्ञेयानि। [2]म्रियमाणः[A], [3]मरिष्यन्-न्ती-ती, [श्वा][4]मुमूर्षन्, [5]अमृतम्, [6]मरः-अमरः, [B]दुर्मरम्,

1. 'परिचर्यापरिसर्या**मृगया**ऽटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा. 3-3-101) इति स्त्रियां भावादौ शप्रत्यये, अतो लोपे, णेर्गुणे च रूपम्। **मृगया**=आखेटकः। '**मृगि-कम्प्योः** शविधिः' इति वचनेन शप्रत्ययोऽत्रेति **क्षीरस्वामी**। नैतादृशं वचनं **भाष्यादिषु** दृश्यते। व्याकरणान्तरीयं वाक्यमिति **क्षी-टीका**।
2. शानचि, '**तुदादिभ्यः—**' (3-1-77) इति शप्रत्यये, 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (7-4-28) इति रिङादेशे इयङादेशे च रूपमेवम्।
3. 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (1-3-61) इत्यात्मनेपदस्य नियमितत्वात्, स्यप्रत्ययस्य च शित्प्रत्ययत्वादिनिदानाभावादत्र परस्मैपदं भवति। विस्तरस्तु **माधवधातुवृत्त्या-दिषु** बोध्यः। 'ऋदृधनोः स्ये' (7-2-70) इतीडागमोऽत्रेति विशेषः।
4. सन्नन्ताच्छतरि, '**इको झल्**' (1-2-9) इति सनः कित्त्वात्, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घे, 'उदोऽनूर्ध्वस्य' (7-1-102) इत्युकारे, रपरत्वे च, 'हलि च' (8-2-77) इति दीर्घः। अत्र, 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति शानच् न, **म्रियति**धातुमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावात् शिल्लुङ्लिङां च निमित्तत्वात्। अतो यथासम्भवं परस्मैपदप्रयोग उपपन्नः। तथा च **भाष्ये** (3-1-7) प्रयुक्तम् '**श्वा मुमूर्षति**' इति। अत्र शुनश्चेतनत्वात् जीवितस्य प्रियत्वात् व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वात् मर्तुमिच्छा नास्तीत्यत इच्छार्थकस्सन् न, अपि तु 'आशंकायाम्—' (वा. 3-1-7) इति **वार्तिकेन** आशंकने (आशंसने) सन्-इति बोध्यम्। शङ्के, श्वा मुमूर्षति (**मुमूर्षन्** अस्ति) इति वाक्यार्थः। स्पष्टमिदं 'धातोः कर्मणः—' (3-1-7) इत्यत्र **भाष्य-कैय-टादिषु**।
5. न म्रियते इत्य**मृतम्**। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (3-2-188) इत्यत्र **चकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्** वर्तमाने क्तः। ततो नञ्समासः।
6. पचाद्यचि—**मरः**। नञ्समासे **अमरः** = देवः।

A. '**म्रियमाणः** स सुग्रीवं प्रोचे षड्भावमागतः।' भ. का. 6.141.

B. 'अकाले **दुर्मरम्**हो यज्जीवामस्त्वया विना॥' भ. का. 6.14.

[A]मुमूर्षा, [1]मरीचिः, [2]मरुः, [3]मृत्युः, [4]मरूकः, [5]मरुत्, [6]मर्तः-मर्त्यः इती-मान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1302) "**मृजू शुद्धौ**" (II-अदादिः-1066. अक. वेट्. पर.) [अ]

'शौचालंकारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जति मार्जयेत्॥
मार्ष्टि शुद्धौ तथा मार्जेः शब्दार्थान्मार्जयेण्णिचि।'
(श्लो. 60-61) इति **देवः**।

मार्जकः-र्जिका, मार्जकः-र्जिका, [7]मिमार्जिषकः-षिका-मिमृक्षकः-क्षिका,

1. '**मृ**कणिभ्यामीचिः' [द. उ. 1-38] इतीचिप्रत्यये रूपमेवम्। म्रियते इति **मरीचिः** = रश्मिः, ऋषिविशेषश्च।
2. 'भृमृ—' [द. उ. 1-92] इत्युप्रत्यये रूपम्। म्रियन्तेऽस्मिन् प्राणिनः सलिलार्थिन इति **मरुः** = जलतृणविवर्जितो देशः।
3. 'भुजि**मृङ्भ्यां** युक्त्युकौ [द. उ. 1.135] इति त्युक्प्रत्यये, कित्त्वाद् गुणनिषेधे च रूपमेवम्।
4. '**मृ**कणिभ्यामूकोकणौ' [द. उ. 3.44] इत्यूकप्रत्ययः। **मरूकः**=प्राणिविशेषः।
5. '**मृ**ग्रोरुतिः' [द. उ. 6.1] इत्युतिप्रत्यये रूपमेवम्। **मरुत्**=वायुः, देवो वा।
6. '**हसिमृ—**' [द. उ. 6-7] इति तन्प्रत्यये रूपमेवम्। **मर्तः** = प्राणी। **मर्त**शब्दात्, 'नवसूर**मर्त**यविष्टेभ्यो यत्' (वा. 5-4-36) इति स्वार्थे यत्प्रत्यये **मर्त्यः** इति सिद्ध्यति। **मर्त्यः** = मनुष्यः।
7. धातोरस्य ऊदित्त्वेन, 'स्वरतिसूतिसूयतिधू**ञूदितो** वा' (7-2-44) इतीड्विकल्पः। इट्पक्षे रूपमेवम्। इडभावपक्षे, झलादित्वेन सनः कित्त्वेन गुणनिषेधे, 'व्रश्चभ्रस्जसृज**मृज**—' (8-2-36) इत्यादिना षत्वे, 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम्। एवमेव सन्नन्ते सर्वत्र रूपद्वयस्योपपत्तिर्ज्ञेया।

A. 'ज्याघुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्**मुमूर्षया**॥' भ. का. 5.57.

[अ] '**मृजूष्**—' इति **क्षीरस्वामी** षितमसुं पठित्वा, उत्तरत्र, 'भिदादौ (3-3-104) **मृजा**।' इत्यप्याह। अनूदितश्चायं पक्षः **पुरुषकारे** (श्लो. 61), खण्डितश्च। 'षकारोऽर्थः।' इति च **क्षीरस्वामि**वाक्यं किञ्चिदनूदितमत्र **पुरुषकारे**। परं तु **क्षीरतरङ्गिण्यां** नैतादृशं वाक्यमधुनोपलभ्यते। यदि धातोः षित्त्वं प्रामाणिकं स्यात्—तर्हि षित्त्वेनैव निदानेनाङ्सिद्धेर्भिदादिपाठपरिकल्पनमन्या-य्यमिति तदाशयः। वस्तुतस्तु **क्षीरतरङ्गिण्यां** धातोरस्य षित्करणं लेखकदो-षादापतितमिति भाति।

[1]मरीमृजकः-जिका ;

[2]मार्जिता-मार्ष्टा-मार्ष्ट्री, मार्जयिता-त्री, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री, मरीमृजिता-त्री ;

[3]मार्जन्-मृजन्-ती, मार्जयन्-न्ती, मिमार्जिषन्-मिमृक्षन्-न्ती; मार्जिष्यन्-[4]मार्क्ष्यन्-न्ती-ती, मार्जयिष्यन्-न्ती-ती, मिमार्जिषिष्यन्-मिमृक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

[5]व्यतिमार्जानः, व्यतिमृजानः, मार्जयमानः, व्यतिमिमार्जिषमाणः-व्यतिमिमृक्षमाणः, मरीमृज्यमानः- [6]मर्मृज्यमानासः व्यतिमार्जिष्यमाणः-व्यतिमार्क्ष्यमाणः, मार्जयिष्यमाणः, व्यतिमिमार्जिषिष्यमाणः-व्यतिमिमृक्षिष्यमाणः, मरीमृजिष्यमाणः ;

[7]कंसपरिमृट्-कंसपरिमृड्-कंसपरिमृजौ-कंसपरिमृजः ; —

---

1. 'न धातुलोप आर्धधातुके' (1-1-4) इत्यत्रत्यभाष्यपरामर्शनात् यङन्ते सर्वत्र वृद्धिविकल्पः इति ज्ञायत इति **बृहच्छब्देन्दुशेखरे** (पृ. 1878) स्पष्टम्। ततश्चात्र सर्वत्र **मरीमार्जकः-र्जिका, मरीमार्जिता-त्री**; इत्यादीनि रूपाणि यथासम्भवं तत्तत्प्रत्ययेषु ज्ञेयानि। एवं '**ममृज्यते मर्मृज्यमानास** इति चोपसंख्यानम्' (वा. 7-4.91) इत्युक्तत्वात् ण्वुलादिष्वप्यस्य रुकि रूपनिष्पत्तिर्भवतीति न मन्तव्यम्; यतोऽत्र निपातनस्थलेष्विव स्वरूपग्रहणात्, निर्दिष्टरूपस्यैव साधुत्वज्ञापनात्, यङ्लुकि विहितस्य रुको यङन्तेऽपि निर्दिष्टयोरुभयोर्विषयेऽप्युपसंख्यानार्थमेव **वार्तिका**वताराच्च इति स्पष्टं **कैयटादौ**।
2. तृजादिष्वप्यूदित्त्वादिड्विकल्पः। इडभावपक्षे, इट्पक्षेऽपि लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, '**मृजे**र्वृद्धिः' (7-2-114) इति वृद्धिः। एवमेव तव्यदादिष्वपि ज्ञेयम्।
3. शतरि, '**अदिप्रभृतिभ्यः**—' (2-4-72) इति शप्लुकि, 'इहान्ये **वैयाकरणाः मृजे**रजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते' (भाष्यवाक्यम् 1-1-3) इति वृद्धिविकल्पः। वृद्धचभावपक्षे, शतुरपित्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावादङ्गस्य गुणो न।
4. स्यप्रत्यये इडभावपक्षे षत्वकत्वषत्वेषु रूपमेवम्।
5. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (1-3-14) इति शानच्। वृद्धिविकल्पः।
6. यङन्ताच्छानचि, 'मर्मृज्यते **मर्मृज्यमानास** उपसंख्यानम्' (वा. 7-4-91) इति वचनात् रीगपवादतया पाक्षिके रुकि, बहुवचने जसः, 'आज्जसेरसुक्' (7-1-50) इत्यसुकि रूपमेवम्। "छन्दोऽधिकारः 'आज्जसेरसुक्' (7-1-50) इति यावत्।" इति **काशिकायाम्** (7-1-38) उक्तत्वात् वैदिकेष्वेवास्य प्रयोग इति ज्ञेयम्।
7. कंसं परिमार्ष्टि इत्यर्थे, 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप्। पदान्तनिमित्तके षत्वे जश्त्वे चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम्।

[1]मृष्टम्-मृष्टः-मृष्टवान्, मार्जितः, मिमार्जिषितः-मिमृक्षितः, मरीमृजितः-तवान्; परिमार्जः, [2]तुन्दपरिमृजः[A]-तुन्दपरिमार्जः, [3]परिमार्क्ष्णुः, [4]मार्जनः, मार्जः, मिमार्जिषुः-मिमृक्षुः, मरी[मार्जः]मृजः ;

मार्जितव्यम्-मार्ष्टव्यम्, मार्जयितव्यम्, मिमार्जिषितव्यम्-मिमृक्षितव्यम्, मरीमृजितव्यम् ;

मार्जनीयम्, मार्जनीयम्, मिमार्जिषणीयम्-मिमृक्षणीयम्, मरीमृजनीयम्;

[5]मृज्यः-[B]मार्ग्यः, [6]अवश्यमार्ज्यः, मार्ज्यम्, मिमार्जिष्यम्-मिमृक्ष्यम्, मरीमृज्यम् ;

ईषन्मार्जः-दुर्मार्जः-सुमार्जः ; — — —

मृज्यमानः, मार्ज्यमानः, मिमार्जिष्यमाणः-मिमृक्ष्यमाणः, मरीमृज्यमानः ;

---

1. ऊदित्त्वेनेड्विकल्पनात् निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधः। षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम्।
2. तुन्दं परिमार्ष्टीत्यर्थे, '**तुन्द**शोकयोः **परिमृजा**पनुदोः' (3-2-5) इति कर्मण्युपपदे अणोऽपवादतया कप्रत्ययः। कित्त्वेन गुणनिषेधः। 'आलस्यसुखाहरणयोः—' (वा. 3-2-5) इति वचनात् आलस्यविशिष्टे कर्तर्येवार्थे प्रत्यय इति ज्ञेयम्। तदभावपक्षे **तुन्दपरिमार्जः** इत्यत्र, 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इति अण्प्रत्यये वृद्धौ च रूपम्। अत्र कप्रत्ययस्य कित्त्वात्, '**मृजे**रजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिम्—' (**भाष्य**वाक्यम् 1-1-3) इति वचनात् आलस्यरूपार्थे एव वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य, 'सा भवत्येव सत्यभिधाने' इति **उद्द्योते** (3-1-5) समाहितम्। उत्तरत्र च यत्रनभिधानमभिमतम्, तदानीम्, 'इको गुणवृद्धी' (1-1.3) इति सूत्रे **भाष्य**स्वारस्यात् निरुक्तभाष्यवाक्ये '**अजादौ**' इत्यस्य आतिदेशिकक्ङिदजादिप्रत्यये इत्यर्थपरकत्वमाश्रित्य, अत्र कप्रत्ययस्यौपदेशिककित्त्वेन वृद्धिनिषेध एवेति च समाहितम्।
3. ताच्छीलिके, "–'परिक्षिपच्**परिमृज**ः स्नुः' इति स्नुप्रत्ययः। **परिमार्क्ष्णुः**।" इति **प्रक्रियाकौमुदी**। **भाष्यादिषु** तु नैतादृशं वचनमुपलभ्यते।
4. बाहुलकात्, नन्द्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वाद्वा ण्यन्तात् कर्तरि ल्युप्रत्यये रूपमेवम्।
5. '**मृजे**र्विभाषा' (3-1-113) इति विभाषा क्यप्। पक्षे ण्यति निष्ठायामनिट्त्वात् 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे वृद्धौ च **मार्ग्यः** इति रूपम्।
6. आवश्यकार्थे ण्यति, 'ण्य आवश्यके' (7-3-65) इति कुत्वनिषेधः।

A. 'इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायित**तुन्दपरिमृजः** शेते।' अनर्घराघवे 7-110.

B. 'मन्युस्तस्य त्वया **मार्ग्यो मृज्यः** शोकश्च तेन ते॥' भ.का. 6-57.

मार्गः, [1]अपामार्गः, मार्जः, मिमार्जिषः-मिमृक्षः, मरीमर्जः ; मार्जितुम्-मार्ष्टुम्, मार्जयितुम्, मिमार्जिषितुम्-मिमृक्षितुम्, मरीमृजितुम् ; [2]मृजा,[A] मृष्टिः, मार्जना, मिमार्जिषा-मिमृक्षा, मरीमृजा ; परिमार्जनम्- [3]सम्मार्जनी, [4]सांमार्जनम्, मार्जनम्, मिमार्जिषणम्-मिमृक्षणम्, मरीमृजनम् ; मार्जित्वा-मृष्ट्वा, मार्जयित्वा, मिमार्जिषित्वा-मिमृक्षित्वा, मरीमृजित्वा ; विमृज्य-अपमृज्य, विमार्ज्य, विमिमार्जिष्य-विमिमृक्ष्य, विमरीमृज्य ; मार्जम् २, मार्जित्वा २-मृष्ट्वा २, मरीमृजम् २ ; मरीमृजित्वा २ ; } मार्जम् २, मार्जयित्वा २, } मिमार्जिषम् २-मिमृक्षम् २, मिमार्जिषित्वा २-मिमृक्षित्वा २, } [5]मर्जूः, [6]मार्जारः, [7]मार्जालीयः ।

---

1. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, कुत्वे, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (6-3-122) इति 'अप' इत्युपसर्गान्त्याकारस्य दीर्घे रूपमेवम्। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति **अपामार्गः** = ओषधिविशेषः ।
2. स्त्रियां भावादौ भिदादिपाठात् (3-3-104) अङि, औपदेशिकङित्त्वादस्य प्रत्ययस्य '**मृजेर**जादौ—' (**भाष्य**वाक्यम् 1-3-5) इत्यत्र नास्य ग्रहणमिति निर्णयात्, 'क्ङिति च' (1-1-5) इति वृद्धिनिषेधे च रूपमेवम्। बाहुलकात् क्तिनि वृद्धौ च **मार्ष्टिः** इत्यपि रूपमिति ज्ञेयम्। **मा. धा. वृत्तौ** तु '**मार्ष्टि**रिति चुरादौ वक्ष्यते' इत्युक्तम्। चुरादिषु तु कुत्रापि **मार्ष्टि**शब्दनिष्पत्तिः तेन न क्रियते। **मृष्टि**रिति तु बाहुलकात् क्तिनि, क्तिचि वा निष्पद्यत इति ज्ञेयम्।
3. **सम्मार्जनी** इति करणल्युडन्तात् स्त्रियां टित्त्वेन ङीपि रूपम्। **सम्मार्जनी** = शोधनसाधनी।
4. सम्पूर्वकादस्माद् भावे 'अभिविधौ भाव इनुण्' (3-3-44) इतीनुणि, तदन्तात् 'अण् इनुणः' (5-4-15) इति स्वार्थिके अण्प्रत्यये, 'इनण्यनपत्ये' (6-4-164) इति नान्तस्य प्रकृतिभावे च रूपमेवम्। क्लीबत्वं लोकादत्रेति ज्ञेयम्। **काशिकायाम्** (6-4-164) उदाहृतमिदं पदम्।
5. '**मृजेर्गुणश्च**' (द. उ. 1-165) इत्यूप्रत्यये, वचनादेव वृद्ध्यपवादे गुणे च रूपम्। **मर्जूः**=शुद्धिः।
6. '**कञिमृजिभ्यां** चित्' (द. उ. 8-67) इत्यारन्प्रत्यये रूपसिद्धिः। मार्ष्टि भवनमिति **मार्जारः**=बिडालः।
7. '**स्था**चति**मृजेः** आलवालजालीयरः' (द. उ. 10-1) इत्यनेन यथासंख्यमालीयर् प्रत्यये रूपमेवम्। मार्ष्टि अशुभं रक्षांसि चेति **मार्जालीयः** = अग्निः।

A. 'पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि **चामृष्टमृजानि** दृष्ट्वा।' भ. का. 11.27.

(1303) "**मृजू शौचालङ्कारयोः**" (X-चुरादिः-1849. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः ।

'**शौचालङ्कारयोर्वा णौ मृजेर्मार्जेति मार्जयेत् ॥**' (श्लो. 60) इति **देवः**।

'**मृजूष्**—' इति **क्षीरस्वामी**। ऊदित्त्वस्य ण्यन्ते प्रयोजनाभावात्, शुद्ध एवोपयोगाच्चास्य णिज्विकल्प इति ज्ञेयम्। यद्वा, आधृषीयत्वेनेड्विकल्प इति बोध्यम्।

मार्जकः-र्जिका, मिमार्जयिषकः-षिका, मार्जकः-र्जिका, मिमार्जिषकः-षिका, मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृजकः-मरीमार्जकः-र्जिका ; मार्जयिता-त्री, मिमार्जयिषिता-त्री, मार्जिता-त्री, मार्ष्टा-मार्ष्ट्री, मिमार्जिषिता-मिमृक्षिता-त्री, मरीमृजिता-मरीमार्जिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि यथासम्भवमूह्यानि। णिजभावपक्षे पूर्वलिखितादादिक**मार्ष्टि**वत् (1302) सन्नन्ते, यङन्ते च रूपाणि बोध्यानि। ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्ताच्च, णिन्निमित्तकं लघूपधलक्षणं गुणं बाधित्वा, '**मृजे**र्वृद्धिः' (7-2-114) इति वृद्धिरिति विशेषः। वृद्धिविधायके सूत्रे उत्सृष्टानुबन्धस्य **मृजे**रविशेषेण ग्रहणमिति विवेकः।

(1304) "**मृड सुखने**" (VI-तुदादिः-1327. अक. सेट्. पर.)

'मृडेर्मृड्णाति सुखने तत्रैव **मृडतीति शे ॥**' (श्लो. 87) इति **देवः**।

मर्डकः-र्डिका, मर्डकः-र्डिका, मिमर्डिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिका ; मर्डिता-त्री, मर्डयिता-त्री, मिमर्डिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**गर्ज**तिवत् (422) ज्ञेयानि। [1]मृडः-मृडानी, क्तिनि-[2]मृढिः, [3]मृडित्वा,[A] इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

---

1. 'इगुपधज्ञा—' (3-1-135) इति कर्तरि कप्रत्यये रूपम्। मृडस्य स्त्री इति विवक्षायां 'इन्द्रवरुणभवशर्ववरुद्रमृड—' (4-1-49) इत्यादिना पुंयोगे ङीषि आनुगागमे **मृडानी** इति रूपं भवति।
2. 'तितुत्र—' (7-2-9) इतीण्निषेधे ढत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम्।
3. '**मृड**मृद—' (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः कित्त्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम्। 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इत्यस्य प्रतिषेधः।

A. '**अमृडित्वा** सहस्राक्षं क्लिशित्वा कौशलैर्निजैः।' भ. का. 7.96.

(1305) "**मृड क्षोदे**" (IX-क्र्यादिः-1516. सक. सेट्. पर.)

'**मृड** सुखे चेति **केचित्**।' इति **मा. धा. वृत्तिः**। '—सुखने' इति **क्षीरस्वामी, पुरुषकारश्च**। तत्र (पुरुषकारे श्लो. 87) "अन्ये.....क्षोदे, मृड सुखने च" इति पठन्ति इति।

'**मृडेर्मृड्णाति सुखने** तत्रैव मृडतीति शे॥' (श्लो. 87) इति **देवः**।

मर्डकः-र्डिका, मर्डकः-र्डिका, मिमर्डिषकः-षिका, मरीमृडकः-डिका; मर्डिता-त्री, मर्डयिता-त्री, मिमर्डिषिता-त्री, मरीमृडिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**तृपति**वत् (772) ज्ञेयानि। [1]मृड्णन्-ती-न्ती, व्यतिमृडाणः, [2]मृडीकम्-मृडङ्कणः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः।

(1306) "**मृण हिंसायाम्**" (VI-तुदादिः-1331. सक. सेट्. पर.)

मर्णकः-र्णिका, मर्णकः-र्णिका, मिमर्णिषकः-षिका, मरीमृणकः-णिका; मर्णिता-त्री, मर्णयिता-त्री, मिमर्णिषिता-त्री, मरीमृणिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना तानादिक**तर्णोति**वत् (766) बोध्यानि। [3]मृणालम्।

(1307) "**मृद क्षोदे**" (IX-क्र्यादिः-1515. अक. सेट्. पर.) [अ]

'**क्षोदनम्**=सञ्चूर्णनम्' इति **धा. का.** (3-10)।

मर्दकः-र्दिका, मर्दकः-र्दिका, मिमर्दिषकः-षिका, मरीमृदकः-दिका; मर्दिता-त्री, मर्दयिता-त्री, मिमर्दिषिता-त्री, मरीमृदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**तृपति**वत् (772) ज्ञेयानि। क्विपि-

1. शतरि, 'कयादिभ्यः श्ना' (3-1-81) इति श्ना विकरणप्रत्ययः। '**श्नाऽभ्यस्तयो-रातः**' (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपम्।
2. '**मृडः** कीकन् कङ्कणौ' (द. उ. 10-11) इति कीकन् कङ्कण: इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। **मृडीकम्**=हिरण्यम्। **मृडङ्कणः**=शिशुः।
3. 'तमिबिडिबिलि**मृणि**—' (द. उ. 8-115) इत्यादिना कालच्प्रत्यये रूपम्। **मृणालम्**=बिसम्।

[अ] **क्वचित् सिद्धान्तकौमुद्यां 'मृद मर्दने'** इति भ्वादिष्वपि (767) पठ्यते। वस्तुतस्तत्र '**म्रद—**' इति भाव्यम् इत्याशयेनास्माभिर्नात्र विलिखित इति ज्ञेयम्।

मृत्-मृद्-मृदौ-मृदः, [1]मृत्तिका, मृत्सा-मृत्स्ना, [2]मुरमर्दनः, मर्दनम्, [3]मृद्यः, [4]महिषासुरमर्दनी, [5]मृदित्वा, [6]मृदङ्गः, इत्यादीनि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति।

(1308) "**मृधु उन्दने**" (I-भ्वादिः-874. सक. सेट्. उभ.)

उन्दनम्=क्लेदनम्।

मर्धकः-र्धिका, मर्धकः-र्धिका, मिमर्धिषकः-षिका, मरीमृधकः-धिका; मर्धिता-त्री, मर्धयिता-त्री, मिमर्धिषिता-त्री, मरीमृधिता-त्री; इत्यादीनि प्रातिस्विकरूपाणि विना सर्वाण्यपि रूपाणि तानादिक**तर्णोति**वत् (766) ज्ञेयानि। शतरि-मर्धन्-न्ती, [A]मृद्धम्-द्धः-मृद्धवान्, [7]मर्धित्वा-मृद्ध्वा, [8]मृधम्, इमानि रूपाणि अस्य धातोः भवन्तीति विशेषः।

(1309) "**मृश आमर्शने**" (VI-तुदादिः-1425. सक. अनि. पर.)

आमर्शनम्=स्पर्शः।

मर्शकः-र्शिका, मर्शकः-र्शिका, [9]मिमृक्षकः-क्षिका, मरीमृशकः-शिका;

1. '**मृद**स्तिकन्' (5-4-39) इति मृच्छब्दात् स्वार्थे तिकन्प्रत्यये रूपमेवम्।
2. नन्द्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः। मुरं मर्दयतीति **मुरमर्दनः**।
3. 'ऋदुपधात्—' (3-1-110) इति क्यप्प्रत्ययः।
4. बाहुलकात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युटि, स्त्रियां टित्त्वात् ङीपि च रूपमेवम्।
5. 'मृड**मृद**—' (1-2-7) इति सेटः क्त्वायाः कित्त्वात् गुणनिषेधे रूपमेवम्।
6. 'विडादिभ्यः कित्' (द. उ. 3-61) इति अङ्गच्प्रत्ययः। **मृदङ्गः**=वाद्यविशेषः।
7. '**उदितो** वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः। इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् गुणे **मर्धित्वा** इति रूपम्। तेन रूपद्वयं ज्ञेयम्।
8. 'घनर्थे कविधानम्' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये रूपमेवम्। बाहुलकाद्वा भावे कप्रत्ययः। **मृधम्** = समरः इति **क्षीरस्वामी**।
9. सन्नन्तात् ण्वुलि, 'हलन्ताच्च' (1-2-10) इति सनः कित्त्वात् '—अकिति' (6-1-59) इत्युक्तत्वात् अमभावे 'व्रश्च—' (8-2-36) इत्यादिना धातुशकारस्य षकारे 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम्। एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रिया ज्ञेया।

A. 'या नेदितोर्वीपरिशर्धिवीची**विमृद्ध**वृक्षादिविबोध्यशैल्या॥' **धा. का.** 2.26.

[1]भ्रष्टा-मर्ष्टा-ष्ट्रीं, मर्शयिता-त्री, मिमृक्षिता-त्री, मरीमृशिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कर्षति**वत् (255) ज्ञेयानि। शतरि-[2]**आमृशन्**-न्ती-ती, अक्ष्यन्-मक्ष्यन्-न्ती-ती; इति विशेषः।

(1310) **"मृष तितिक्षायाम्"** (IV-दिवादिः-1164. सक. सेट्. उभ.)

'— —क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत्।

मृष्यते मृष्यतीति स्यात् स्नेहने शपि मर्षति॥' (श्लो. 173) इति **देवः**। मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**तृष्यति**वत् (775) ज्ञेयानि। [3]**परिमृष्यन्**-न्ती, [4]**मर्षितः**-मर्षितवान्, [A]**अपमृषितम्** (वाक्यम्), [5]**दुर्मर्षणः**,

---

1. 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' (6-1-59) इति वा अमागमः। ततः यण्। तेन रूपद्वयं बोध्यम्। एवमेव अकिति झलादिप्रत्यये परतः सर्वत्र अमागमो विकल्पेन भवति।
2. '**तुदादिभ्यः** शः' (3-1-77) इति शः विकरणप्रत्ययः। अपित्सार्वधातुकस्य शस्य ङिद्वद्भावाद् अङ्गस्य गुणो न। स्त्रियां नुम्विकल्पे रूपद्वयं ज्ञेयम्।
3. '**परेर्मृषः**' (1-3-82) इति परिपूर्वकस्यास्य कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले परस्मैपदं शतैव। तेन शतरि, श्यनि अङ्गस्य गुणनिषेधे च रूपमेवम्।
4. '**मृषस्तितिक्षायाम्**' (1-2-20) इति सेटो निष्ठायाः कित्त्वनिषेधात् गुणे रूपमेवम्। अत्र धातुपाठ एवास्य धातोस्तितिक्षार्थनिर्देशात्, भौवादिक**मर्षते**-रुदित्त्वेन निष्ठायामिटः प्राप्तयभावात्, पारिशेष्यात् दैवादिकस्यास्यैव ग्रहणस्य सम्भवेन (1-2-20) सूत्रे पुनः '**तितिक्षायाम्**' इत्युपादानं व्यर्थं सत् धातोरर्थान्तरत्वे गमकमिति **शाब्दिकाः**। तेन तितिक्षा (क्षमा) भिन्नार्थे निष्ठायाः कित्त्वमेव। यथा— '**अपमृषितं** वाक्यमाह' इति। अत्र धातोरुपसर्गयोगवशात् अविस्पष्टरूपार्थान्तरे वृत्तिरिति ज्ञेयम्।
5. ईषदाद्युपपदेषु, 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषि**मृषिभ्यो** युज् वाच्यः' (वा.3-3-130) इति खलपवादो युच्। 'वा **इत्येके**' इति **प्रक्रियाकौमुदी**। तन्मते **ईषन्मर्षः-दुर्मर्षः-सुमर्षः** इति रूपाण्यपि बोध्यानि।

A. 'विहितं मयाऽद्य सदसीदम**पमृषित**मच्युतार्चनम्।' शि. व. 15-46.

[1]**मर्षित्वा**-मृषित्वा, [2]**मर्षणः**, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम्। [A]**मृष्यमाणः**।

(1311) **"मृष तितिक्षायाम्"** (X-चुरादिः-1850. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः। तेन णिज्विकल्पः।

'—क्षमायां यौ मर्षेन्मर्षेत मर्षयेत्।' (श्लो. 173) इति **देवः**। मर्षकः-र्षिका, मिमर्षयिषकः-षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका; मर्षयिता-त्री, मर्षिता-त्री, मिमर्षयिषिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चर्षति**वत् (554) ज्ञेयानि। णिजभावपक्षे क्विपि-मृट्-मृड्-मृषौ-मृषः, मृषित्वा-मर्षित्वा, इत्यादीनि रूपाण्यस्य धातोरिति विशेषः।

(1312) **"मृषु सेचने सहने च"** (I-भ्वादिः-707. सक. सेट्. पर.)

'—**हिंसाक्लेशदैन्येषु** इत्येके' इति **धा. का.** (1.88)। '—**स्नेहने**' इति **देव**सम्मतः पाठः (श्लो. 173) इति ज्ञायते।

'मृष्यते मृष्यतीति स्यात्, **स्नेहने शपि मर्षति**॥' (श्लो. 173) इति **देवः**। मर्षकः-र्षिका, मर्षकः-र्षिका, मिमर्षिषकः-षिका, मरीमृषकः-षिका; मर्षिता-त्री, मर्षयिता-त्री, मिमर्षिषिता-त्री, मरीमृषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**पर्षति**वत् (1054) ज्ञेयानि। युचि-मर्षणः, [3]**मृष्टम्**-ष्टः-मृष्टवान्, [4]**मर्षित्वा**-मृष्ट्वा, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः।

---

1. क्त्वायाम्, 'तृषि**मृषि**कृशेः **काश्यपस्य**' (1-2-25) इति कित्त्वविकल्पः। तेन रूपद्वयम्।
2. नन्द्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वात्, बाहुलकाद् वा कर्तरि, ल्यन्तात्, शुद्धाद्वा ल्युप्रत्यये रूपमेवम्।
3. उदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात्, निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधः। ष्टुत्वं च।
4. '**उदितो** वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः। इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् गुणः। तेन रूपद्वयम्।

A. 'तन्**मृष्यमाणा**स्त्वथ शुच्यदङ्गका भृत्याः सुनद्धं बहुरक्तमंशुकम्।' धा. का. 2.61.

(1313) "**मृ हिंसायाम्**" (IX-क्र्यादिः-1492. सक. सेट्. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च।

'**मृणाति हिंसार्थे प्वादेर्मृङस्तु म्रियते पदम्॥**' (श्लो. 34) इति **देवः**।

मारकः-रिका, मारकः-रिका, मुमूर्षकः-मिमरिषकः-मिमरीषकः-षिका, मोमुरकः-रिका; मरिता-मरीता-त्री, मारयिता-त्री, मुमूर्षिता-मिमरिषिता-मिमरीषिता-त्री, मोमुरिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि जौहोत्यादिक **पिपर्ति**वत् (1055) ज्ञेयानि। [1]मृणन्-मृणती, [2]मूर्णम्-मूर्णः-मूर्णवान्, [3]मूर्णिः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति।

(1314) "**मेङ् प्रणिदाने**" (I-भ्वादिः-961. सक. अनि. आत्म.)

'मिमीते मायते माने, माति तत्रैव शब्लुकि।

मयते प्रणिदानेऽर्थे.....॥' (श्लो. 9) इति **देवः**।

"**प्रणिदानम्**=विनिमयः। 'प्रत्यर्पणम्' इत्यपरे।" इति **मा. धा. वृत्तिः**। "**–प्रतिदाने**-इति **काशकृत्स्नः**। तथैव **कातन्त्रे**, **चान्द्रे** च। 'प्रणिधाने' इति पाठान्तरम्।" इति **क्षी. टीका**।

मायकः-यिका, मापकः-पिका, मित्सकः-त्सिका, मेमीयकः-यिका; माता-मात्री, मायिता-त्री, मित्सिता--त्री, मेमीयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**मा**तिवत् (1240) ज्ञेयानि। शानचि-[4]मयमानः-प्रणिमयमानः, [5]अपमित्य,[A] अपमाय वा याचते। याचित्वा अपमयते।

1. शतरि क्र्यादित्वात् श्नाप्रत्यये, '**प्वादीनां** ह्रस्वः' (7-3-80) इति ह्रस्वे, '**श्नाभ्यस्तयोरातः**' (6-4-112) इत्याकारलोपे णत्वे च रूपमेवम्।
2. धातोरुत्वे रपरत्वे '**ल्वादिभ्यः**' (8-2-44) इति निष्ठानत्वे, दीर्घे णत्वे च रूपमेवम्।
3. '**ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः**' (वा. 8-2-44) इति क्तिनस्तकारस्य नत्वे उत्वादिके च रूपमेवम्।
4. शानचि, शपि अयादेशे च रूपमेवम्। '—अशिति' (6-1-45) इत्युक्तत्वात् आत्वं नेति ज्ञेयम्। **प्रणिमयमानः** इत्यत्र 'नेर्गदनदपतपदघु**मा**—' (8-4-17) इत्यादिना नेर्णत्वम्।
5. अपपूर्वकादस्मात्, '**उदीचां माङो** व्यतीहारे' (3-4-19) इति क्त्वाप्रत्यये, तस्य सामासिके ल्यपि, '**मयते**रिदन्यतरस्याम्' (6-4-70) इति इकारेऽन्तादेशे च **अपमित्य** इति रूपम्। पक्षे **अपमाय** इति च। अपूर्वकालार्थं वचनमिदम्। अत्र (3-4-19) '**उदीचाम्**' इत्युक्तत्वात्, **प्राचां** मते तु 'याचित्वाऽपमयते' इत्यपि प्रयोगः साधुः। '**उदीचाम्**—' (3-4-19) इति सूत्रे '**माङ्**' इति, **मेङ्**ः कृतात्वस्य निर्देश इति 'दाधा घ्वदाप्' (1-1-20) सूत्रे **भाष्ये** स्पष्टम्।

A. '**अपमित्य** तपोवित्तैरस्या भागं भगीरथः।' सुभद्राहरणे।

[1]धान्यमायः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति ज्ञेयम्।

(1315) "**मेदृ मेधाहिंसनयोः**" (I-भ्वादिः-869. सक. सेट्. उभ.)

'**ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयोः॥**' (श्लो. 104) इति **देवः**। **क्षीरस्वामी मेधृ—**' इति पपाठ।

मेदकः-दिका, मेदकः-दिका, मिमेदिषकः-षिका, मेमेदकः-दिका; मेदिता-त्री, मेदयिता-त्री, मिमेदिषिता-त्री, मेमेदिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि।

(1316) "**मेधृ सङ्गमे च**" (I-भ्वादिः-870. सक. सेट्. उभ.)

अत्र **च**कारात् धातुपाठे पूर्वधातुगतं **मेधाहिंसन**रूपमर्थद्वयं विवक्षितम्। **भोजराजस्तु** 'यतोऽङ्विधौ **मेधा**शब्दसाधनार्थं मिधृधातोर्गुणं विधत्ते' तेन ज्ञायते—नास्यायं धातुः संमत इति। **कौमारा**श्चालैवानुकूलाः। स्पष्टमिदं प्रकृतस्थले **मा. धा. वृत्तौ**।

मेधकः-धिका, मेधकः-धिका, मिमेधिषकः-षिका, मेमेधकः-धिका; मेधिता-त्री, मेधयिता-त्री, मिमेधिषिता-त्री, मेमेधिता त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि। [2]मेधा, [3]गृहमेधी, [4]अश्वमेधः, [5]मेधिः, [6]मेध्यः-(पशुः), [A]प्रमेधितः इतीमानि धातोरस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम्।

1. कर्मणि उपपदे आदन्तलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, 'ह्रावामश्च' (3-2-2) इत्यण्। आत्वे कृते, '**आतो** युक् चिण्कृतोः' (7-3-33) इति युगागमः।
2. '**गुरोश्च हलः**' (3-3-103) इति स्त्रियां भावादौ अकारः। **मेधा**=बुद्धिः।
3. गृहान्=दारान् मेधति=सङ्गच्छत इति **गृहमेधी**=गृहस्थः। 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः।
4. अश्वं मेधयति=हिंसयतीत्यर्थे ण्यन्तात्, अन्तर्भावितण्यन्तात् शुद्धाद्वा धातोः 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्प्रत्यये रूपमेवम्। **अश्वमेधः**=तन्नामको यज्ञविशेषः। एवमेव **पुरुषमेधः** इत्यत्रापि ज्ञेयम्। **पितृमेधः** इत्यत्र तु पितृभिः सह मेधः (मेधति=संगच्छते इत्यर्थे) इति पचाद्यजन्तेन समासो ज्ञेयः।
5. '**इक् कृष्यादिभ्यः**' (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियाम् इक्प्रत्यये रूपम्। **मेधि**=पशूनां बन्धविशेषे साधनीभूतो रज्जुविशेषः।
6. कर्मणि ण्यत्प्रत्यये रूपमेवम्। **मेध्यः**=यज्ञार्हः इत्यर्थः।

A. '**नित्यं प्रमोहामिदितोरुमेदैः प्रमेधिता सद्भिरनिद्यमानैः।**' धा. का. 2.26.

(1317) **"मेपृ गतौ"** (I-भ्वादिः-371. सक. सेट्. आत्म.)

मेपकः-पिका, मेपकः-पिका, मिमेपिषकः-षिका, मेमेपकः-पिका; मेपिता-त्री, मेपयिता-त्री, मिमेपिषिता-त्री, मेमेपिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि।

(1318) **"मेवृ सेवने"** (I-भ्वादिः-505. सक. सेट्. आत्म.)

मा. धा. वृत्तौ तु मैत्रेयसम्मतपाठत्वेनायमुपात्तः।

मेवकः-विका, मेवकः-विका, मिमेविषकः-षिका, मेमेवकः-विका; मेविता-त्री, मेवयिता-त्री, मिमेविषिता-त्री, मेमेविता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**क्षेवति**वत् (320) ज्ञेयानि। [1]मेवितम्-तः-तवान्, मेवमानः, मेवित्वा, इतीमान्यस्य विशेषरूपाणीति ज्ञेयम्। [A]मेव्यम्।

(1319) **"मोक्ष असने"** (X-चुरादिः-सक. सेट्. उभ.)

सिद्धान्तकौमुद्यादिषु धातुरयं नोपात्तः। **'—सहने'** इति पाठान्तरम्। मोक्षकः-क्षिका, मुमोक्षयिषकः-षिका; मोक्षयिता-त्री, मुमोक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**पक्षयति**वत् (956) ज्ञेयानि। युचि—[B]मोक्षणा।

(1320) **"म्ना अभ्यासे"** (I-भ्वादिः-929. अक. अनि. पर.)

प्रायेणायमाङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते। **'अभ्यासः**=पारम्पर्येण वृत्तिः।' इति **क्षीरस्वामी**।

म्नायकः-यिका, म्नापकः-पिका, मिम्नासकः-सिका, माम्नायकः-यिका; म्नाता-त्री; म्नापयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि

1. अस्य धातोः सेट्त्वात् निष्ठायामेवं रूपम्।

A. 'सेव्यं सतां शङ्करमेव्यमब्जभूर्मेव्यं सुरैः पेव्यममेव्यमुन्मदैः।' धा. का. 1-65.

B. 'उत्तंसभूषणविमोक्षणयाऽर्हिताभौ।' धा. का. 3.40.

विना भौवादिक**धमति**वत् (924) ज्ञेयानि। [1]आमनन्-ती, [2]व्यत्यामनमानः, [3]निम्नम्, [4]द्युम्नम्, [5]सुम्नम्, [6]आम्नायः इतीमानि रूपाण्यस्येति विशेषः।

(1321) **"म्रक्ष म्लेच्छने"** (X-चुरादिः-1662. अक. सेट्. उभ.)

'म्लेच्छनम्=अपशब्दनम्।' इति **धातुवृत्तिः**। **'म्रक्ष रोषे'** इति **चान्द्र**सम्मतः पाठ इति **क्षीरतरङ्गिणी**तो ज्ञायते।

'म्रक्ष च्छेदने' इत्यपि **क्वचि**त्पठ्यते—इति **मा. धा. वृत्तिः**।

'म्लेच्छने म्रक्षयेत्, [7]म्रक्षेत् संघाते—॥' (श्लो. 171) इति **देवः**।

म्रक्षकः-क्षिका, मिम्रक्षयिषकः-षिका; म्रक्षयिता-त्री, मिम्रक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिक**पक्षयति**वत् (956) ज्ञेयानि। [8]अनयम्रक्[B]-म्रक्षौ-म्रक्षः।

1. शतरि, शपि 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठ**मन**—' (7-3-78) इत्यादिनाऽस्य **मना**देशे पररूपे च रूपमेवम्।
2. 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (1-3-14) इति शानचि, शपि **मनादेशे** रूपमेवम्।
3. नीचभावमभ्यस्तीति **निम्नम्**। 'सुपि—' (3-2-4) इति योगविभागात्, 'आतश्चोपसर्गे' (3-1-136) इति वा कप्रत्यये, **'आतो** लोप इटि च'(6-4 64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम्। अत्र **धातुवृत्तौ** तु—''—**'आतो**ऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति वा कः। नेर्नीचभाववचनत्वेन मन्य (न?) त्यर्थस्याविशेषणान्न तं प्रतीहोपसर्गत्वम्।'' इत्युक्तम्। तदिहावधेयम्।
4. दिने आम्नायते इति **द्युम्नम्**। द्युशब्दो दिनवचनः। अत्रापि कप्रत्यये रूपम्।
5. सुतरामाम्नायते इति **सुम्नम्**=सुखम्। 'घञर्थे कविधानम्—' (वा. 3-3-58) इति घञर्थे कप्रत्यये रूपम्।
6. आ=समन्तात् म्नायते इति **आम्नायः**=वेदः। घञि **'आतो** युक्—' (7-3-33) इति युगागमे च रूपमेवम्।
7. **देव**श्लोकदर्शनेनास्य भ्वादिषु **'म्रक्ष संघाते'** इति पाठः संमत इति ज्ञायते। परं तु सर्वत्र धातुपाठेषु भ्वादिष्वस्य **मृक्ष** इत्येव पाठ उपलभ्यते। **मा. धा. वृत्तौ** तु चुरादिषु **म्रक्ष**धातुप्रस्तावे **'म्रक्षति** इति संघाते शपि।' इत्युक्तम्। **धातुवृत्ता**वेव भ्वादिषु **म्रक्ष** इत्येव पाठो दृश्यते। ईदृशेषु स्थलेषु कतमः पाठः सर्वसम्मत इति दुर्निरूपं भवति।
8. क्विपि संयोगान्तलोपे रूपमेवम्।

A. 'सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानम् **आमनन्** मन्त्रमुत्तमम्॥' भ. का. 17.30.

B. 'धर्मेतरम्यग् **अनयम्रगयं** हि राजा।' धा. का. 3-30.

(1322) "**म्रद मर्दने**" (I-भ्वादिः-767. सक. सेट्. आत्म.)

घटादिः, षिच् ।

'**मृद—**' इति **बालमनोरमा**पाठः । स च 'अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रद—' (7-4-95) इति सूत्रे **म्रद** इत्यनेनास्यैव ग्रहणस्य सर्वैरप्युक्तत्वात् चिन्त्यः ।

म्रादकः-दिका, म्रदकः-दिका, मिम्रदिषकः-षिका, माम्रदकः-दिका ; म्रदिता-त्री, म्रादयिता-त्री, मिम्रदिषिता-त्री, माम्रदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**क्रपति**वत् (272) ज्ञेयानि । [1]मृदुः ।

(1323) "**म्रुचु गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-195. सक. सेट्. पर.)

म्रोचकः-चिका, म्रोचकः-चिका, मुम्रोचिषकः-मुम्रुचिषकः-षिका, मोम्रुचकः-चिका ;

म्रोचिता-त्री, म्रोचयिता त्री, मुम्रोचिषिता-मुम्रुचिषिता-त्री, मोम्रुचिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**ग्रोचति**वत् (443) ज्ञेयानि । [2]म्रुक्तः-म्रुक्तवान् ।

(1324) "**म्रुन्चु गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-193. सक. सेट्. पर.)

अयं नोपधः, सन्धिवशाञ्जकार इति ज्ञेयम् ।

म्रुञ्चकः-ञ्चिका, म्रुञ्चकः-ञ्चिका, मुम्रुञ्चिषकः-षिका, मोम्रुचकः-चिका ; म्रुञ्चिता-त्री, म्रुञ्चयिता-त्री, मुम्रुञ्चिषिता-त्री, मोम्रुचिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**म्लुञ्चति**वत् (447) ज्ञेयानि । [A]म्रुक्तम् ।

---

1. '**प्रथिम्रदि—**' (द. उ. 1.113) इति कुप्रत्ययः, सम्प्रसारणं च । म्रद्यते ऽसाविति **मृदुः** = अकठिनः ।

2. उदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात् निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधः । **माधवधातुवृत्तौ** तु "भावादिकर्मणोः '**उदुपधात्—**' (1-2-21) इति कित्त्वविकल्पनात् '**म्रुचितमनेन म्रोचितमनेन**' इत्यादि ।" इत्युक्तम् । अत्र, 'निषेधाश्च बलीयांसः' (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तादिण्निषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्, 'उदुपधात्—' (1-2-21) इति सूत्रे उदिद्भिन्नस्योदुपधस्य धातोरेव सर्वैरपि व्याख्यातृभिः उदाहरणप्रत्युदाहरणसमये उपादानाच्च, अत्रापि इण्निषेध एव भावादिकर्मणोः निष्ठायां प्रामाणिक इति प्रतिभाति ।

A. '**आवक्रचञ्चूपुटतम्रदारवत्वम्रत्खगम्रुक्तशिखैर्लतादुमैः** ।' धा. का. 1-26.

(1325) "**म्रेटृ उन्मादे**" (I-भ्वादिः-अक. सेट्. पर.)

सिद्धान्तकौमुद्याद्यनुपात्तत्वेऽपि प्राचीनैः **मैत्रेय-क्षीरस्वामि-सायण**-प्रभृतिभिरुपात्तत्वादयं धातुरस्माभिरप्यत्र विलिख्यते । '**मेटृ—**' इति **दुर्ग-नारायणभट्टादि**संमतः पाठः ।

म्रेटकः-टिका, म्रेटकः-टिका, मिम्रेटिषकः-षिका, मेम्रेटकः-टिका ; म्रेटिता-त्री, म्रेटयिता-त्री, मिम्रेटिषिता-त्री, मेम्रेटिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि ।

(1326) "**म्रेडृ उन्मादे**" (I-भ्वादिः-293. अक. सेट्. पर.)

'मेडृ—' इति **काशकृत्स्न**सम्मतः पाठः ।

म्रेडकः-डिका, म्रेडकः-डिका, मिम्रेडिषकः-षिका, मेम्रेडकः-डिका ; म्रेडिता-त्री, म्रेडयिता-त्री, मिम्रेडिषिता-त्री, मेम्रेडिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि । [A]आम्रेडितम् ।

(1327) "**म्लुचु गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-196. सक. सेट्. पर.)

म्लोचकः-चिका, म्लोचकः-चिका, मुम्लोचिषकः-मुम्लुचिषकः-षिका, मोम्लुचकः-चिका ; म्लोचिता-त्री, म्लोचयिता-त्री, मुम्लोचिषिता-मुम्लुचिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक-**ग्रोचति**वत् (443) ज्ञेयानि । [1]मलिम्लुचः ।

(1328) "**म्लुन्चु गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-194. सक. सेट्. पर.)

म्लुञ्चकः-ञ्चिका, म्लुञ्चकः-ञ्चिका, मुम्लुञ्चिषकः-षिका, मोम्लुचकः-चिका ; म्लुञ्चिता-त्री, म्लुञ्चयिता-त्री, मुम्लुञ्चिषिता-त्री, मोम्लुचिता-त्री ; इत्यादीनि

---

1. '**कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्यः—**' (वा. 3-2-5) इति कप्रत्यये रूपमेवम् । '**मलिम्लुच**' शब्दव्युत्पादनाऽवसरे **अमरसुधायां** '**म्लुच स्तेये**' (भ्वा. से. पर.) इति कश्चन धातुः उपात्तः । परन्तु धातुपाठकोशेषु कुत्रापि स नोपलभ्यते ।

A. '**प्रशौटदुस्त्रागणयौटितान्तिकान् मेटद्वृषाम्रेडित**घोषमेदुरान् ।' धा. का. 1-39.

सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकम्लुञ्चतिवत् (447) ज्ञेयानि। कर्तरि क्तप्रत्यये [1]म्लुक्तः[A] इति।

(1329) "**म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे**" (I-भ्वादिः-205. अक. सेट्. पर.)

'**अव्यक्तायां वाचि**' इति क्षीरस्वामी।

[2]म्लेच्छकः-च्छिका, म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छिषकः-षिका, मेम्लेच्छकः-च्छिका; म्लेच्छिता-त्री, म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छिषिता-त्री, मेम्लेच्छिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिकक्लिश्यतिवत् (287) ज्ञेयानि। [3]म्लिष्टम्, शतरि-म्लेच्छन्-न्ती, क्विपि—[4]म्लेट्-म्लेड्-म्लेडौ-म्लेडः, इति विशेषः। [5]म्लेच्छितवै।

(1330) "**म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि**"

(X-चुरादिः-1663. अक. सेट्. उभ.)

---

1. उदित्त्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनात् निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधुः। उपधानकारलोपः।
2. धातुरयमुपदेशे **म्लेछ** इत्येव पठ्यते। पश्चात्, 'दीर्घात्' (6-1-75) इति तुक्। तुकश्चुत्वेन चकारे सर्वत्र **म्लेच्छ** इति श्रूयते।
3. 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु' (7-2-18) इत्यादिना यथासम्भवमस्य निष्ठायाम्, अविस्पष्टार्थे इडभावो निपात्यते। षत्व-ष्टुत्वादिकेषु **म्लिष्टम्** इति भवति। अन्यत्र **म्लेच्छितम्** इत्यपि साधुः।
4. क्विपि, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (6-4-19) इवि सतुक्कस्य छकारस्य शकारे, षत्वे, जश्त्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्।
"**वृत्तिप्रदीपे तु** वितुक्कस्य शादेश उक्तः, तुगभावस्तु 'अकृतव्यूहाः **पाणिनीयाः** (परि 57...) कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति।" इति **मा. धा. वृत्तौ** अत्र पक्षभेदः प्रोक्त इहावधेयः।
5. 'कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः' (3-4-14) इति च्छन्दसि विषये धातोरस्मात् तवैप्रत्यये इडागमे च रूपमेवम्। तथा च किञ्चित् श्रुतिवाक्यमुपात्तं **महाभाष्ये** (1-1-1) "तस्माद् ब्राह्मणेन न **म्लेच्छितवै** नापभाषितवै, **म्लेच्छो** ह वा एष यदपशब्दः।" इति।

A. '**अम्लुक्तरश्मौ** शशिना निमुम्लुचे निमुम्लुचेऽर्केण च यत्र सन्ततम्॥' धा.का. 1.26.

'इहाव्यक्तवागपशब्दनम्।' इति **माधवः**। **चान्द्रास्तु** धातुमप्यत्र (चुरादौ) न पठन्तीति **क्षीरतरङ्गिण्यां** स्पष्टम्।

म्लेच्छकः-च्छिका, मिम्लेच्छयिषकः-षिका; म्लेच्छयिता-त्री, मिम्लेच्छयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिकचित्रयतिवत्(525)ज्ञेयानि।

(1331) "**म्लेट्ट उन्मादे**" (I-भ्वादिः-292. अक. सेट्. पर.)

'**म्लेड्**—' इति **कुत्रचिद्** दृष्टः पाठः। **धातुवृत्तौ**—'ग्रेट्ट ग्रेड्ड **म्लेट्ट** उन्मादे' इत्युपादाय, '**म्लेडति**' इत्युदाहृतम्। **धातुवृत्तावेव** प्राचीनमुद्रणे 'ग्रेट्ट—' इति नोपात्तम्।

म्लेटकः-टिका, म्लेटकः-टिका, मिम्लेटिषकः-षिका, मेम्लेटकः-टिका; म्लेटिता-त्री, म्लेटयिता-त्री, मिम्लेटिषिता-त्री, मेम्लेटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकगेपतिवत् (429) ज्ञेयानि। [A]म्लेटकः।

(1332) "**म्लेव्ट सेवने**" (I-भ्वादिः-506. सक. सेट्. आत्म.)

म्लेवकः-विका, म्लेवकः-विका, मिम्लेविषकः-षिका, मेम्लेवकः-विका; म्लेविता-त्री, म्लेवयिता-त्री, मिम्लेविषिता-त्री, मेम्लेविता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकक्लेवतिवत् (291) ज्ञेयानि। [B]म्लेवितम्।

(1333) "**म्लै हर्षक्षये**" (I-भ्वादिः-904 अक. अनि. पर.)

"—'**गात्रविनामे**' **विनामः**=कान्तिक्षयः।" इति **क्षीरस्वामी**।

'**हर्षक्षयः**=धातुक्षयः।' इति **माधवः**।

म्लायकः-यिका, म्लापकः-पिका, मिम्लासकः-सिका, माम्लायकः-यिका; म्लाता-त्री, म्लापयिता-त्री, मिम्लासिता-त्री, माम्लायिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकग्लायतिवत् (452) ज्ञेयानि। अस्य मित्संज्ञा-

---

A. '**अम्लेटकै**श्चाकटुचाटुभाषितैरटैः पटत्सम्रटिताज्ञनोत्करैः॥' धा. का. 1-39.

B. '**प्रम्लेवितं** रेवितवत्सम्मण्डलीं मन्यद्धिराभीरजनैरसूर्यकैः॥' धा. का. 1-65.

विधानाभावात् मित्संज्ञाकार्यं नेति विशेषः। तेन ण्यन्ते म्लायकः-यिका, इत्यादिकानि एकविधान्येव रूपाणि। [1]म्लानिः।

(1334) "**यक्ष पूजायाम्**" (X-चुरादिः-1693. सक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः। [अ]

यक्षकः-क्षिका, यियक्षयिषकः-षिका; यक्षयिता-त्री, यियक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**पक्षयति**वत् (956) बोध्यानि। [2]यक्षः, यक्ष्मा[3], [A]यक्ष्यम्, इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः।

(1335) "**यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु**"

(I-भ्वादिः-1002. सक. अनि. उभ.)

याजकः-जिका, याजकः-जिका, [4]यियक्षकः-क्षिका, यायजकः-जिका;
[5]यष्टा-यष्ट्री, याजयिता-त्री, यियक्षिता-त्री, यायजिता-त्री;
यजन्-न्ती, याजयन्-न्ती, यियक्षन्-न्ती; —
यक्ष्यन्-न्ती-ती, याजयिष्यन्-न्ती-ती, यियक्षिष्यन्-न्ती-ती; —
यजमानः, याजयमानः, [B]यियक्षमाणः, यायज्यमानः;
यक्ष्यमाणः, याजयिष्यमाणः, यियक्षिष्यमाणः, यायजिष्यमाणः;

---

1. बाहुलकात् क्तिनस्तकारस्य नकारे रूपमेवम्।
2. 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति कर्मणि घञ्प्रत्यये रूपमेवम्। यक्ष्यतेऽसौ इति **यक्षः**।
3. 'अर्तिस्तु.....' (द. उ. 7-26.) इति मन्प्रत्यये रूपमेवम्। **यक्ष्मा**=व्याधिः।
4. सन्नन्ते सर्वत्र, 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृज**यज**राजभ्राजच्छशां षः' (8-2-36) इति षत्वे, 'षढोः कः सि' (8-2-41) इति ककारे, षत्वे च रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
5. तृजादिषु, 'व्रश्च—' (8-2-36) इति षत्वे, ष्टुत्वे च रूपम्। एवं तव्यदादिष्वपि प्रक्रियोह्या।

A. '.....भ्रूणस्य शाठ्यजन**यक्ष्यम**वेक्ष्य गात्रम्।' धा. का. 3-35.

B. '**यियक्षमाणेनाहूतः** पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्।' शि. व. 2. 1.

[अ] "अत्रात्रेयः—'**केचित् रामायणे यक्ष**शब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहुः; तच्चिन्त्यम्। इत्युक्तवान्।' **रामायणो**क्तिस्तु 'यक्ष पूजायाम्' इत्यस्यानेकार्थत्वाश्रयणेन निर्वाह्या।" इति 'जक्ष—' धातौ (अदादिषु) **माधवो**क्तमिहावधेयम्।

[1]देवेट्-देवेड्-देवेजौ-देवेजः; — —
[2]इष्टम्-इष्टः-इष्टवान्-इष्टी, याजितः, यियक्षितः, यायजितः-तवान्;
यजः, [3]सोमयाजी-हविर्याजी[A], अग्निष्टोमयाजी, [4]यज्वा,[B] [5]यजमानः, [6]ऋत्विक्, 'त्वं यज्ञे वरुणस्य [7]अवया असि।' [8]उपयट्, [9]साधुयाजी, याजः, यियक्षुः, [10]यायजूकः,[C] यायजः;

---

1. देवान् यजतीति **देवेट्**। कर्मण्युपपदे, 'क्विप् च' (3-2-76) इति क्विपि 'वचिस्वपि**यजादीनां** किति' (6-1-15) इति यकारस्य सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' (6-1-108) इति पूर्वरूपे, षत्वे, जश्त्वे च रूपमेवम्।
2. निष्ठायाम्, **यजादि**त्वेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे, षत्वे ष्टुत्वे च रूपमेवम्। 'इष्टादिभ्यश्च' (5-2-88) इतीन्प्रत्यये **इष्टी** इति रूपम्। एवमेव क्त्वाप्रभृतिष्वपि प्रक्रिया ज्ञेया।
3. 'भूते' (3-2-84) इत्यधिकारे, 'करणे **यजः**' (3-2-85) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। सोमेन इष्टवान् **सोमयाजी**। एवमेव **अग्निष्टोमयाजी** इत्यादिसिद्धिरूह्या।
4. भूतार्थे, 'सुयजोर्ङ्वनिप्' (3-2-103) इति ङ्वनिप्प्रत्यये प्रथमैकवचने उपधादीर्घे नकारलोपे च **यज्वा** इति रूपम्।
5. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'पूङ्**यजो**ः शानन्' (3-2-128) इति शानन्प्रत्ययः। शित्त्वात् शपि, 'आने मुक्' (7-2-82) इति मुगागमे **यजमानः** इति रूपम्। यस्त्वसकृत् यागादिकं करोति स एवमुच्यते।
6. ऋतौ यजते, ऋतुं यजते, ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीत्यर्थे धातोरस्मात् ऋतुशब्द उपपदे, '**ऋत्विक्**—' (3-2-59) इत्यादिना क्विन्। सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च कृते, निपातनात्, व्रश्चादिषत्वापवादतया 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कुत्वे च **ऋत्विक्** इति सिद्ध्यति।
7. '**अवे यजः**' (3-2-72) इति मन्त्रे ण्विन्प्रत्यये, उपधावृद्धौ '**अवयाः** श्वेतवाः पुरोडाश्च' (8-2-67) इति निपातनाद्रुत्वे च रूपमेवम्। छन्दस्येवार्यं प्रयोगः।
8. 'विजुपे छन्दसि (3-2-73) इति छन्दसि विषये उपोपपदे धातोरस्य विच्प्रत्यये षत्वे जश्त्वे च रूपमेवम्।
9. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
10. '**यज**जपदशां यङः' (3-2-166) इति यङन्तादूकप्रत्यये, 'दीर्घोऽकितः' (7-4 83) इत्यभ्यासदीर्घे च रूपमेवम्।

A. 'मृषाऽसि त्वं **हविर्याजी** राघव च्छद्मतापसः।' भ. का. 6-129.

B. '**यज्वा**नश्च सपुत्त्वानो यानगोपीन्मखेषु सः॥' भ. का. 5-37.

C. 'तं **यायजूकाः** सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युदकुम्भहस्ताः।' भ. का. 2-20.

यष्टव्यम्, याजयितव्यम्, यियक्षितव्यम्, यायजितव्यम्;
यजनीयम्, याजनीयम्, यियक्षणीयम्, यायजनीयम्;
[1]याज्यम्, [2]देवयज्या, [3]याज्या, याज्यम्, यियक्ष्यम्, यायज्यम्;
ईषद्यजः-दुर्यजः-सुयजः; — —
[4]इज्यमानः, याज्यमानः, यियक्ष्यमाणः, यायज्यमानः;
[5]यागः-अनुयागः-प्रयागः, [6]प्रयाजः-अनुयाजः, [7]उपांशुयाजः-पत्नीसंयाजः-ऋतुयाजः-उपयाजः, [8]यज्ञः, याजः, यियक्षः, यायजः;
यष्टुम्, [9]यष्टुं, याजको [वा याति], याजयितुम्, यियक्षितुम्, यायजितुम्;

1. ण्यति, '**यज**याचरुच—' (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः।
2. देवशब्द उपपदे छन्दसि विषये कर्मणि यत्प्रत्यये रूपमेवम्। निपातनात् स्त्रीलिङ्गत्वम्।
3. यजन्त्यनेनेति **याज्या** = ऋक्। बाहुलकात् करणे ण्यत्।
4. कर्मणि, यगन्ताच्छानचि सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च रूपम्।
5. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम्। **अनुयागः**=भोजनम्, उपसर्गवशाद्धातोरर्थान्तरे वृत्तिः। **प्रयागः**=क्षेत्रविशेषः। अत्र सङ्गतिकरणं धातोरर्थः। नदीत्रयसङ्गतिकरणं ह्यत्र देशे वदन्ति।
6. घञि, '**प्रयाजानुयाजौ** यज्ञाङ्गे' (7-3-62) इति निपातनात् यज्ञाङ्गविषये कुत्वं न। पञ्च **प्रयाजाः**। तयोऽ**नुयाजाः**। 'उपसर्गस्य घञि—' (6-3-122) इति दीर्घे **अनूयाज** इत्यपि भवति।
7. "**प्रयाजानुयाज**ग्रहणं प्रदर्शनार्थम्—अन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति। 'एकादश **उपयाजाः**', '**उपांशुयाज**मन्तरा यजति', 'अष्टौ **पत्नीसंयाजा** भवन्ति' '**ऋतुयाजै**श्चरन्ति'—इत्येवमादि सिद्धं भवति।' इति **काशिका**-(7-3-62) वाक्यमिहावधेयम्। तेनैतेषां साधुत्वं बोध्यम्। 'जाघन्या **पत्नीः संयाजयन्ति**' (शतपथब्राह्मणे-3-7-6-1) इति श्रौतनिर्वचनपर्यालोचनायां तु पत्नीः संयाजयन्तीति **पत्नीसंयाजः** इति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यणेवात्रेति न कुत्वप्रसक्तिः। अतोऽत्रेतरेषां विषये कुत्वाभावस्योपपत्तिकल्पनेऽपि **पत्नीसंयाज**शब्दविषये नोपपत्तिकल्पनपरिश्रमः कार्यः इति ज्ञेयम्।
8. भावे, '**यज**याच—' (3-3-90) इत्यादिना नङ्प्रत्यये, जकारस्य श्चुत्वे च रूपमेवम्।
9. 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3-3-10) इति क्रियार्थक्रियायां तुमुन्, ण्वुल् च भवतः। **यष्टुं याति**—यागाय यातीत्यर्थः।

[1]इष्टिः-[2]इज्या[A], [3]यष्टिः, याजना, यियक्षा, यायजा;
यजनम्, याजनम्, यियक्षणम्, यायजनम्;
इष्ट्वा, याजयित्वा, यियक्षित्वा, यायजित्वा;
अन्विज्य, प्रयाज्य, प्रयियक्ष्य, प्रयायज्य;
याजम् २, इष्ट्वा २ } याजम् २, याजयित्वा २ } यियक्षम् २, यियक्षित्वा २ } यायजम् २; यायजित्वा २ }
[4]यजेणुः; [5]यज्युः, [6]यजत्रम्, [7]यजुः।

(1336) "यत निकारोपस्कारयोः"

(X-चुरादिः-1736. सक. सेट्. उभ.) [अ]
'—खेदे च' इति **क. क. द्रुमे**।

1. '**श्रुयजी**षिस्तुभ्यः—' (वा. 3-3-95) इति करणे क्तिन्प्रत्यये सम्प्रसारणादिके च रूपम्।
2. '**व्रजयजो**र्भावे क्यप्' (3-3-98) इति स्त्रियां भावे क्यपि, कित्त्वेन सम्प्रसारणादिकेषु चैवं रूपम्।
3. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-74] तिप्रत्यये रूपमेवमिति **क्षीरतरङ्गिणी**।
4. बाहुलकादौणादिके [द. उ. 1-133] एणुप्रत्यये रूपम्। **यजेणुः**=याजकः, ऋत्विक्।
5. '**यजि**मनि—' [द. उ. 1-134] इति युच्प्रत्यये, प्रत्ययस्याननुनासिकत्वेनानादेशाभावे च रूपमेवम्। **यज्युः**=अध्वर्युः।
6. 'अभिनक्षि**यजि**—' [द. उ. 8-56] इत्यत्रन्प्रत्ययः। इज्यन्तेऽस्मिन् देवता इति **यजत्रम्**=यज्ञस्थानम्। अग्निहोत्रमिति **केचित्**।
7. 'अर्तिपॄवपि**यजि**—' [द. उ. 9-39] इत्युसिप्रत्ययः। **यजुः**=वेदः।

A. 'निर्व्याजमि**ज्या** वृत्ते वचश्च भूयो बभाषे मुनिना कुमारः॥' भ. का. 2-37.

[अ] '**निराकारे**' इति **दैव**पाठमुपाश्रित्य **पुरुषकारे** व्याख्यातम्—"...'निराकारः=परिभवः।' इति च **क्षीरस्वामी**। उपस्कारोपसंस्कारयोः पुनः पाठकृतः (=ग्रान्थिकाः) विप्रवदन्ते। तथा च **आख्यातनिघण्टुः**—'यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ।' इति। **श्लोकधातुपाठश्च**—'**यत** उपसंस्कारनिकारार्थः स निरश्च धान्यधनवाची।' इति।" इति। अत्रेदमवधेयम्—**माधवधातुवृत्ति-प्रौढमनोरमा**प्रभृतिष्वप्येवमेव **क्षीरस्वामि**पाठ उद्घ्रियते। परं तु **क्षीरतरङ्गिण्या**मधुना पाठोऽन्यादृश एवोपलभ्यत इत्युपर्येव प्रदर्शितम्। प्रायः सर्वेऽप्याधुनिकाः वैयाकरणाः धातुविषये **क्षीरस्वामि**मतं **पुरुषकार**ोपात्तस्थलेषु **पुरुषकार**वाक्यानुसारेणैवोद्धरन्ति; न तु स्वयं दृष्टत्वेनेत्यपि ज्ञायते।

'यतते तु प्रयत्नार्थे, **निराकारे तु यातयेत्**।' (श्लो. 96) इति **देवः**। '**निकारः**=स्वेदनम्।' इति **क्षीरस्वामी**। 'यत्नः प्रैषो **वा निकारः**' इति **बालमनोरमा**। 'परिभवसंस्कारौ तौ' इति **धा. का. व्याख्या** (3-40)। यातकः-तिका-यियातयिषकः-षिका; यातयिता-त्री, यियातयिषिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि समस्तान्यपि चौरादिक**कालयति**वत् (175) ज्ञेयानि। यातना=तीव्रवेदना। 'ण्यासश्रन्थः—' (3-3-107) इति युचि रूपम्।

(1337) "**यती प्रयत्ने**" (I-भ्वादिः-30. अक. सेट्. आत्म.) '**यतते तु प्रयत्नार्थे**, निराकारे तु यातयेत्।' (श्लो. 96) इति **देवः**। यातकः-तिका, यातकः-तिका, यियतिषकः-षिका, यायतकः-तिका; यतिता-त्री, यातयिता-त्री, यियतिषिता-त्री, यायतिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चेतति**वत् (524) ज्ञेयानि। [1]यत्यम्, [2]यत्नः, [3]आयत्तः-आयत्तवान्, [4]यतिः, [5]यतमानः, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1338) "**यत्रि सङ्कोचने**" (X-चुरादिः-1536. अक. सेट्. उभ.) [अ] यन्त्रकः-न्त्रिका, यियन्त्रयिषकः-षिका; यन्त्रयिता-त्री, यियन्त्रयिषिता-त्री;

1. 'तक्रिशसिचति**यति**जनीनामुपसंख्यानम्' (वा. 3-1-97) इति हलन्तलक्षणण्यदपवादतया यत्प्रत्यये रूपमेवम्।
2. भावे, 'यजयाच**यत**विच्छप्रच्छरक्षो नङ्' (3-3-90) इति नङ्प्रत्यये रूपम्।
3. निष्ठायाम्, 'श्वीदितः—' (7-2-14) इति इण्निषेधः।
4. सर्वधातुभ्यो विहित औणादिके कर्तरि इन्प्रत्यये रूपमेवम्।
5. '**ताच्छील्य**वयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इत्यनेन ताच्छील्यार्थे चानश्प्रत्यये रूपमेवम्। शानच्प्रत्ययेऽप्येवमेव। **यतमानः**=यमनियमाद्यङ्गविशिष्टयोगाभ्यासकविशेषः।

[अ] '**यन्त्रृ**—' इति ऋदिदत्र पाठ इति **आभरणकार**मतत्वेन **धातुवृत्ता**वुपादाय—"अयं पाठः चिरन्तनव्याख्यानेषु **न** दृश्यते; प्रत्युत **यन्त्रणा**दिशब्दमस्मादेव **मैत्रेयादयो** व्युदपादयन्।", इति विवेचितम्। "अत्रापि पूर्ववत् (चितिधातुवत्) इदित्करणात् **यन्त्रती**त्यायपि भवति।" इति **मा. धा. वृत्तिः**। "**यन्त्र**—इति पठितुं युक्तम्। यत्तु-इदित्करणात् **यन्त्रतीति माधवेनोक्तम्**—तच्चिन्त्यम्।" इति **सिद्धान्तकौमुद्युक्ति**रेव साधुः। यतः—'**चिन्त्यात्**' इत्यादौ उपधानकारसद्भावेन, णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकतां लभमान **इकारः** णिजभावं चिन्तेर्ज्ञापयतीति तूचितम्। इह तु रेफस्यैवोपधात्वप्रसङ्गेन नलोपप्रसक्त्यभावात्—इति ज्ञेयम्।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**तन्त्रयति**वत् (698) ज्ञेयानि। यति—[A]अयन्त्र्यम्।

(1339) "**यभ मैथुने**" (I-भ्वादिः-980. अक. अनि. पर.) [अ] याभकः-भिका, याभकः-भिका, [1]यियप्सकः-सिका, यायभकः-भिका; [2]यड्वा-यड्भी, याभयिता-त्री, यियप्सिता-त्री, यायभिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**तपति**वत् (703) ज्ञेयानि। [B]याभः।

---

1. '—अथ मैथुने **यभिः**' इत्यनिट्कारिकासु (**भाष्ये** 7-2-10) पाठात् धातोरस्यानिट्त्वम्। 'खरि च' (8-4-55) इति चर्त्वेन भकारस्य पकारः।
2. तृजादिषु, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (8-2-40) इति धत्वेन धकारे, 'झलां जश् झशि' (8-4-53) इति जश्त्वे **च** रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया।

A. 'संचोरयन्तमरिगर्वमशेषभद्रं चिन्तन्तमन्तकमिवाप्त**मयन्त्र्य**वीर्यम्।' धा. का. 3-13.

B. '**याभाद्यकामैर्नमनाद् गताद्यैः सृप्योऽसि विष्णो यमिभिर्विताप्यैः॥**' धा. का.2-39.

[अ] '**यभ विपरीतमैथुने**' इति **क्षीरस्वामि-माधवादि**सम्मतः पाठः। '—विपरीते मैथुने' इति **धा. का. व्याख्या** (2-39) दृष्टः पाठः। "'**भय** विपरीतो मैथुने'; विपरीत इति—**यभ** इत्यर्थः।" इति **पुरुषकारः**। '**जभ** –' इति चवर्गतृतीयादिं **केचित्** पठन्ति। **धनपाल-काश्यपादयः** '**यभ** —' इति पठित्वा, '**जभ** च' इति पठन्तीति ग्रन्थेषु तत्र तत्रोदाहरणाज्ज्ञायते। 'रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने **यभिः**' (अनिट्कारिका, **भाष्ये** 7-2-10) इत्यत्र **वृत्त्यादिषु यभते**रेवोदाहरणात् '**जभ**—' इति पाठोऽप्रामाणिक इति च **पुरुषकारे** (श्लो. 145) निरूपितम्। 'जभि—' इत्यपि कुत्रचिद् दृष्टः पाठः। "—' विपरीत इति। विपरीतानुष्ठित इत्यर्थः।' इति **मैत्रेयः**॥" इति **धातुवृत्तिः**। "तच्च पुरुषायितम्।" इति **धा. का व्याख्या**। एवं बहुधाऽत्र धातौ, स्वरूपविषयेऽर्थविचारे च विप्रतिपत्तिः ग्रन्थकृतां दृश्यते। प्रसिद्धपाठस्तु **यभ** इत्येवेति प्रामाणिकाः। '**यभस्व नित्यं यदि शक्तिरस्ति**—' (मुक्तकम्) इत्यादिषु धातोरस्यात्मनेपदप्रयोगो दृश्यते। तत्र प्रमाणं मृग्यम्।

(1340) **"यम उपरमे"** (I-भ्वादिः-819-984. सक. अनि. पर.) [अ] 'यमेरुपरमे यच्छेद् यमयेत् परिवेषणे।' (श्लो. 148) इति **देवः**।

यामकः-मिका, [1]यमकः-मिका, [2]आयामकः-मिका, [3]यियंसकः-सिका, [4]यंयमकः-यँय्यमकः-मिका;

[5]यन्ता-यन्त्री, यमयिता-आयामयिता-त्री, यियंसिता-त्री, यंयमिता-त्री;

---

1. '**यमोऽपरिवेषणे**' (ग. सू. भ्वादौ) इति पठ्यते। तस्य चायमर्थः—'न कम्यमिचमाम्' (ग. सू. भ्वादौ) इत्यतो नेति वर्तते। उपरमार्थे पठितो यो **यम**धातुः स एव परिवेषणरूपार्थभिन्नार्थे एव घटादिपाठं न प्राप्नोति—अर्थात् परिवेषणार्थे घटादिः—इति। तथा च '**नियमयन्** ब्राह्मणान्' इत्यादिषु परिवेषणार्थकत्वात् घटादित्वम्। तेन मित्त्वात्, 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ उपधाह्रस्वे रूपमेवं सर्वत्र बोध्यम्। यदा तु परिवेषणभिन्नार्थकत्वं—तदानीं **आयामयन्** (=व्रीहयन्, व्यापारयन् वा इत्यर्थः) इत्यादिषु मित्त्वनिषेधात् उपधावृद्धिरेवेति बोध्यम्। एवमुत्तरत्रापि।

2. **मैत्रेयरक्षित - काशिकाकार - न्यासकार-धातुवृत्तिकार - सिद्धान्त-कौमुदीकार**मतानुसारेणात्र प्रयोगे मित्त्वनिषेधात् रूपमेवम्। **क्षीरस्वामी** तु '**यमोऽपरिवेषणे**' (ग. सू. भ्वादिः) इत्यत्र पूर्वस्मात् गणसूत्रात् 'न' इत्यननुवर्त्य **आयमयन्** इत्येव साधुरिति विपरीतेन साधयति—तथाहि—"**यमयति, नियमयति,** परिवेषणे तु—**यामयति** श्राद्धेऽन्नम्, **आयामयति** चन्द्रम्।" इति। तदेतत् **पुरुषकारादिषु** बहुधा खण्डितमिति नेह प्रतन्यते।

3. सन्नन्तात् द्वित्वादिके मकारस्य नत्वे, 'नश्चापदान्तस्य—' (8-3-24) इति अनुस्वारे च रूपमेवम्।

4. यङन्तात् '**नुगतोऽनुनासिकान्तस्य**' (7-4-85) इति नुगागमः, तस्य पदान्तवद्भावेन परसवर्णविकल्पः।

5. तृजादिषु '**यमिर्नमन्तेष्वनिडेक इष्यते**' (व्याघ्रभूतिकारिका, **भाष्ये** 7-2-10) इति वचनाद् धातोरनिट्त्वम्। मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे चैवं रूपम्।

[अ] '**यमो गन्धने**' (1-2-15) इति सूत्रे **गन्धन**रूपस्य (**गन्धनम्**=सूचनम्' परदोषाविष्कार इति यावत्।) अर्थस्याप्युपादानात्, धातोरस्योपसर्गवशात्, स्वभावाद् वा तत्राप्यर्थे वृत्तिरिति ज्ञेयम्। भ्वादिष्वेव पुरस्तात् (819 संख्यायां) '**यमोऽपरिवेषणे**' (ग. सू. भ्वादौ) इति यत् पठ्यते—तत्तु '**यम उपरमे**' इत्युत्तरत्रैव विकरणे पठितस्यार्थविशेषे घटादिपाठ-तन्निषेधार्थरूपप्रयोजनद्वयवशादिति ज्ञेयम्। उत्तरत्र चैतद् व्यक्तीभविष्यति। 'परिवेष्टने एव मित्' इति **काशकृत्स्नः**। इति **केचित्**।

[1]यच्छन्-न्ती, नियमयन्-यामयन्-न्ती, यियंसन्-न्ती; —
यंस्यन्-न्ती-ती, नियमयिष्यन्-यामयिष्यन्-न्ती-ती, यियंसिष्यन्--न्ती-ती;—
[2]आयच्छमानः,[A] [3]भार्याम्] उपयच्छमानः, [4]पाणिम्] आयच्छमानः, [व्रीहीन्] [5]संयच्छमानः, [भारम्] उद्यच्छमानः, [वस्त्रम्] आयच्छमानः, यमयमानः, नियमयमानः, [6]आयामयमानः, [7]आयियंसमानः, यंयम्यमानः; आयंस्यमानः, उपयंस्यमानः, संयंस्यमानः-उद्यंस्यमानः-आयंस्यमानः, आयामयिष्यमाणः, यमयिष्यमाणः-नियमयिष्यमाणः, आयियंसिष्यमाणः, यंयमिष्यमाणः;

---

1. शतरि, '**इषगमियमां छः**' (7-3-77) इति छकारेऽन्तादेशे तुकि, तस्य श्चुत्वेन चकारे च रूपमेवम्। एवं शानजन्तेष्वपि प्रक्रियोह्या।

2. '**आङो यमहनः**' (1-3-28) इति अकर्मकादस्मादाङ्पूर्वकादात्मनेपदं शानच्। अकर्मकादित्युक्तत्वात् **आयच्छन्** कूपाद् रज्जुम्' इत्यत्र शतैव।

3. '**उपाद् यमः** स्वकरणे' (1-3-56) इत्यात्मनेपदम्। **स्वकरणम्**=स्वीकरणम्। पाणिग्रहणमिति **भट्टोजिप्रभृतयः**। तत्तु **भाष्याद्यनारूढत्वादुपेक्ष्यमिति शेखरकारादयः**। स्वकरणभिन्नार्थे 'देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छन्' इत्यत्र शतैव।

4. 'स्वाङ्गकर्मकाच्च—' (वा. 1-3-27) इति वचनादात्मनेपदम्।

5. '**समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे**' (1-3-75) इति सम् उत् आङ् पूर्वकादस्मात् **यम**धातोः ग्रन्थभिन्नविषये वर्तमानात् आत्मनेपदम्। 'अग्रन्थे' इत्युक्तत्वात् '**उद्यच्छन्** चिकित्सां वैद्यः' इत्यादिषु शतैव। 'स्वान् व्रीहीन् **संयच्छन्**' इत्यादिषु तु 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (1-3-77) इति पक्षे शताऽपि साधुरेवेति ज्ञेयम्।

6. 'न पादम्याङ्यम—' (1-3-89) इति ण्यन्तात् परस्मैपदनिषेधः। 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्यापवादोऽयम्। **केचित्** तु कर्त्रभिप्रायक्रियाफलार्थतया अत्रात्मनेपदमिति न; परं तु परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदमपीति वदन्ति।

7. '**पूर्ववत् सनः**' (1-3-62) इति सनः प्रकृतेर्निदान एव सन्नन्तादत्रापि शानजिति ज्ञेयम्।

A. '**श्रियमायच्छमाना**भिरुत्तमाभिरनुत्तमाम्॥' भ. का. 8. 46.

[1]रिपुयत्-रिपुयतौ-रिपुयतः ; [2]वियत्-वियतौ-वियतः ;
[3]यतम्-यतः-यतवान्, नियमितः-आयामितः, यियंसितः, यंयमितः-तवान् ;
[4]यमः, [5]वाचंयमः[A], [6]यतिः, [7]आयामी, [8]वाग्यामः, यमः,
नियमः-आयामः, [9]संयमनः, यियंसुः, यंयमः ;
यन्तव्यम्, यमयितव्यम्-आयामयितव्यम्, यियंसितव्यम्, यंयमितव्यम् ;
यमनीयम्, यमनीयम्-यामनीयम्, यियंसनीयम्, यंयमनीयम् ;
[10]यम्यम्, [11]अनियम्यम्-विनियम्यम्, नियाम्यम्, यम्यम्-आयाम्यम्,
यियंस्यम्, यंयम्यम् ;

1. रिपून् यच्छति = उपरतं करोति इत्यर्थे कर्मण्युपपदे, 'क्विप् च' (3-2-76) इति क्विप्। 'गमादीनाम्—' (वा. 6-4-40) इति वचनादनुनासिकलोपे तुकि रूपमेवम्।
2. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति क्विपि रूपमेवम्। **वियत्** = विष्णुपदम्।
3. निष्ठायाम्, 'अनुदात्तोपदेश**वनतितनोत्यादी**नामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपे रूपम्। एवमेव क्त्वाक्तिन्प्रभृतिष्वपि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया।
4. यच्छतीति **यमः**। कर्तरि पचाद्यच्।
5. 'वाचि **यमो** व्रते' (3-2-40) इति वाग्रूपे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः। '**वाचंयम**-पुरन्दरौ च' (6-3-69) इत्यनेनामन्तत्वं निपात्यते। निपातनाद् द्वितीयायाः अलुक्। **वाचंयमः**=मौनव्रती।
6. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति कर्तरि संज्ञायां क्तिच्प्रत्ययः, बाहुलकात् 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इति न प्रवर्तते। नितरां मन आदिकं यच्छतीति **यतिः**। अनुनासिकलोपोऽपि बाहुलकादेवेति ज्ञेयम्। **केचित्** तु 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति क्तिन्, बाहुलकात् पुँल्लिङ्गत्वमिति वदन्ति।
7. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्पृचानुरुधाङ्**यम**—' (3-2-142) इत्यादिना, आङ्पूर्वकादस्माद् घिनुण्प्रत्यये रूपमेवम्।
8. व्रतभिन्नार्थे विवक्षिते, वाचं यच्छतीत्यर्थे 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्प्रत्यये रूपमेवम्।
9. ण्यन्तात्, नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये अनादेशे च रूपम्।
10. 'गदमदचर**यमश्चानुपसर्गे**' (3-1-100) इति हलन्तलक्षणण्यदपवादतया यत्प्रत्ययः। यद्यपि, '**पोरदुपधात्**' (3-1-98) इत्येवात्र यत् सिद्धः, तथापि स यत् अनुपसृष्टादेव धातोरिति समर्थनाय पृथक् **यम**धातोरुपादानमिति ज्ञेयम्। एवं निरूढत्वात्, उपसृष्टे तु **नियाम्यम्** इत्यादिकानि ण्यदन्तान्येव साधूनि।
11. '—अनुपसर्गे' (3-1-100) इत्युक्तत्वात्, कथमत्र सोपसर्गस्थले यत्प्रत्ययस्योपपत्तिरिति शङ्कित्वा, 'तेन न तत्र भवेद् **विनियम्यम्**।' इति **व्याघ्रभूतिकारिकायां** '**विनियम्यम्**' इत्युक्तत्वात्, विपूर्वकात्, निपूर्वकाच्च यदेवेति **व्याख्यातारः** समर्थयन्ति। तेन, '**अनियम्यस्य** नायुक्तिः—' (न्यायकुसुमाञ्जलिः 3-19) 'त्वया **नियम्या** ननु दिव्यचक्षुषा—' इत्यादिप्रयोगा उपपन्ना इति ज्ञेयम्।

A. '**वाचम्यमान्** स्थण्डिलशायिनश्च युयुक्षमाणाननिशं मुमुक्षून्।' भ. का. 3-41.

ईषद्यमः-दुर्यमः-सुयमः ; — — —
यम्यमानः, यम्यमानः-आयाम्यमानः, यियंस्यमानः, यंयम्यमानः ;
आयामः, [1]उद्यमः, [2]संयामः[A]-उपयमः-उपयामः-नियमः-नियामः,
यमः-यामः, यियंसः, यंयमः ;
यन्तुम्, यमयितुम्-आयामयितुम्, यियंसितुम्, यंयमितुम् ;
[3]यतिः, [4]संयत्, यमना-आयामना, यियंसा, यंयमा ;
यमनम्, [B]यमनम्-आयामनम्, यियंसनम्, यंयमनम् ;
[5]यत्वा, यमयित्वा-यामयित्वा, यियंसित्वा, यंयमित्वा ;
[6]प्रयत्य-प्रयम्य, [7]प्रयमय्य-प्रयाम्य, प्रयियंस्य, प्रयंयम्य ;

1. उत्पूर्वकादस्माद् घञि, यद्यपि वृद्धौ सत्याम्—**उद्यामः** इति न्याय्यम्; तथापि 'अड **उद्यमे**' (भ्वादिः. अक. सेट्.) इत्यादिनिर्देशबलादत्र भावेऽवेवेति व्याख्यानेषु समर्थितम्
2. '**यमः समुपनिविषु च**' (3-3-63) इति वैकल्पिकोऽप्रत्ययः। पक्षे घञ्। तेन रूपद्वयमत्र सर्वत्रेति ज्ञेयम्। बाहुलकात्, संज्ञायां पुंसि घप्रत्यये वा **यमः** इत्यपि साधुः। यमोऽस्यास्तीति **यमी**।
3. स्त्रियां भावादौ क्तिन्प्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च रूपमेवम्। **यतिः**=वृत्तेषु विच्छित्ति-विशेषद्योतकोऽवसानविशेषः।
4. 'सम्पदादिभ्यः—' (वा. 3-3-108) इति भावे स्त्रियां क्विपि, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. 6-4-40) इत्यनुनासिकलोपे तुकि च रूपमेवम्। बाहुलकादत्र क्विबिति ज्ञेयम्। **संयत्** = युद्धम्। सुरूपिणी कन्या च।
5. क्त्वायामनुनासिकलोपे रूपमेवम्। "उदिदिति **श्रीभोजः**। **यत्वा, यमित्वा**।" इति **क्षीरस्वामी**। तन्मते धातोरस्य वलाद्यार्धधातुकेषु सर्वत्र **यमिता-यन्ता** इत्यादिकानि रूपाणि ज्ञेयानि। परं तु **भाष्ये** (7-2-10) अनिट्कारिकाप्रकरणे **यम**धातोरस्योपसंग्रहणात् पक्षोऽयमप्रामाणिक इति, **यमित्वा** इत्यादयः प्रयोगा अपाणिनीया इति, यदि तेषां प्रामाणिकत्वं, तदा व्याकरणान्तररीत्या, बाहुलकाद्वा निर्वाहः करणीय इति च ज्ञेयम्।
6. 'वा ल्यपि' (6-4-38) इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्, मकारान्तानामनिटां विकल्पेनानुनासिकलोपः। तेनानुनासिकलोपपक्षे तुकि, तदभावपक्षे च रूपद्वयमत्रेति ज्ञेयम्।
7. ण्यन्ताल्ल्यपि, मित्त्वपक्षे उपधाह्रस्वे, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति णेरयादेशः।

A. '**संयाम**वन्तो **यति**वत्, निनादानपरेऽमुचन्॥' भ. का. 7. 57.
B. 'निशम्यया मञ्जुगिरा कदा नः स **यामये**द्वा **यमना**दिकार्ये॥' धा. का. 2.18.

यामम् २, } [1]यमम् २-यामम् २-आयामम् २, } यियंसम् २, }
यत्वा २, } यमयित्वा २-यामयित्वा २, } यियंसित्वा २, }
[2]यमुना, [3]यन्त्रम्, [4]यमकम्। यंयमम् २; }
यंयमित्वा २; }

(1341) "**यम च परिवेषणे**" (X-चुरादिः-1626. सक. सेट्. उभ.) [अ]

'यमेरुपरमे यच्छेत् **यमयेत् परिवेषणे**।' (श्लो. 148) इति **देवः**।

यमकः-यमिका, यियमयिषकः-षिका, यमयिता-त्री, यियमयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चहयति**वत् (515) ज्ञेयानि। शतरि [A]सुयमयन्।

(1342) "**यसु प्रयत्ने**" (IV-दिवादिः-1210. अक. सेट्. पर.)

यासकः-सिका, यासकः-सिका, यियसिषकः-षिका, यायसकः-सिका; यस्ता-यस्त्री, यासयिता-त्री, यियसिषिता-त्री, यायसिता-त्री;

---

1. ण्यन्तात् मित्त्वपक्षे, 'चिण्णमुलोः—' (6-4-93) इति दीर्घविकल्पनाद्रूपद्वयमिति बोध्यम्।
2. 'अजियमिशीङ्भ्यश्च' [द. उ. 5-61] इत्युनन्प्रत्ययः। **यमुन**(=नदीविशेषः।
3. 'गृधृवीपचिवचियमि—' [द. उ. 8.89] इति त्रप्रत्ययः। यच्छतीति **यन्त्रम्**=शरीरसाधनम्, पीडनञ्च।
4. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुनि रूपमेवम्। **यमकम्**=शब्दालङ्कारविशेषः।

A. 'चण्डातकं **सुयमयन्** चहको बभाषे।' धा. का. 3-25.

[अ] चुरादिषु ज्ञपादिपञ्चकधातुप्रकरणे '**यम च परिवेषणे**' (ग. सू. चुरादौ) इति पठ्यते। तस्यायमर्थः—**परिवेषणे** = परिवेष्टनेऽर्थे **यम**धातुश्चुरादिषु बोध्यः; तस्य च क्रमप्राप्तो मित्त्वादिस्तु भवतीति। परिवेषणभिन्नार्थे तु औत्सर्गिके भ्वादिपाठे, तस्माद्धेतुमण्णिचि **नियामयति, नियामकः** इत्यादिकानि रूपाणि तिङन्तादिषु भवन्तीति ज्ञेयम्। '**यम च**—' इति **दुर्गादि**सम्मतः पाठः। चकाररहितपाठस्तु **क्षीरतरङ्गिणी**दृष्टः। '**अपरिवेषणे**' इत्यपि केषाञ्चित्पाठ इति **क्षीरतरङ्गिण्यादितो** ज्ञायते; स च पाठः **पुरुषकार-माधवधातुवृत्ति**प्रभृतिषु खण्डित इत्यलम्। **परिवेषणम्**=वेष्टनम्। भ्वादिषु पठितस्य '**यमोऽपरिवेषणे**' इत्यस्य तु '**परिवेषणम्**=भोजनम्' इत्यर्थ इति बोध्यम्।

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**ग्रसति**वत् (440) ज्ञेयानि। शतरि—[1]यस्यन्-न्ती, यसन्-न्ती, प्रयस्यन्-[A]आयस्यन्-न्ती, [2]संयस्यन्-संयसन्-न्ती, [3]आयासी,[B] [4]आयासयन्-न्ती, आयासयमानः, [5]यस्त्वा-यसित्वा, [6]प्रयासी, यस्तः-यस्तवान् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम्।

(1343) "**या प्रापणे**" (II-अदादिः-1049. सक. अनि. पर.)

प्रापणम्=गतिः।

यायकः-यिका, यापकः-पिका, यियासकः-सिका, यायायकः-यिका; याता-त्री, यापयिता-त्री, यियासिता-त्री; यायायिता-त्री, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि

---

1. शतरि दिवादित्वात् नित्यं श्यन्प्रत्यये प्राप्ते, '**यसोऽनुपसर्गात्**' (3-1-71) इति विकल्पेन श्यन्। पक्षे औत्सर्गिके शपि **यसन्-न्ती** इति रूपमिति बोध्यम्।
2. '**संयसश्च**' (3-1-72) इति संपूर्वकादपि श्यन्विकल्पः। '—अनुपसर्गात्' (3-1-71) इत्युक्तत्वात् अप्राप्तेऽनेन सूत्रेण सम्पूर्वकस्यापि वैकल्पिकः श्यन् इति ज्ञेयम्।
3. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यस—' (3-2-142) इत्यादिना घिनुण्प्रत्यये रूपमेवम्।
4. प्रयत्नस्य चित्तवत्कर्तृकत्वादस्मात् ण्यन्तात् 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इत्यादिना परस्मैपदे प्राप्ते, 'न पादम्याङ्यमाङ्यस—' (1-3-89) इत्यादिना आङ्पूर्वकात् परस्मैपदनिषेधः। तेन परगामिनि क्रियाफले परस्मैपदम्, आत्मगामिनि क्रियाफले तु 'णिचश्च' (1-3-74) इति आत्मनेपदं भवतीति ज्ञेयम्। एतच्च **माधवा**द्यनुरोधेनोक्तम्। **क्षीरस्वामी** तु—"—'न पादमि—' (1-3-89) इति तङ्-**आयासयते**।" इत्युक्तवान्। तेनास्य मते परस्मैपदनिषेधादात्मनेपदमेव न्याय्यमिति ज्ञायते। वस्तुतस्तु **माधवो**क्तमेव न्याय्यमित्यलम्।
5. '**उदितो वा**' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पः। तेन रूपद्वयम्। एतेन निष्ठायामिण्निषेधे **यस्तः, यस्तवान्** इति रूपनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्।
6. बाहुलकात्, ग्रह्यादेराकृतिगणत्वेन 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' (3-3-170) इत्यनेनावश्यकार्थे वा प्रपूर्वकादस्मात् णिनिप्रत्यये **प्रयासी** इति रूपम्। वस्तुतः प्रपूर्वकादस्माद्घञि, घञन्तात् मत्वर्थीय इनिप्रत्ययेऽपि रूपनिष्पादनं न्याय्यमिति बोध्यम्।

A. '**अथायस्यन्** कषायाक्षः स्विन्नःस्वेदकणोल्बणः।' भ. का. 5. 83.

B. 'संज्वारिणेव मनसा ध्वान्त**मायासिना** मया।' भ. का. 7. 6.

आदादिकभातिवत् (1153) ज्ञेयानि। [1]प्रणियान्-ती-न्ती, [2]यानीयः, [3]येयः, [4]अध्वन्यतुरङ्गयायी,[A] अनुयायी, [5]प्रयायी-प्रतियायी, [6]सङ्ग्रामयायी,[B] [7]शुभंयाः अभियाः[C], [8]यायावरः,[D] प्रयाणम्, [9]प्रयापणम्-प्रयापनम्,

---

1. शतरि, अदादित्वाच्छपो लुकि, 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति—' (8-4-17) इत्यादिना उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नेर्णत्वे रूपमेवम्। स्त्रियाम्, 'आच्छीनद्योः—' (7-1-80) इति नुम्विकल्पः।
2. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति बाहुलकत्वाभ्यनुज्ञानादत्र करणेऽनीयर्-प्रत्ययः। यान्त्यनेनेति **यानीयः**=अश्वः।
3. कर्मणि यत्प्रत्यये, 'ईद् यति' (6-4-65) इतीकारे गुणे च रूपमेवम्।
4. अध्वन्यतुरङ्गेन यातीति **अध्वन्यतुरङ्गयायी**। 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः। **'आतो** युक्—' (7-3-33) इति युगागमः। एवम् **अनुयायी** इत्यत्रापि रूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया। उपसर्गोपपदेऽप्यनेन णिनिरिति **भाष्यादौ** स्पष्टम्।
5. 'भविष्यति **गम्यादयः**' (3-3-3) इत्यत्र गम्यादिगणे पाठात् औणादिके णिनिप्रत्यये युगागमे च रूपमेवम्। भविष्यत्कालेऽयं प्रत्यय इति ज्ञेयम्। **आयायी** इति **काशिका** (3-3-3) पाठः।
6. 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' (3-3-170) इत्यावश्यकार्थे णिनिप्रत्यये रूपमेवम्।
7. शुभं यातीति **शुभंयाः**=शुभान्वितः। 'क्विप् च' (3-2-76) इति क्विप्।
8. यङन्तात्, **'यश्च यङः**' (3-2-176) इति ताच्छील्लिके वरचि द्विर्वचनादिकेषु रूपमेवम्। अत्र धातोरस्य गत्यर्थकत्वात् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (3-1-23) इति कौटिल्यार्थे=कुटिलं गच्छतीत्यर्थ एव यङ्—इति **प्राञ्चः**। **अन्ये तु यायावरः** इत्यस्य एकत्रानियतस्थानार्थकतया विवरणात्, मुनिविशेषे पदस्यास्य रूढत्वादत्र कौटिल्यार्थकयङोऽसंभवात्, 'धातोरेकाचो हलादेः—' (3-1-22) इत्यादिना क्रियासमभिहारे (=पौनःपुन्ये, भृशार्थे वा) यङेव इति वदन्ति।
9. 'णेर्विभाषा' (8-4-30) इति णत्वविकल्पः। **प्रयाणम्** इत्यत्र तु 'कृत्यचः' (8-4-29) इति नित्यं णत्वमिति बोध्यम्।

A. 'क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवद् वृद्धतमोऽपि राजा।' भ. का. 2. 44.
B. 'स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः **सङ्ग्रामयायिनः**।' रघुवंशे—17. 8.
C. '**अभियाऽ**तऽऽआवरं तुङ्गं भूमृतं रुचिरं पुरः।' भ. का. 10-21.
D. '**यायावरा** लाक्षणिकाः कठाश्च कौशिक्यनुब्राह्मणिपैप्पलादाः।' वा. वि. 3. 18.

[1]अययः,[A] प्रयियासयन्तः,[B] [2]अप्रयाणिः, [3]ययातिः, [4]याता, [5]ययुः, [6]मृगयुः-देवयुः-केवलयुः-ग्रहयुः-मित्रयुः-मन्त्रयुः-अध्वर्युः, [7]यातुः, [8]यामः, [9]यात्रा।

(1344) "टु याचृ याच्ञायाम्" (I-भ्वादिः-863. द्विक. सेट्. उभ.)

याचकः-चिका, याचकः-चिका, यियाचिषकः-षिका, यायाचकः-चिका; याचिता-त्री, याचयिता-त्री, यियाचिषिता-त्री, यायाचिता-त्री; [बलिं वसुधां]

---

1. अयः=शुभावहो विधिः, अयं यातीति **अययः**। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः।
2. 'आक्रोशे नञ्यनिः' (3-3-112) इति नञुपपदादस्माद् अनिप्रत्ययः। आक्रोशः=शापः।
3. "क्तिनि बाहुलकाद् द्विर्वचनम्" इत्यत्रेयः—इति **मा. धा. वृत्तिः**। स्त्रियामेव क्तिनो विधानात् क्तिचस्तु पुँल्लिङ्गेऽपि सद्भावात् क्तिचि, बाहुलकादेव द्विर्वचनमिति ज्ञेयम्।
4. ताच्छीलिके, औणादिके वा तृनि, रूपमेवम्। स्त्रियाम्, 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (4-1-10) इति ङीङ्निषेधः। **याता**=देवरपत्नी।
5. '**यो द्वे च**' [द. उ. 1-106] इत्युप्रत्यये द्विर्वचने, ञिद्वद्भावेनाकारलोपे च रूपम्। **ययुः**=अश्वमेधीयः, स्वर्गमार्गश्च।
6. '**मृगय्वादयश्च**' [द. उ. 1-121] इति कुप्रत्यये, आकारलोपे च रूपाण्येतानि। अत्रैव गणे अध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च निपातनादेवेति ज्ञेयम्। **मृगयुः**=व्याधः, **देवयुः**=धार्मिकः। **केवलयुः**=मानी। **ग्रहयुः**=ग्रहपतिः, **मित्रयुः**=मित्रवत्सलः, ऋषिविशेषश्च। **मन्त्रयुः**=मन्त्री, **अध्वर्युः**=ऋत्विग्विशेषः। मृगम् आत्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' (3-1-8) इति क्यच्प्रत्यये, 'सनाद्यन्ता धातवः' (3-1-32) इति धातुसंज्ञायाम्, 'क्याच्छन्दसि' (3-2-170) इति उप्रत्यये रूपनिष्पत्तिरपीदृशस्थलेषु नानुपपन्नेति ज्ञेयम्। तथाहि—**'मित्रयुः, संस्वेदयुः, सुम्नयुः**' इतीमानि **काशिकायाम्** एवमेव (3-1-170) साधितानि।
7. 'कमिमनिजनिगाभापाया—' [द. उ. 1-125] इति तुप्रत्यये रूपमेवम्। **यातुः**=पावकः, मनश्च। राक्षस इति **क्षीरस्वामी**।
8. औणादिके [द. उ. 7-26] मन्प्रत्यये रूपम्। **यामः**=कालविशेषः।
9. '**हुयामा—**' [द. उ. 8-84] इति त्रन्प्रत्ययः। **यात्रा**=गमनम्, आचारश्च। अभ्यवहार इति **केचित्**।

A. 'स सासिः सासनूः सासो **येया**येययाययाः।' किरातार्जुनीये 15-5.
B. 'अशिश्रवन् आत्ययिकं तमेत्य दूता यदर्थं **प्रयियासयन्तः**।' भ. का. 3.25.

[1]याचन्-न्ती, [A]याचमानः, इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) ज्ञेयानि। [2]याचथुः, याचित्रिमम्, [3]याच्ञा, [4]अयाची, [5]याच्यम्, [6]याचितम्-याचितकम्, याचा, इतीमानि रूपाणि धातोरस्माद्भवन्तीति विशेषः।

(1345) "**यु मिश्रणे**" (II-अदादिः-1033. सक. सेट्. पर.)

'—अमिश्रणे च' इत्यपि **क्वचित्** पाठः।

'यावयेत जुगुप्सायाम्, **मिश्रणे यौति**, बन्धने।

युनाति च युनोते च—.....॥' (श्लो. 24) इति **देवः**।

यावकः-विका, यावकः-विका, [7]यियविषकः-युयूषकः-षिका, [8]योयूयकः-यिका;

1. 'अकथितं च' (1-4-51) इत्यत्र **भाष्ये** 'दुहियाचिरुधि—' (व्याघ्रभूतिकारिका. 1-4-51) परिगणनात् द्विकर्मकत्वम्। धातोरस्य उभयपदित्वात् शता, शानचेति ज्ञेयम्।
2. 'ट्वितोऽथुच्' (3-3-89) इति भावेऽथुच्प्रत्ययः। **क्षीरस्वाम्याद्ययः** धातुमसुं ड्वितं पठित्वा 'ड्वितः क्त्रिः' (3-3-88) इति क्त्रिप्रत्यये, 'क्त्रेर्ममि०त्यम्' (4-4-20) इति मप्प्रत्यये **याचित्रिमम्** इति रूपं साधयन्ति। "**केचित्** ड्वितं पठन्ति—तदपि प्रमाणम्।" इति **धातुवृत्ति**रिहानुसन्धेया।
3. 'यजयाच—' (3-3-90) इत्यादिना भावे नङ्प्रत्ययः। 'नेड् वशि' (7-2-8) इतीण्निषेधः। 'स्तोः श्चुना—' (8-4-40) इति श्चुत्वम्। स्त्रीलिङ्गत्वं स्वभावात्।
4. '**याचूय्याहसंय्याहव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्**' (ग. सू. 3-1-134) इति णिनिप्रत्ययः। **प्रतिषिद्धानाम्**=नप्पूर्वाणामित्यर्थः। **अयाची**=यः सर्वात्मना याचनं विनैव देहयात्रां करोति स एवमुच्यते।
5. ण्यति, 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' (7-3-66) इति कुत्वनिषेधः। 'निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्' (वा. 7-3-52) इति **वार्तिकानु**सरणे तु निष्ठायामस्य धातोः सेट्त्वात् कुत्वमेव न प्रवर्तते। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् **वार्तिकानु**सरणमेव युक्तम्।
6. निष्ठायामेवं रूपम्। निष्ठान्तात् 'अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ' (4-4-21) इति निर्वृत्तार्थे तृतीयान्तात् यथासम्भवं कन्प्रत्यये **याचितकम्**=याचितेन निर्वृत्तम् इति।
7. 'इमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः।..... तथोर्णोतिमथो **युणुक्षण**वः।' (**भाष्ये**-7-2-10) इति **व्याघ्रभूतिकारिकाया**मुपात्तत्वादस्य सेट्त्वम्। सञ्जन्ते तु, 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभर—' (7-2-49) इति इड्विकल्पः। इट्पक्षे, 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारः। इडभावपक्षे झलादित्वात् सनः कित्त्वे, 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घः। एवं सञ्जन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम्।
8. यङन्ते सर्वत्रोत्तरखण्डे, 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घः। पूर्वखण्डे गुणः।

A. 'सोऽपृच्छत् लक्ष्मणं सीता **याचमानः** शिवं सुरान्।' भ. का. 6-8.

यविता-त्री, यावयिता-त्री, यियविषिता-युयूषिता-त्री, योयूयिता-त्री;
[A]युवन्-ती, यावयन्-न्ती, यियविषन्-युयूषन्-न्ती; —
यविष्यन्-न्ती-ती, यावयिष्यन्-न्ती-ती, यियविषिष्यन्-युयूषिष्यन्-न्ती-ती; —
— यावयमानः, — योयूयमानः;
— यावयिष्यमाणः, — योयूयिष्यमाणः;
नियुत्-नियुतौ-नियुतः; — — —
[1]युतम्-युतः-युतवान्, यावितः, यियविषितः-युयूषितः, योयूयितः-तवान्;
[2]यवः-यवानी, [3]यवनः-यवनानी, यवनी, [4]यवकः, यावः, यावकः, [5]यावकम्,
यावः, यियविषुः-[B]युयूषुः-[6]यियावयिषुः, योयुवः;
यवितव्यम्, यावयितव्यम्, यियविषितव्यम्-युयूषितव्यम्, योयूयितव्यम्;
[7]प्रयवणीयम्, प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम्, [8]प्रयावनीयम्-प्रयावणीयम्,
यियविषणीयम्-युयूषणीयम्, योयूयनीयम्;

1. 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिण्निषेधः। क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिषु तु 'श्र्युकः क्किति' (7-2-11) इतीण्निषेध इति विशेषः।
2. पचादित्वात् (3-1-134) अच्प्रत्ययः। स्त्रियाम्, 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव—' (4-1-49) इत्यादिना आनुगागमे ङीषि च **यवानी** इति सम्पद्यते। एतच्च, '**यवाद् दोषे**' (वा. 4-1-49) इति वचनाद् दुष्टे यवे स्त्रीत्वेन विवक्षित एवेति ज्ञेयम्। अन्यत्र तु टापि **यवा** इति।
3. नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः। स्त्रियाम्, 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययव**यवन**—' (4-1-49) इत्यादिना '**यवना**ल्लिप्याम्' (वा. 4-1-49) इति वचनेन यवनलिप्यां विवक्षितायामानुगागमो ङीष् च भवतः। पुंयोगलक्षणे ङीषि तु **यवनी** इति सम्पद्यते।
4. यव एव **यवकः**, स्वार्थे कन्। प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्यये **यावः**।
5. 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति ण्वुलि रूपमेवम्। **यावकम्**=रञ्जनसाधनीभूतो रसविशेषः। अत्र ण्वुलः स्त्र्यधिकारविहितत्वेऽपि 'लिङ्गमविवक्षितं लोकाश्रितत्वालिङ्गस्य' इति न्यायेन नपुंसकलिङ्गमिति ज्ञेयम्।
6. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इति अभ्यासेकारः।
7. 'कृत्यचः' (8-4-29) इति णत्वम्। **प्रणियवनीयम्-प्रनियवनीयम्** इत्यत्र तु, 'शेषे विभाषा—' (8-4-18) इति णत्वविकल्पः।
8. 'णेर्विभाषा' (8-4-30) इति णत्वविकल्पः।

A. 'पृक्ताग्रजः पृञ्जितगोपसूनुर्दृष्टोऽब्धिशायी स जनैर्**युवद्भिः**॥' धा. का. 2-46.

B. '**संयुयूषुं** दिशो बाणैरक्षं **यियविषुर्द्रुमैः**।' भ. का. 9-35.

[1]याव्यम्, याव्यम्, यियविष्यम्-युयूष्यम्, योयूय्यम्;
ईषद्यवः-दुर्यवः-सुयवः; — — —
[2]यूयमानः, याव्यमानः, यियविष्यमाणः-युयूष्यमाणः, योयूय्यमानः;
[3]प्रयवः, [4]संयावः, [5]उद्यावः, [6]उद्यावः, [7]यवः, [8]यौत्रम्, [9]यौत्रम्,
यावः, यियविषः, युयूषः, योयूयः;
यवितुम्, यावयितुम्, यियविषितुम्-युयूषितुम्, योयूयितुम्;
[10]यूतिः, यावना, यियविषा-युयूषा, योयूया;
यवनम्, यावनम्, यियविषणम्-युयूषणम्, योयूयनम्;
युत्वा, यावयित्वा, यियविषित्वा-युयूषित्वा, योयूयित्वा;
प्रयुत्य, [11]प्रयूय, प्रयाव्य, प्रयियविष्य-प्रयुयूष्य, प्रयोयूय्य;

---

1. 'आसुयुवपि—' (3-1-126) इति ण्यत्। अजन्तलक्षणयतोऽपवादः। 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' (6-1-80) इत्यावादेशः। आवश्यकार्थेऽपि, '**ओरावश्यके**' (3-1-125) इति ण्यति एवमेव रूपम्।
2. यकि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' (7-4-25) इति दीर्घः।
3. 'ऋदोरप्' (3-3-57) इत्यप्प्रत्ययः भावे।
4. '**समि युद्रुदुवः**' (3-3-23) इति सम्युपपदे करणे घञ्। **संयावः**=पिष्टविकारोऽपूपविशेषः।
5. '**उदि** श्रयति**यौति**पूद्रुवः' (3-3-49) इति घञ्।
6. 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च' (3-3-122) इति संज्ञायां करणाधिकरणयोर्घञ् निपात्यते। **उद्यावः**=भक्ष्यविशेषः।
7. यौति अत्र रसादिकमिति **यवः**=धान्यविशेषः। 'पुंसि संज्ञायां घः—' (3-3-118) इति संज्ञायां घप्रत्ययः।
8. 'दाम्नीशस**युयुज**—' (3-2-182) इति करणे ष्ट्रन्प्रत्ययः। यूयतेऽनेनेति **योत्रम्**=गोपालकानां करे स्थितो दण्डविशेषः।
9. 'उणादयो बहुलम्' (3-3-1) इति ष्ट्रन्प्रत्यये, 'अचो ञ्णिति' (7-2-115) इति वृद्धिरिति **काशिका** (7-2-115)।
10. स्त्रियां क्तिनि, 'श्र्युकः किति' (7-2-11) इति इण्निषेधे, 'ऊति**यूति**जूति-सातिहेतिकीर्तयश्च' (3-3-97) इति निपातनात् दीर्घः, अन्तोदात्तत्वं च। **यूतिः**=संघः, एकत्र समेषां समागमः। **गव्यूतिः**=क्रोशयुगम्।
11. अन्दसि विषये ल्यपि, '**युप्लुवोर्दीर्घः—**' (6-4-58) इति दीर्घ इति ज्ञेयम्। लोके तु तुकि **प्रयुत्य** इति भवति।

यावम् २, यावम् २, यियविषम् २, योयूयम् २;
युत्वा २, यावयित्वा, यियविषित्वा २, योयूयित्वा २;
[1]योनिः, [2]यूकः-यूका, [3]यूथः, [4]युवा-युवतिः, [5]यूपः, [6]यूषः, [7]योषा, [8]यवागूः।

(1346) "**यु जुगुप्सायाम्**" (X-चुरादिः-1711. अक. सेट्. आत्म.)

आकुस्मीयः।

'**यावयेत जुगुप्सायाम्**, मिश्रणे यौति, बन्धने।
युनाति च युनीते च.....॥' (श्लो. 24) इति **देवः**।
"—'**युजु** कुत्सायाम्' इत्येके—योजयते" इति **क्षीरस्वामी**।

यावकः-विका, युयावयिषकः-षिका, यावयिता-त्री, युयावयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कोटयति**वत् (205) ज्ञेयानि। ल्युटि—यावनम्[A]।

(1347) "**युगि वर्जने**" (I-भ्वादिः-156. सक. सेट्. पर.)

युङ्गकः-ङ्गिका, युङ्गकः-ङ्गिका, युयुङ्गिषकः-षिका, योयुङ्गकः-ङ्गिका; युङ्गिता-त्री, युङ्गयिता-त्री, युयुङ्गिषिता-त्री, योयुङ्गिता-त्री; इत्याकाराणि रूपाणि यथासम्भवं भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि। [B]युङ्गितः।

---

1. 'वहिश्रि**यु**—' [द. उ. 1-21] इति निप्रत्ययः। युवन्त्यस्यामिति **योनिः**।
2. 'अजि**युयु**—' [द. उ. 3-24] इति कन्प्रत्ययः, धातोः दीर्घश्च भवति। **यूकः**=क्षुद्रजन्तुः।
3. 'तिथपृष्ठगूथ**यूथ**प्रोथाः' [द. उ. 6-37] इति थक्प्रत्यये निपात्यते। निपातनादेव धातोर्दीर्घश्च। **यूथः**=गजादिसंघातः।
4. 'कनिन् **युवृषि**—' [द. उ. 6-51] इति कनिन्प्रत्ययः। यौति, यूयते वा इति **युवा**। स्त्रियाम्, 'यूनस्तिः' (4-1-77) इति तिप्रत्यये **युवतिः**।
5. 'कुषु**युभ्य**श्च' [द. उ. 7-5] इति पप्रत्ययः दीर्घश्च। **यूपः**=यज्ञपशुबन्धनकाष्ठः।
6. 'मूङ्ग्योर्लोपश्च' [द. उ. 9-17] इति ऊषन्प्रत्यये, धातूकारस्य लोपे च रूपम्। **यूषः** = व्यञ्जनम्। मण्डम् च इति **केचित्**।
7. औणादिके [द. उ. 9-21] सप्रत्यये रूपम्। **योषा**=योषित्।
8. 'सु**यु**—' [द. उ. 10-4] इत्यागूच्प्रत्यये रूपम्। **यवागूः**=पेया।

A. '**निर्यावनः** कुयुधि कुत्सयमान आस्त॥' धा. का. 3-37.
B. 'रिङ्गत्प्रियालिङ्गितभृङ्गषङ्गमत्वङ्गत्प्रसूनं रवितापयु**ङ्गितम्**॥' धा. का. 1-21.

(1348) "**युच्छ प्रमादे**" (I-भ्वादिः-214. अक. सेट्. परः)

[1]युच्छकः-च्छिका, युच्छकः-च्छिका, युयुच्छिषकः-षिका, योयुच्छकः-च्छिका; युच्छिता-त्री, युच्छयिता-त्री, युयुच्छिषिता-त्री, योयुच्छिता-त्री; [2]प्रयुट्-प्रयुड्-प्रयुशौ-[A]प्रयुशः; इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक-**क्ष्विश्यति**वत् (287) ज्ञेयानि।

(1349) "**युज समाधौ**" (IV-दिवादिः-1177. अक. अनि. आत्म.)

समाधिः = चित्तवृत्तिनिरोधः।

'**युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे, समाधौ युज्यते श्यनि।**
युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति॥' (श्लो. 64) इति **देवः**।
योजकः-जिका, योजकः-जिका, युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योक्ता-योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिक**भुनक्ति**वत् (1162) ज्ञेयानि। [3]प्रयुक्-प्रयुजौ-प्रयुजः, [B]युक्, [4]युक्, [5]योगी, [6]युक्तः, युज्यमानः, योजयमानः,

1. उपदेशेऽयं धातुः **युछ** इत्येव पठितः। 'छे च' (6-1-73) इति तुकि, तस्य श्चुत्वेन चकारे च **युच्छ** इति सम्पद्यते। अत्र ण्वुल्निमित्तको गुणः कथं न? इति न शङ्क्यम्, अन्तरङ्गत्वेन प्रथमं तुकि लघूपधत्वाभावात् गुणो न। न चात्र 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (परि-56) इति वचनात् प्रथमं गुणस्यापत्तिः कार्या; भिन्नाश्रयत्वात्, इत्यन्यत्र विस्तरः।
2. क्विपि, 'च्छ्वोः शूठ्—' (6-4-19) इति सतुक्कस्य छकारस्य शकारे, तस्य 'व्रश्च—' (8-2-36) इत्यादिना षकारे, जश्त्वचर्त्वयोश्च रूपमेवम्।
3. 'सत्सूद्विषदुहदुह**युज**—' (3-2-61) इत्यादिना सोपसर्गात् क्विपि रूपमेवम्। अत्र निरुपसर्गादपि क्विप्, सूत्रे 'अपि' शब्दस्वारस्यात्। **युक्-युजौ-युजः**, इत्यपि साधुः।
4. स्त्रियां भावादौ सम्पदादित्वेन (वा. 3-3-108) क्विपि रूपम्। '**युज**मापन्ना महर्षयः' इति **धातुवृत्ता**वुदाहृतम्। अत्र **युजम्**=योगमित्यर्थः। **काशिका** (7-1-71) द्रष्टव्याऽत्र।
5. 'सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदह-परिमुहदुषद्विषदुहदुह**युज**—' (3-2-142) इत्यादिना यथासम्भवं तच्छीलतद्धर्म-तत्साधुकारिष्वर्थेषु घिनुण्प्रत्यये, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वम्।
6. धातोरस्याकर्मकत्वात् 'क्तोऽधिकरणे च **ध्रौव्य**—' (3-4-76) इति क्तप्रत्ययः।

A. 'अहूर्णचित्ताः परिमूर्च्छितव्रताः स्फूर्णमिया **अप्रयुशः** कृतोच्छनाः।' धा.का. 1.29.

B. 'कंसानुरोध्यणनहन्मतिम**युग**च्यैः.....॥' धा. का. 2. 62.

[1]योगः-परियोगः-पलियोगः, [2]युगम्, [3]संयुगः, [A]युयुक्षमाणः, इतीमानि रूपाण्यसाद् भवन्तीति विशेषः।

(1350) "**युज संयमने**" (X-चुरादिः-1807. सक. सेट्. उभ.)

आधृषीयः।

'**योगे** च इति **द्रुमे।**' इति **धा. का. व्याख्या** (3-48)।
'युजेः संयमनार्थे वा णौ योजयति योजति॥' (श्लो. 64) इति **देवः**।
योजकः-जिका, युयोजयिषकः-षिका, योजकः-जिका, [4]युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योजयिता-त्री, युयोजयिषिता-त्री, युयुक्षिता-त्री; योयुजिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**जोषयति**वत् (613) ज्ञेयानि। [B]योजयन्। योजना मानविशेषः।

(1351) "**युजिर् योगे**" (VII-रुधादिः-1444. सक. अनि. उभ.)

'**युनक्ति युङ्क्ते योगार्थे**, समाधौ युज्यते श्यनि।' (श्लो. 64) इति **देवः**।
योजकः-जिका, योजकः-जिका, युयुक्षकः-क्षिका, योयुजकः-जिका; योक्ता-योक्त्री, योजयिता-त्री, युयुक्षिता-त्री, योयुजिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि रौधादिक**भुनक्ति**वत् (1162) ज्ञेयानि।

1. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि, कुत्वम्। **योगः**=चित्तवृत्तिनिरोधः। '**योगे** च' (वा. 8-2-22) इति वचनात् '**परि**' इत्युपसर्गस्थस्य रेफस्य पाक्षिकं लत्वम्।
2. संज्ञायां घञि, कुत्वे, उच्छादि (6-1-160) पाठाद् गुणो न। **युगम्**=चेतनाचेतनानां समाधिः।
3. संज्ञायां घञि, कुत्वे, प्रतिजनादिषु (4-4-99) पाठात् गुणो न। **संयुगः**=समरः।
4. आधृषीयत्वेन णिज्विकल्पः। णिजभावपक्षे, 'ख्यञि यञि **युजि**रुचिसञ्जिमज्जतीन्—' (**भाष्ये** 7-2-10) इति **व्याघ्रभूतिकारिका**यामुपादानात् तत्र च सामान्येन दैवादिक-रौधादिकयोः, णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशब्विकरणस्यास्य च ग्रहणस्य व्याख्यातृभिरुपादानादस्यानिट्त्वमिति ज्ञेयम्। तेन सन्नन्ते रूपमेवम्।

A. 'वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च **युयुक्षमाण**াननिशं मुमुक्षून्।' भ. का. 3. 41.

B. 'कृष्णोऽथ बाहुयुगलैर्बहु **योजयन्तम्**.....।' धा. का. 3. 48.

[1]युञ्जन्-तौ, [2]युञ्जानः, [3]प्रयुञ्जानः-उपयुञ्जानः, [4]नियुञ्जानः-वियुञ्जानः-उद्युञ्जानः, [5]योगी, [6]युङ्[A]-युञ्जौ-युञ्जः, [7]अश्वयुक्-अश्वयुग्-[B]मौञ्जीयुक्-युजौ-युजः, [8]युग्यम्,[C]-योग्यम्, [9]प्रयोज्यः-नियोज्यः, [10]योक्तव्यम्,

---

1. शतरि, '**रुधादिभ्यः**—' (3-1-78) इति विकरणप्रत्यये श्नमि, तस्य च मित्त्वेनान्त्यादचः परत्वेन प्राप्तौ, 'श्नसोरल्लोपः' (6-4-111) इत्यकारलोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोरेवं रूपम्। एवमेव शानजन्तेऽपि प्रक्रियोह्या।
2. शानजन्ते, 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु—' (3-2-129) इति चानशन्तेऽपि तुल्यं रूपम्।
3. '**प्रोपाभ्यां, युजेर**यज्ञपात्रेषु' (1-3-64) इति अकर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले आत्मनेपदम्-शानच्। 'द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि **प्रयुनक्ति**' इत्यादि**कल्पसूत्र**-प्रयोगेषु यज्ञविषयकत्वात् परस्मैपदमेव।
4. 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' (वा. 1-3-64) इति वचनात् अत्रापि शानच्। स्वरः=अच्, आदौ अन्ते यस्योपसर्गस्य तदुपसृष्टादपि **युजे**स्तङानौ—इति **वार्तिकार्थः**।
5. 'सम्पृच— ' (3-2-142) इत्यादिना घिनुणि, कुत्वे च रूपमेवम्।
6. 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चु**युजि**क्रुञां च' (3-2-59) इति क्विन्प्रत्ययः। '**युजे**रसमासे' (7-1-71) इति नुमि, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (8-2-62) इति कुत्वे संयोगान्तलोपे च **युङ्** इति सम्पद्यते।
7. 'सत्सूद्विष—' (3-2-61) इत्यादिना सोपपदात् क्विपि, रूपमेवम्। '**युजे**रसमासे' (7-1-71) इत्यत्र 'असमासे' इत्युक्तत्वात् न नुम्। **अश्वयुक्**=नक्षत्रविशेषः। अश्वेन युनक्ति इति वृत्तिः। नात्रावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, 'रथेन तरतीति रथन्तरम्=साम' इत्यादिष्विव व्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत्।
8. '**युग्यं** च पत्रे' (3-1-121) इति पत्रे=वाहनेऽभिधेये क्यप्, कुत्वं च निपात्यते। नात्र नपुंसकलिङ्गस्य निपातने विवक्षितत्वम्; तेन '**युग्या—गौः**' इत्यादयोऽपि साधवः। अन्यत्र, ण्यति, कुत्वे **योग्यम्** इति सिद्ध्यति।
9. '**प्रयोज्यनियोज्यौ** शक्यार्थे' (7-3-68) इति शक्यार्थे प्रपूर्वकस्य नियूर्वकस्य चास्य ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते। अन्यत्र **नियोग्यः, प्रयोग्यः** इति साधुः।
10. 'दाम्नीशसयु**युज**—' (3-2-182) इत्यादिना करणे त्रप्रत्ययः। गुणे कुत्वे च **योक्त्रम्** इति सिद्ध्यति।

A. 'भ्रातरं **युङ्क्ष्व** भियः संख्ये घोषेणापूरयन् दिशः॥' भ. का. 6. 119.

B. 'पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमज्जनद्युति।' शि. व. 1. 6.

C. 'दृष्ट्वा तामभ्युचद् रामो **युग्य**वाह इव श्रमम्॥' भ. का. 6. 63.

[1]अनुयोगी-प्रतियोगी, [2]योगः-परियोगः-पलियोगः-प्रयोगः-वियोगः-अनुयोगः, युक्तिः- [3]वाचोयुक्तिः, [4]युगम्-संयुगम्, [5]गोयुगः, [6]युग्मम् इतीमानि रूपाण्यस्य विशेषेण भवन्ति।

(1352) "युञ् बन्धने" (IX-क्र्यादिः-1479. सक. अनि. उभ.)

'यावयेत जुगुप्सायाम्, मिश्रणे यौति, **बन्धने**।
युनाति च युनीते च ..... ॥' (श्लो. 24) इति **देवः**।

यावकः-विका, यावकः-विका, [7]युयूषकः-षिका, [8]यियावयिषकः-षिका, योयूयकः-यिका; योता-योत्री, यावयिता-त्री, युयूषिता-यियावयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कवति**वत् (198) ज्ञेयानि।

---

1. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र पाठात् भविष्यदर्थे औणादिके णिनिः, तत्रैव पाठात् कुत्वं चेति ज्ञेयम्।
2. संज्ञायाम् घञि कुत्वे **योगः** इति भवति। '**योगे** च' (वा. 8-2-22) इति 'परि' इत्यत्र रेफस्य लत्वं विकल्पेनेति ज्ञेयम्।
3. क्तिनि-**युक्तिः** इति सिध्यति। आक्रोशे गम्यमाने वाचः परस्मात् युक्तिशब्दे सति वाच इत्यत्र षष्ठ्याः, '...**वा**दिकप्पश्यद्भ्यो **युक्ति**दण्डहरेषु' (वा. 6-3-21) इत्यलुक्। **वाचोयुक्तिः**=वाग्जालः, वृथा जृम्भणमिति यावत्।
4. घञि, प्रतिजनादिषु (4-1-99), उञ्छादिषु (6-1-160) च पाठात् गुणो नेति ज्ञेयम्।
5. "गां युनक्तीति **गोयुगः** 'कर्मण्यण्' (3-2-1), न्यङ्क्वादिः (7-3-53)।" इति **क्षीरस्वामी**। 'अणि गुणाभावो न्यङ्क्वादित्वादेव।' इति **क्षीरतरङ्गिणी-टीका**। वस्तुतः इदं चिन्त्यम्। यतः, 'द्वित्वे **गोयुगच्**' (वा. 5-2-29) इति **गोयुगच्** इत्यस्य प्रत्ययत्वेन **भाष्यवार्तिकादिषु** स्मरणात्।
6. '**युञ्जि**रुचितिजां कुश्च' [द. उ. 7-33] इति मक्प्रत्यये, कुत्वे च रूपम्। युनक्तीति **युग्मम्**=मिथुनम्।
7. 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' (7-2-49) इत्यत्र ऊर्णुञ्साहचर्यात्, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' (परि-83) इति वचनबलाच्च नास्य धातोर्ग्रहणमिति अनिट्त्वमेवास्येति बोध्यम्। तेन सन्नन्ते सर्वत्र सनः कित्त्वे दीर्घे च एवं रूपम्।
8. णिजन्तात् सनि, 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इत्यभ्यासस्येकारोऽत्रापि धातौ भवतीति प्रदर्शनार्थं तत्र रूपमुपात्तम्।

[1]युनन्[A]-ती, युनानः, इति सार्वधातुके रूपमिति विशेषः ।

(1353) **"युतृ भासने"** (I-भ्वादिः-31. अक. सेट्. आत्म.)

योतकः-तिका, योतकः-तिका, युयोतिषकः-युयुतिषकः-षिका, योयुतकः-तिका; योतिता-त्री, योतयिता-त्री, युयोतिषिता-युयुतिषिता-त्री, योयुतिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोकति**वत् (197) ज्ञेयानि । [2]वियोयुतत्[B]-ती।

(1354) **"युध सम्प्रहारे"** (IV-दिवादिः-1173. अक. अनि. आत्म.)

'सम्प्रहारः=हननम् ।' इति **क्षीरस्वामी ।**

योधकः-धिका, योधकः-धिका, युयुत्सकः-त्सिका, योयुधकः-धिका; योद्धा-योद्ध्री, योधयिता-त्री, युयुत्सिता-त्री, योयुधिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**क्षुध्यति**वत् (315) ज्ञेयानि । [3]राजयुध्वा, [4]सहयुध्वा,[C] [5]चापयोधी, [6]प्रतियोधी, [7]युध्यमानः,

1. शतरि, **'कथादिभ्यः—'** (3-1-81) इति श्नाप्रत्यये, **'श्नाभ्यस्तयोरातः'** (6-4-112) इत्याकारलोपे, प्रत्ययस्य ङित्त्वेनाङ्गस्य गुणनिषेधे चैवं रूपम् । **शान**-जन्तेऽपि प्रक्रियैवमूह्या ।
2. यङ्लुगन्ताच्छतरि रूपमेवम् । यङ्लुक्यपि द्विर्वचने कृते अभ्यासे गुणः । **'नाभ्यस्ताच्छतुः'** (7-1-78) इति नुन्निषेधः ।
3. **'राजनि युधिकृञः'** (3-2-95) इति कर्मण्युपपदे क्विप्प्रत्ययः । राजानं योधितवान् **राजयुध्वा** । अत्रान्तर्भावितण्यर्थाद् धातोः सकर्मकत्वमिति बोध्यम् । **'भूते'** (3-2-84) इत्यधिकारे प्रत्ययस्यास्य विधानात् भूतकालिकत्वम् । स्त्रियाम्, **'वनो न ङीषः—'** (वा. 4-1-7) इति निषेधाद् ङीब्रेफौ न ।
4. **'सहे च'** (3-2-96) इत्यनेन सहशब्द उपपदे धातोः क्विप् । सह योधितवान् **सहयुध्वा** । [जातिविशेषः ।
5. **'बहुलमाभीक्ष्ण्ये'** (3-2-81) इति णिनिः । **चापयोधी** = किरातादि-
6. गम्यादिषु (3-3-3) पाठात् भविष्यत्काल औणादिको णिनिः । **प्रतियोधी** = यः प्रतिद्वन्द्वितया युद्धं करिष्यति स उच्यते ।
7. शानचि दिवादित्वाच्छयनि रूपमेवम् । **युध्यति** इत्यादिप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु—**'सुप आत्मनः क्यच्'** (3-1-8) इति क्यजन्तत्वेन, दिवादेरवृत्कृतत्वेनाकृतिगण-त्वाद्वा साधुत्वमिति बोध्यम् ।

A. **'मोदस्कुतोऽथ कबरीं प्रयुनन्** स रामः....॥' धा. का. 3.5.
B. **'पृदाकुजित् वेगमयत्नतो ययौ वियोयुत**त्काननजोतिनाऽध्वना ॥' धा. का. 1.5.
C. **'संवित्तः सहयुध्वानौ** तच्छक्ति खरदूषणौ।' भ. का. 5.37.

[1]योधः-यौधः, [2]आयुधम्, [3]युद्धम्, [4]ईषद्योधनः-दुर्योधनः-सुयोधनः, [5]ईषद्योधः-दुर्योधः-सुयोधः, [6]युयुधानः, [7]योधयन्-न्ती, [8]युधानः, [9]युध्मः, [A]युयुत्सा, आयोधनम्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1355) **"युप विमोहने"** (IV-दिवादिः-1235. सक. सेट्. पर.)

'युपु—' इति[10]**धातुकाव्ये** (2-67) पाठः ।

1. प्रज्ञादिषु (5-4-38) **योध**शब्दस्य पाठात् इगुपधलक्षणं कप्रत्ययं बाधित्वा, पचादिपाठपरिकल्पनेनाच् । स्वार्थे तद्धितेऽपि विकल्पेन प्रवृत्ते तु **योधः—यौधः** इति रूपद्वयस्योपपन्नत्वं ज्ञेयम् ।
2. आदाय युध्यन्तेऽनेनेति **आयुधम्** । 'घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनि**युध्य**-र्थम्' (वा. 3-3-58) इति वचनात् घञर्थे करणे कप्रत्यये, कित्त्वेन गुणनिषेधे च रूपमेवम् ।
3. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्यये धत्व-जश्त्वयोश्च रूपम् ।
4. ईषदाद्युपपदेषु, 'भाषायां शासि**युधि**—' (वा. 3-3-130) इति खलपवादो युच्प्रत्ययः । अत्रापि अन्तर्भावितण्यर्थाद्धातोः, विवक्षया वा सकर्मकत्वं बोध्यम् । कर्मणि प्रत्ययोऽयम् ।
5. 'भाषायां शासि**युधि**—' (वा. 3-3-130) इति युच् वा—इति **प्रक्रियाकौ-मुदी** । तन्मते युजभावपक्षे खलप्रत्यये रूपाणामेषां सिद्धिर्बोध्या ।
6. 'बाहुलकादानचि द्वित्वम्।' इति **मा. धा. वृत्तिः** । बाहुलकादेव प्रत्ययस्य कित्त्वमपि बोध्यम् । तेन न गुणः ।
7. 'बुध**युध**—' (1-3-86) इति कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले ण्यन्तात् परस्मैपदमेव । ''ये चात्राकर्मकाः, तेषाम्, 'अणावकर्मकात् चित्तवत्कर्तृकात्' (1-3-88) इत्येव परस्मैपदे सिद्धे वचनमिदम्—अचित्तवत्कर्तृकार्थम् ॥'' इति **काशिका** (1-3-86) अत्रानुसन्धेया ।
8. **'युधि**बुधिदृशिभ्यः किच्च' [द. उ. 5-33] इत्यानच्प्रत्यये, तस्य कित्त्वेन गुणनिषेधे च **युधानः** इति सिद्ध्यति । **युधानः**=रिपुः ।
9. 'इषि**युधि**—' [द. उ. 7-31] इति मक्प्रत्ययः । युध्यतेऽस्मिन् राजेति **युध्मः** = शरत्कालः ।
10. एतत्पक्षे क्त्वायाम्, **'उदितो** वा' (7-2-56) इति इडिकल्पः । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इत्यमुं योगं परत्वात्, प्रतिपदविधित्वाच्च बाधित्वा, **'रलो** व्युपधात्-' (6-4-16) इति कित्त्वविकल्पे **युपित्वा—योपित्वा,** इति रूपद्वयम् । इडभावपक्षे तु **युप्त्वा,** इत्यपि रूपम् । वस्तुतस्तु उदित्त्वमस्य न प्रामाणिकम्—प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु **युप** इत्येव पाठात् ।

A. **'युयुत्सा**रहितो रामं ममारापहरन् वने ॥' भ. का. 9.125.

योपकः-पिका, योपकः-पिका, युयुपिषकः-युयोपिषकः-षिका, योयुपकः-पिका, योपिता-त्री, योपयिता-त्री, युयुपिषिता-युयोपिषिता-त्री, योयुपिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**कुप्यति**वत् (224) ज्ञेयानि। [A]योप्यम्।

(1356) "**यूष हिंसायाम**" (I-भ्वादिः-680. सक. सेट्. पर.)

यूषकः-षिका, यूषकः-षिका, युयूषिषकः-षिका, योयूषकः-षिका; यूषिता-त्री, यूषयिता-त्री, युयूषिषिता-त्री, योयूषिता-त्री; इत्याकाराणि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चूषति**वत् (552) ज्ञेयानि। घञि—यूषः=मांसरसविशेषः।

(1357) "**यौट् बन्धे**" (I-भ्वादिः-291. सक. सेट्. पर.) [अ]

'—सम्बन्धे। **सम्बन्धः**=श्लेषः।' इति **क्षीरस्वामि-मैत्रेयादयः**।

'यौडृ—' इति **शाकटायन-हेमचन्द्र**प्रभृतयः पठन्ति। एतत्सर्वं '**पाणिनिधातुपाठसमीक्षा**' नामकग्रन्थदर्शनेनास्माभिर्विवेचितमिति ज्ञेयम्। यौटकः-टिका, यौटकः-टिका, युयौटिषकः-षिका, योयौटकः-टिका; यौटिता-त्री, यौटयिता-त्री, युयौटिषिता-त्री, योयौटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि। [B]यौटितः।

A. 'किञ्चा**योप्य**विरोपिलोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता।' धा. का. 2-67.

B. 'प्रशौटदुस्त्रागण**यौटिता**न्तिकान् मेटद्वृषाम्रेडितघोषमेदुरान्।' धा. का. 1-39.

[अ] अत्र **क्षीरतरङ्गिण्या**मितः पूर्वम्—'**येषृ प्रयत्ने**' इति कश्चन धातुः भ्वादिषु पठितः। प्रसिद्धेषु धातुपाठकोशेषु '**एषृ—**' इत्येव पाठस्योपलम्भात्, तुल्यश्रवणनिमित्तकोऽयं सम्पातायातः पाठ इति कृत्वाऽस्माभिरयं परित्यक्त इति बोध्यम्।

(1358) "**रक आस्वादने**" (X-चुरादिः-1737. सक. सेट्. उभ.)

'—आसादने' इति **दुर्ग**सम्मतपाठ इति **क्षीरतरङ्गिणी**तो ज्ञायते। [1]**क्षीरस्वामी** '**रग**—' इति पठति। '**रघ**—' इति **केचित्** पठन्ति। राककः-किका, रिराकयिषकः-षिका; राकयिता-त्री, रिराकयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**काणयति**वत् (159) ज्ञेयानि। [A]राकितः।

(1359) "**रक्ष पालने**" (I-भ्वादिः-658. सक. सेट्. पर.)

रक्षकः-क्षिका, रक्षकः-क्षिका, रिरक्षिषकः-षिका, रारक्षकः-क्षिका; रक्षिता-त्री, रक्षयिता-त्री, रिरक्षिषिता-त्री, रारक्षिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**तक्षति**वत् (691) ज्ञेयानि। [2]निरक्षी, [3]प्रतिहाररक्षी,[B] [4]रक्ष्णः,[C] रक्षणः, [5]रक्षः-राक्षसः, [6]रक्षिता,

---

1. **क्षीरस्वामी** '**रग**—' इति पठित्वा "अन्यत्रार्थे घटादिः—**रगे** शङ्कायाम्... **रगयति**।" इत्याह। तेन घटादिषु (भ्वादौ) '**रगे शङ्कायाम्**' इति यत्सर्वैः पठ्यते, तस्यार्थविशेषप्रयुक्तं घटादिपाठं मन्वानः, चौरादिकत्वमप्यङ्गीकरोतीति ज्ञायते।
2. '**रक्षश्रुवसवपशां नौ**' (ग. सू. 3-1-134) इति ग्रह्यादिषु वचनात् कर्तरि निपूर्वकादस्माण्णिनिः।
3. प्रतिहारं=गृहाङ्गणदेशविशेषं रक्षतीति **प्रतिहाररक्षी**। 'कर्मण्यण्' (3-2-1) इत्यण्प्रत्यये स्त्रियाम् अणन्तलक्षणे ङीपि रूपमेवम्।
4. 'यजयाचयतविच्छप्रच्छ**रक्षो** नङ्' (3-3-90) इति भावे नङ्प्रत्ययः। '**नेड् वशि कृति**' (7-2-8) इतीण्निषेधः।
5. 'असुन्' [द. उ. 9-49] इत्यसुन्प्रत्यये रूपम्। रक्ष एव **राक्षसः**। प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। अत्रेदमवधेयम्। '**पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा**' नामके नव्यग्रन्थे **ऋग्वेदे** (10-68-1) प्रयुक्तं '**रक्षमाणाः**' इति पदमुपादाय 'वेगवदुत्पतने (धातोः) वृत्तिः।' इत्युक्तम्। तदनुसारेणात्र **रक्षो**राक्षस-शब्दयोरपि पालनार्थे वृत्तिर्न, अपि तु वेगवदुत्पतने वृत्तिरिति भाति। **शांखायनारण्यके** (7-20) '**रक्षते**' इति प्रयुक्तत्वात्, प्रकृतऋङ्मन्त्रेऽपि **रक्षमाणाः** इति शानजन्तत्वेन प्रयोगाच्च धातोरस्य क्वचित् वेदे उभयपदित्वमपि भवतीति ज्ञायते।
6. ताच्छील्ये 'तृन्' (3-2-135) इति तृन्।

A. 'कृष्णोऽपि नाकिजनरा**कितलाग्र**यवीर्यः॥' धा. का. 3-41.

B. 'ततो नृपाणां श्रुतवंशवृत्ता पुंवत्प्रगल्भा **प्रतिहाररक्षी**।' रघु. 6.20.

C. '**रक्ष्णं** करोषि कस्मात् त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे।' भ. का. 7.66.

[1]रट्-रक्षौ-रक्षः, गोरक्-गोरग्-गोरक्षौ-गौरक्षः ; इतीमानि रूपाण्यसाद् भवन्तीति विशेषः ।

(1360) "**रख गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-136. सक. सेट्. पर.)

'**सर्पणे**' इति **बोपदेवः** ।

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिरखिषकः-षिका, रारखकः-खिका ; रखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिरंखिषिता-त्री, रारखिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कखति**वत् (141) ज्ञेयानि । शतरि रखन्[A] इति ।

(1361) "**रखि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-137. सक. सेट्. पर.)

"**द्रमिडानाम् रिखिरपि**—रिङ्खति" इति **क्षीरस्वामी** ।

मा. धा. वृत्तावपि एवमेव ।

रङ्खकः-ङ्खिका, रङ्खकः-ङ्खिका, रिरङ्खिषकः-षिका, रारङ्खकः-ङ्खिका; रङ्खिता-त्री, रङ्खयिता-त्री, रिरङ्खिषिता-त्री, रारङ्खिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि । [2]प्ररङ्खणम् ।

(1362) "**रगि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-144. सक. सेट्. पर.)

रङ्गकः-ङ्गिका, रङ्गकः-ङ्गिका, रिरङ्गिषकः-षिका, रारङ्गकः-ङ्गिका ; रङ्गिता-त्री, रङ्गयिता-त्री, रिरङ्गिषिता-त्री, रारङ्गिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**कन्दति**वत् (163) ज्ञेयानि । [3]रङ्गः[B] इति विशेषः ।

---

1. शुद्धाद्धातोः क्विपि संयोगादिलोपे रूपमेवम् । ण्यन्तात् क्विपि तु संयोगान्तलोपे **गोरक्** इति रूपमिति विशेषः ।
2. '**रषाभ्याम्**—' (8-4-1) इति णत्वम् । '**इजादेः**—' (8-4-32) इति नियमस्तु '**कृत्यचः**' (8-4-29) इति प्राप्तस्यैव । तेनात्र न नियमः ।
3. रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति=**रङ्गः** । '**हलश्च**' (3-3-121) इति संज्ञायामधिकरणे घञि रूपमेवम् ।

A. '**रखच्छशं** रङ्खितरङ्कु रिङ्खितद्विपं लखत्केसरिलङ्घदारवम् ॥' धा. का. 1-19.

B. 'एखच्चकोरोत्करमिङ्खितं शुकैः प्रेङ्खलतावलगनरङ्गमण्डपम् ।' धा. का. 1-20.

(1363) "**रगे शङ्कायाम्**" (I-भ्वादिः-785. अक. सेट्. पर.)

घटादिः ।

रागकः-गिका, रागकः-गिका, रिरगिषकः-षिका, रारगकः-गिका ; रगिता-त्री, रगयिता-त्री, रिरगिषिता-त्री, रारगिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कखति**वत् (141) बोध्यानि । अस्य धातोः घटादित्वात् 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ परतः उपधाया ह्रस्वः । अतः ण्यन्ते रूपाणि सर्वाणि **कखति**वत् (142) बोध्यानि ।

(1364) "**रघि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-107. सक. सेट्. आत्म.)

रङ्घकः-ङ्घिका, रङ्घकः-ङ्घिका, रिरङ्घिषकः-षिका, रारङ्घकः-ङ्घिका ; रङ्घिता-त्री, रङ्घयिता-त्री, रिरङ्घिषिता-त्री, रारङ्घिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) बोध्यानि ।

(1365) "**रघि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1796. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । '—भासार्थः' इति **क्षीरस्वामी** ।

रङ्घकः-ङ्घिका, रिरङ्घयिषकः-षिका ; रङ्घयिता-त्री, रिरङ्घयिषिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कण्ठयति**वत् (150) ज्ञेयानि ।

(1366) "**रच प्रतियत्ने**" (X-चुरादिः-1865. अक. सेट्. उभ.)

कथादिः, अदन्तश्च ।

'—कृत्याम्' इति **बोपदेवः** इति **पा. धा. स.** । '—कृजर्थे च इति **द्रुमे**' इति **धा. का.** (3-54) ।

[1]रचकः-चिका, रिरचयिषकः-षिका ; रचयिता-त्री, रिरचयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि चौरादिक**कथयति**वत् (162) ज्ञेयानि । ल्यपि-[2]आरचय्य इति । क्तप्रत्यये—विरचितः । युचि-[3]रचना ।

---

1. धातोरस्यादन्तत्वेन अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिः न भवति ।
2. ल्यपि, '**ल्यपि लघुपूर्वात्**' (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।
3. '**ण्यासश्रन्थो युच्**' (3-3-107) इति स्त्रियां युचि रूपमेवम् ।

(1367) "**रट परिभाषणे**" (I-भ्वादिः-297. अक. सेट्. पर.)

राटकः-टिका, राटकः-टिका, रिरटिषकः-षिका, रारटकः-टिका ; -रटिता-त्री, राटयिता-त्री, रिरटिषिता-त्री, रारटिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कठति**वत् (148) बोध्यानि। [1]परिराटी, [2]परिराटकः, [3]संरटितम्-[A]तः-तवान्, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषः।

(1368) "**रठ परिभाषणे**" (I-भ्वादिः-334. अक. सेट्. पर.)

बालमनोरमायां तु 'रट—' '**रठ इत्येके**' इति दृश्यते।

राठकः-ठिका, राठकः-ठिका, रिरठिषकः-षिका, रारठकः-ठिका ; रठिता-त्री, राठयिता-त्री, रिरठिषिता-त्री, रारठिता-त्री ; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिक**कठति**वत् (148) ज्ञेयानि। शतरि-[B]रठन्-न्ती।

(1369) "**रण शब्दार्थः**" (I-भ्वादिः-445. 795. अक. सेट्. पर.)[अ]

घटादिः।

राणकः-णिका, राणकः-णिका-[4]रणकः-णिका, रिरणिषकः-षिका, रंरणकः-णिका ;

---

1. 'संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिप**परिरट**—' (3-2-142) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु घिनुण्प्रत्यये रूपम्।
2. 'निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिप**परिरट**—' (3-2-146) इत्यादिना तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ्प्रत्यये रूपमेवम्।
3. 'नपुंसके भावे क्तः' (3-3-114) इति भावे क्तप्रत्ययः।
4. अय **गता**वर्थे 'घटादयो मितः' (ग. सू. भ्वादिः) इति मित्संज्ञकः। मित्संज्ञकत्वात् 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ परतः उपधायाः ह्रस्वो भवति। एवं घटादित्वपक्षे ण्यन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या। अन्यत्रार्थे **राणयिता-त्री**, इत्यादीनि रूपाणि यथायथमूह्यानि।

A. 'अम्लेटकैश्चाकटुचाटुभाषितैरटैः पटत्**संरटितान्** जनोत्करैः॥' धा. का. 1. 39.

B. 'वनाश्रयत्वेऽपि सकाठपर्यठद्**रठन्**मृगालीहठकर्मवर्जितान्।' धा. का. 1.44.

[अ] अस्य धातोर्घटादित्वं गत्यर्थकत्वे **भोजादि**सम्मतम्। **क्षीरस्वामिप्रभृतयोऽनुवदन्ति च। पाणिनि**सम्मतिरत्र नेत्यपि ज्ञेयम्।

रणिता-त्री, राणयिता-रणयिता-त्री, रिरणिषिता-त्री, रंरणिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कणति**वत् (157) ज्ञेयानि। [1]रणः, रणरणकः[2] इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः। [A]रणयन्-न्ती।

(1370) "**रद विलेखने**" (I-भ्वादिः-53. सक. सेट्. पर.)

'**विलेखनम्**=उत्पाटनम्' इति **क्षीरस्वामी**। '**विलेखने**, तच्च विदारणम्, क्षोभणं वा' इति **धा. का.** (1.8)। **भेदनम्** इति **मा. धा. वृत्तिः**। रादकः-दिका, रादकः-दिका, रिरदिषकः-षिका, रारदकः-दिका ; रदिता-त्री, रादयिता-त्री, रिरदिषिता-त्री, रारदिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**कचति**वत् (144) ज्ञेयानि। [3]रदनः, [4]रदः, [B]रदन्-न्ती, इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्ति।

(1371) "**रध हिंसासंराद्ध्योः**" (IV-दिवादिः-1193. सक.सेट्.पर.)

'रध हिंसायाम्' इत्येव **प्रौढमनोरमादिषु** पाठः। '—हिंसासंसिद्ध्योः' इति **काशिकायां** (7-2-45) दृष्टः पाठः।

---

1. रणन्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'वशिर**ण्योरु**पसंख्यानम्' (वा. 3-3-58) इति अकर्तरि च कारके अप्प्रत्यये रूपमेवम्। घञोऽपवादः। **रणः**=यज्ञः, संग्रामश्च।
2. 'घञर्थे कविधानम्' (वा. 3-3-58) इति कप्रत्यये 'कृञादीनां के द्वे भवतः' (वा. 6-1-12) इति द्विर्वचने संज्ञायां कनि च रूपमेवम्। पृषोदरादित्वात् हलादिशेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च। **रणरणकः**=हृल्लेखः।
3. नन्द्यादेराकृतिगणत्वेन तत्र (3-1-134) पाठात् कर्तरि ल्युः। **रदनः**=दन्तः। 'करणाधिकरणयोश्च' (3-3-117) इति ल्युटि रूपस्यास्य निष्पत्तिर्**माधवधातुवृत्तौ** यद्यपि प्रदर्शिता, तथापि तत्र नपुंसकाधिकारत्वात् **क्षीरस्वामि**प्रदर्शिता (कर्तरि) व्युत्पत्तिरेव ज्यायसीति ज्ञेयम्।
4. पचादि (3-1-134) पाठात् कर्तर्यच्प्रत्यये रूपमेवम्।

A. 'अगन्मनीषः कणयन्मुकुन्दमस्मान्वियोगं **रणयन्** स दूतः।' धा. का. 2. 9.

B. 'पलान्यखाद्यानि खदन् बदद्वपुः गदन् अवाच्यानि **रदन्** सतां मनः।'

धा. का. 1. 8.

[1]रन्धकः-न्धिका, रन्धकः-न्धिका, [2]रिरधिषकः-रिरत्सकः-त्सिका, रारधकः-धिका ;
रधिता-[3]रद्धा-रद्ध्री, रन्धयिता-त्री, रिरधिषिता-रिरत्सिता-त्री, रारधिता-त्री ;
[4]रध्यन्-न्ती, रन्धयन्-न्ती, रिरधिषन्-रिरत्सन्-न्ती ; —
रधिष्यन्-[5]रत्स्यन्-न्ती-ती, रन्धयिष्यन्-न्ती-ती, रिरधिषिष्यन्-रिरत्सिष्यन्-न्ती-ती ;
व्यतिरध्यमानः, रन्धयमानः, व्यतिरिरधिषमाणः-व्यतिरिरत्समानः, रारध्यमानः ;
व्यतिरधिष्यमाणः-व्यतिरत्स्यमानः, रन्धयिष्यमाणः, व्यतिरिरधिषिष्यमाणः-व्यतिरिरत्सिष्यमाणः, रारधिष्यमाणः ;
सुरत्-सुरधौ-सुरधः ; — —
[6]रद्धम्-रद्धः-रद्धवान्, रन्धितम्-तः, रिरधिषितः-रिरत्सितः, रारधितः-तवान् ;
रन्धः, [7]रन्धनः, [8]साधुरन्धी,

---

1. '**रधिजभोरचि**' (7-1-61) इति अजादिप्रत्ययेषु सर्वत्र नुमागमः। ण्यन्तेषु च णिज्निमित्तको नुमागमः सर्वत्र बोध्यः।
2. '**रधादिभ्यश्च**' (7-2-45) इति इड्विकल्पः। इट्पक्षे, 'नेट्यलिटि **रधेः**' (7-1-62) इति नुम्निषेधः। इडभावपक्षे 'खरि च' (8-4-55) इति चर्त्वे **रिरत्सकः** इत्यादीनि रूपाणीति सप्तन्ते सर्वत्र रूपद्वयं बोध्यम्।
3. तृचि, इडभावपक्षे, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (8-2-40) इति धत्वे जश्त्वे च रूपमेवम्।
4. शतरि दिवादित्वाच्छ्यनि रूपमेवम्। स्त्रियां नुम्विकल्पः।
5. स्यप्रत्ययेऽपि इडभावपक्षे धातुधकारस्य चर्त्वेन तकार इति ज्ञेयम्।
6. **रधाद्यष्टकान्तर्गतत्वेन** धातोर्वैकल्पिकेट्कत्वात्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इतीण्निषेधः। नच **रधादिभ्य**तिरिक्तेषु धातुषु 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इत्यस्य चरितार्थत्वात्, '**रधादिभ्यश्च**' (7-2-45) इत्यस्य परत्वाच्च निष्ठायामपि इण्निषेधं बाधित्वा इड्विकल्प एव तृजादिष्विव न्याय्य इति वाच्यम्; 'निषेधाश्च बलीयांसः' (परि. 122) इति न्यायेन, पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याच्च 'पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते' (परि. 121) इति न्यायेन **रधादिषु** विषयेऽपि निष्ठायाम् इण्निषेधस्यैव प्रामाणिकत्वात्। विस्तरस्त्वन्यत्र।
7. नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युप्रत्यये नुमागमः।
8. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः। **काशिकायाम्** (7-1-61) प्रयुक्तोऽयम्।

[1]रेधिवान्, रन्धः, रिरधिषुः-रिरत्सुः, [2]रारन्धः ;
रधितव्यम्-रद्धव्यम्, रन्धयितव्यम्, रिरधिषितव्यम्-रिरत्सितव्यम्, रारधितव्यम् ;
रन्धनीयम्, रन्धनीयम्, रिरधिषणीयम्-रिरत्सनीयम्, रारधनीयम् ;
राध्यम्, रन्ध्यम्, रिरधिष्यम्-रिरत्स्यम्, रारध्यम् ;
ईषद्रन्धः- [3]दूरन्धः-सुरन्धः ; — —
रध्यमानः, रन्ध्यमानः, रिरधिष्यमाणः-रिरत्स्यमानः, रारध्यमानः ;
रन्धः, रन्धः, रिरधिषः-रिरत्सः, रारधः ;
[A]रधितुम्-रद्धुम्, रन्धयितुम्, रिरधिषितुम्-रिरत्सितुम्, रारधितुम् ;
रद्धिः, रन्धना, रिरधिषा-रिरत्सा, रारधा ;
रन्धनम्, रन्धनम्, रिरधिषणम्-रिरत्सनम्, रारधनम् ;
रधित्वा-रद्ध्वा, रन्धयित्वा, रिरधिषित्वा-रिरत्सित्वा, रारधित्वा ;
अनुरध्य, अनुरन्ध्य, प्ररिरधिष्य-प्ररिरत्स्य, प्ररारध्य ;
रन्धम् २, रधित्वा-रद्ध्वा २, } रन्धम् २, रन्धयित्वा २, } रिरधिषम् २-रिरत्सम् २, रिरधिषित्वा२-रिरत्सित्वा २, } रारधम् २ ; रारधित्वा २. }

---

1. लिटः क्वसौ, 'अत एकहल्मध्ये—' (6-4-120) इत्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (7-2-67) इतीडागमे, नुमागमे, संयोगान्तत्वेन 'असंयोगाल्लिट् कित्' (1-2-5) इति कित्त्वाप्राप्तावपि औपदेशिकं क्वसुप्रत्ययगतं कित्त्वमाश्रित्योपधानकारलोपे **रेधिवान्** इति सम्पद्यते। अत्रैवंरूपनिष्पत्तिविषये आक्षेपसमाधानप्रकारौ **न्यासे** (7-1-62) द्रष्टव्यौ। क्वसोश्छान्दसैकान्त्याभावप्रतिपादनं तु 'नेट्यलिटि **रधेः**' (7-1-62) इत्यत्र **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** द्रष्टव्यम्।
2. यङन्तात् पचाद्यच्चि (3-1-134), यङो लुकि, '**रधिजभोरचि**' (7-1-61) इति नुम्।
3. दुरुपपदाद्**रधेः** कृच्छ्रार्थे खल्। 'रो रि' (8-3-14) इति रेफलोपे, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—'(6-3-111) इति दीर्घः।

A. 'अक्षं **रधितु**मारेभे **रद्धा** लङ्कानिवासिनाम्॥' भ. का. 9-29.

(1372) "**रञ्ज रागे**" (I-भ्वादिः-999. अक. अनि. उभ.)

'रजते रजतीत्येव रज्यते रज्यतीत्यपि ॥

रागार्थे शप्श्यनोर्द्वे द्वे — ' (श्लो. 57-58) इति देवः।

[1]रञ्जकः-ञ्जिका, [2]रञ्जकः-ञ्जिका, रजकः-जिका, [3]रिरङ्क्षकः-क्षिका, [4]रारजकः-जिका ;

रङ्क्ता-रङ्क्त्री, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिरङ्क्षिता-त्री, रारजिता-त्री ;

[5]रजन्-न्ती, रञ्जयन्-न्ती [पक्षिणः], रजयन्-न्ती [मृगान्], रिरङ्क्षन्-न्ती;—

रङ्क्ष्यन्-न्ती-ती, रञ्जयिष्यन्-रजयिष्यन्-न्ती-ती, रिरङ्क्षिष्यन्-न्ती-ती ;—

रजमानः, रञ्जयमानः-रजयमानः, रिरङ्क्षमाणः, रारज्यमानः ;

रङ्क्ष्यमाणः, रञ्जयिष्यमाणः-रजयिष्यमाणः, रिरङ्क्षिष्यमाणः, रारजिष्यमाणः ;

[6]अनुरक्-अनुरग्-अनुरजौ-अनुरजः ; — — —

---

1. 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु।' इत्यभियुक्तोक्तेरयं धातुरुपदेशे नकारोपधः। सन्धिवशाञ्जकार इति बोध्यम्।

2. ण्यन्ते सर्वत्र मृगरमणभिन्नार्थे नलोपाभावादेवमेव रूपम्। '**रजको** मृगाणाम्' इत्यत्र तु '**रञ्जेर्णौ मृगरमणे**' (वा. 6-4-24) इति नलोपे, 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भ्वादिः) इति मित्संज्ञायां 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इत्युपधाह्रस्वः। एवमेवार्थभेदाद्रूपद्वयस्योपपत्तिः सर्वत्र बोध्या। **मृगरमणम्**=आखेटकः इत्येके। "परे तु '**रजयाञ्चकार विरजाः** स मृगान्—' (किरातार्जुनीये 6-24) इति **भारवि**प्रयोगात् **मृगरमणं** यथाश्रुतमेव। अत एव **भगवता** '**रञ्जयति** वस्त्राणि' (**भाष्ये** 6-4-24) इति प्रत्युदाहृतम् इत्याहुः।" इति **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** निरूपितमिहावधेयम्। एतेन 'राजर्षिकल्पो **रजयन्**' इति **क्षीरतरङ्गिण्यु**पात्तवचनस्याप्युपपत्तिर्ज्ञेया। मृगरमणम्=मृगाणाम् रमणमिति बोध्यम्। 'जनीजृष्क्नसुरञ्जः—' (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्रार्थविशेषोपादानाभावात् यथाश्रुतार्थे रागेऽपि मित्त्वमिति ज्ञेयम्। '**मृगरमणम्**=मृगक्रीडा।' इति **न्यासः**।

3. सन्नन्ते सर्वत्र धातुजकारस्य कुत्वेन गकारे, उपधानकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः, सनः सकारस्य षकारे, चर्त्वे च रूपमेवम्।

4. यङ्निमित्तक उपधानकारलोपे, अभ्यासे दीर्घे च रूपमेवम्।

5. शतरि शपि, '**रञ्जेश्च**' (6-4-26) इत्युपधानकारलोपः।

6. क्विपि, उपधानकारलोपे कुत्वे चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम्।

रक्तम्-रक्तः-रक्तवान्, [1]विरक्तः-रक्तम्, रञ्जितः-रजितः[A], रिरङ्क्षितः, रारजितः-तवान् ;

रञ्जः, [2]रागी, [3]रञ्जनः, [4]मनोऽनुरञ्जनः, [5]रजकः-रजकी, [6]रज्यन्-न्ती-ती,

---

1. **विरक्तः, रक्तम्** इत्यत्र 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः।

2. तच्छीलादिषु कर्तृषु 'सम्पृचानुरुध.....ल्यजरञ्जभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च' (3-2-142) इति घिनुण्। प्रकृतसूत्रे '**रज**' इति निपातनात् घिनुण्यपि उपधानकारलोपः। तदुक्तं **भाष्ये**—' 'घिनुणि निपातनात् सिद्धम्' (**भाष्यम्** 6-4-24) इति। णित्त्वादुपधावृद्धौ, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे च रूपमेवम्। **अनुरागी** इत्यादयस्तु घञन्तात् मत्वर्थीय इनिप्रत्यये साधव इति बोध्यम्।

3. रजति, रजते वा इति **रञ्जनः**। बाहुलकात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इति कर्तरि ल्युट्। यद्वा, 'शिल्पिनि ष्वुन्' (3-1-145) इति **सूत्रभाष्ये** 'नृतिखनि**रञ्जिभ्यः**—' इति वचनात् कर्तरि ष्वुन्। न चात्र नलोपः शङ्क्यः, 'कित एवैते औणादिकाः' इति षाष्ठभाष्यात् (6-4-24) औणादिकक्युन्प्रत्ययान्त एव नलोप इत्येतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यमाणत्वात् इत्यलमत्र।

4. मनांस्यनुरञ्जयतीति **मनोऽनुरञ्जनः**। नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्मण्युपपदे कर्तरि ल्युः। गौरादि (4-1-41) पाठात् स्त्रियां ङीष्। एवमेव **रसिकरञ्जनी**-प्रभृतयः शब्दाः साधवः। **रसिकरञ्जिनी** इति प्रयोगसत्त्वे तु 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (4-1-5) इति ङीपि तस्य साधुत्वं बोध्यम्।

5. 'शिल्पिनि ष्वुन्' (3-1-145) इत्यत्र, 'नृतिखनि**रञ्जिभ्य** इति वक्तव्यम्' इति **भाष्यात्** कर्तरि ष्वुन्। वस्तुतस्तु षष्ठे (6-4-24) "कित एवैते औणादिकाः।" इति **भाष्येण** '**रजकरजनरजस्सू**पसंख्यानं कर्तव्यम्' (वा. 6-4-24) इति **वार्तिक**प्रत्याख्यानपरेण, "**रजकः** इत्यत्र 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' [द. उ. 3-5] इति क्वुन्प्रत्ययः। **रजकी** इति 'पुंयोगादाख्यायाम्' (4-1-48) इति ङीष्। अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यम् इति **भाष्यकारा**भिप्रायः।" इति **कैयटेन** च निर्णीतत्वात् अत्र प्रयोगे ष्वुन् न, क्वुनेवेत्यतः **न्यास-पदमञ्जर्यादय** उपेक्ष्याः। तदुक्तम् **शब्दकौस्तुभे**—"एवञ्च, **भाष्य**मते नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन्। न तु **रञ्जेः** इति स्थितम्।" (3-1-145) इति। विस्तरस्त्वन्यत्र।

6. '**कृषिरञ्जोः प्राच्यां** श्यन् परस्मैपदं च' (3-1-90) इति कर्मकर्तरि विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः परस्मैपदं च। यगात्मनेपदयोरपवादौ। एतच्च व्यवस्थितविभाषेति **काशिकादिषु** स्पष्टम्। श्यनः अपित्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावः। तेन, 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति उपधानकारलोपः। स्त्रियाम्, 'आच्छीनद्योर्नुम्' (7-1-80) इति नुम्विकल्पः।

A. 'कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता **रजिता** वशमाययुः॥' शि. व. 6. 9.

रज्यमानः [वस्त्रः स्वयमेव], रञ्जः-रजः, रिरङ्क्षुः, रिरञ्जयिषुः-रिरजयिषुः, रारञ्जः ;

रङ्क्तव्यम्, रञ्जयितव्यम्-रजयितव्यम्, रिरङ्क्षितव्यम्, रारजितव्यम् ;

रञ्जनीयम्, रञ्जनीयम्-रजनीयम्, रिरङ्क्षणीयम्, रारजनीयम् ;

[1]रङ्ग्यम्, रञ्ज्यम्-रज्यम्, रिरङ्क्ष्यम्, रारज्यम् ;

ईषद्रञ्जः-दूरञ्जः-सुरञ्जः ; — — —

[2]रज्यमानः, रञ्ज्यमानः-रज्यमानः, रिरङ्क्ष्यमाणः, रारज्यमानः ;

विरागः-[3] वैरङ्गिकः-आश्चर्यो [4]रागः, अन्यद्रागः, [5]रङ्गः, [6]रङ्गः, रञ्जः-रजः, रिरङ्क्षः, रारजः ;

रङ्क्तुम्, रञ्जयितुम्-रजयितुम्, रिरङ्क्षितुम्, रारजितुम् ;

विरक्तिः, रञ्जना-रजना, रिरङ्क्षा, रिरञ्जयिषा-रिरजयिषा, रारजा ;

रञ्जनम्, रञ्जनम्-रञ्जनी, रजनम्-रजनी, रिरङ्क्षणम्, रारजनम् ;

रक्त्वा, रञ्जयित्वा-रजयित्वा, रिरङ्क्षित्वा, रारजित्वा ;

---

1. निष्ठायामनिट्त्वात् ण्यति, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वे रूपमेवम्।
2. यगात्मनेपदयोरपवादत्वेन श्यन्परस्मैपदयोर्विहितयोरपि, 'कृषिरजोः प्राचाम् —' (3-1-90) इत्यत्र 'प्राचां' ग्रहणात् पक्षे यगात्मनेपदे भवत इति रूपस्यास्यापि साधुत्वं बोध्यम्।
3. विपूर्वकादस्माद् भावे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इति उपधानकारलोपे, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इत्युपधाभूताकारस्य वृद्धौ, 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वे च **विरागः** इति सम्पद्यते। तस्मात् 'विरागमर्हति' इत्यर्थे, 'छेदादिभ्यो नित्यम्' (5-1-64) इति ठक्प्रत्यये, '**विरागो विरङ्गं च**' (ग. सू. 5-1-64) इति गणपाठात् प्रकृतेर्विरङ्गादेशे, आदिवृद्धौ च **वैरङ्गिकः** इति रूपमिति बोध्यम्।
4. रज्यतेऽनेनेति **रागः**। करणे घञि, 'घञि च भावकरणयोः' (6-4-27) इत्युपाधानकारलोपे, उपधाभूताकारस्य वृद्धौ कुत्वे च रूपमेवम्। **अन्यद्रागः** इत्यत्र, 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य **अन्यस्य** दुग् आशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु' (6-3-99) इति **राग**शब्दे परत अन्यशब्दस्य दुगागमः।
5. रञ्जयति प्रेक्षकाणां मनांस्यत्रेत्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थाद्धातोरधिकरणे घञि कुत्वे रूपमेवम्। **रङ्गः**=नाटकादीनां प्रेक्षणस्थानम्।
6. 'हलश्च' (3-3-121) इत्यनेन संज्ञायां घञि, 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (3-3-118) इति घप्रत्यये वा सति कुत्वे रूपमेवम्। **रङ्गः**=देशविशेषः, देवश्च।

विरज्य, विरञ्ज्य-[1]विरजय्य, विरिरङ्क्ष्य, विरारज्य ;

रञ्जम् २, रक्त्वा २, [2]रङ्गम् २-राङ्गम् २-रजम् २-राजम् २, रञ्जयित्वा २-रजयित्वा २, रिरङ्क्षम् २, रिरङ्क्षित्वा २, रारजम् २ ; रारजित्वा २ ;

[3]रजकः-रजकी, [4]रजनः-रजनी, [5]रजतम्, [6]रजः।

(1373) "**रञ्ज रागे**" (IV-दिवादिः-1167. अक. अनि. उभ.) [अ]

'रजते रजतीत्येव **रज्यते रज्यतीत्यपि** ॥
रागार्थे शप्श्यनोर्द्वे द्वे..... ।' (श्लो. 57-58) इति **देवः**।

---

1. ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि मृगरमणार्थे नकारलोपे, मित्संज्ञकत्वात् उपधाह्रस्वे च 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम्।
2. 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्रार्थविशेषानिर्देशपुरस्सरं मित्त्वानुशासनात्, अनुपधात्वेऽपि **रञ्जम्** 2-**राञ्जम्** 2 इति दीर्घविकल्पः, 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (6-4-93) इति सूत्रेण भवतीति **माधवः**। मृगरमणार्थे नलोपपक्षे तु **रजम्** 2-**राजम्** 2 इति द्विरूपविषये न विप्रतिपत्तिरिति ज्ञेयम्।
3. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' [द. उ. 3-5] इति क्वुन्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य कित्त्वादुपधानकारलोपः।
4. '**रजः क्युन्**' [द. उ. 5-24] इति क्युन्प्रत्ययः। रजति रज्यते वाऽनेनेति **रजनः**=रजकः, रागश्च। 'स च बाहुलकात् टिद्वद्द्रष्टव्यः।' इति **कैयटोक्तेः** (6-4-24) स्त्रियां ङीपि **रजनी** रात्रिः, हरिद्रा च।
5. 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' [द. उ. 6-15] इति अतच्प्रत्यये, कित्त्वेनानुनासिलोपे च रूपम्। रजन्तेऽस्मिन् जना इति **रजतम्**=लोहविशेषः। "**रजतस्य** विकारो **राजतम्**—'प्राणि**रजतादिभ्यो**ऽञ्' (4-3-154) इति षष्ठ्यन्तात् विकारेऽञ्-प्रत्ययः। अत्र, 'अनुदात्तादेः—' (4-2-44) इत्येवाञि सिद्धे पुनरञ्विधानम्, 'मयड्वैतयोः—' (4-3-143) इति विकारमयटो बाधनार्थम्।" इति **मा. धा. वृत्तिः**। एतेन '**रजतमयम्** पात्रम्' इति च्छान्दसानां प्रयोगोऽ**पाणिनीय** इति ज्ञेयम्।
6. '**भूरञ्जिभ्यां** कित्' [द. उ. 9.76] इत्यसुन्प्रत्ययः, स च कित्च भवति। **रजः**=अशुभम्, रेणुश्च।

[अ] धातोरस्यापि 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भ्वादिषु) इत्यत्र ग्रहणं ज्ञेयम्। **क्षीरस्वामिना** "स्वरितेत्त्वार्थं विकरणार्थं च इह (दिवादिषु) पाठः।" इत्युक्तम्। भ्वादिष्वपि उभयपदित्वस्याविशिष्टत्वात् तत्रापि स्वरितेत्त्वस्यैवाङ्गीकाराच्च चिन्त्यमिदमिति ज्ञेयम्। विकरणार्थं स्वरार्थमिति स्यादिति भाति।

रञ्जकः-ञ्जिका, रञ्जकः-रजकः-ञ्जिका-ञ्जिका, रिरङ्क्षकः-क्षिका, रारजकः-जिका ; रङ्क्ता-रङ्क्तृ, रञ्जयिता-रजयिता-त्री, रिङ्क्षिता-त्री, रारजिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**रजति**वत् (1372) ज्ञेयानि । शतरि [1]रज्यन्-न्ती, इति, शानचि, रज्यमानः इति च भवति । भौवादिकधातुवत् सर्वाण्यपि विशेषरूपाण्यस्मादपि भवन्तीति च बोध्यम् । घिनुणि-[A]रागी ।

(1374) "रप व्यक्तायां वाचि"

(I-भ्वादिः-401. अक. सेट्. पर.)

'— वचसि क्लैब्ये' इति **दशपाद्युणादिवृत्ति** (I-111) पाठः । रापकः-पिका, रापकः-पिका, रिरपिषकः-षिका, रारपकः-पिका ; रपिता-त्री, रापयिता-त्री, रिरपिषिता-त्री, रारपिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चपति**वत् (497) ज्ञेयानि । [2]राप्यम्, [3]रिपुः इमौ रूपौ विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम् ।

(1375) "रफ गतौ" (I-भ्वादिः-413. सक. सेट्. पर.)

धातुमसुं हिंसार्थं पठति **कण्ठः** इति **क्षीरस्वामी** ।

राफकः-फिका, राफकः-फिका, रिरफिषकः-षिका, रारफकः-फिका ; रफिता-त्री, राफयिता-त्री, रिरफिषिता-त्री, रारफिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चपति**वत् (497) बोध्यानि ।

---

1. शतरि शपो दिवादित्वाच्छचनि, तस्यापित्सार्वधातुकत्वेन ङिद्वद्भावात्, 'अनिदितां हल उपधायाः **क्ङिति**' (6-4-24) इत्युपधानकारलोपः ।
2. 'आसुयुवपि**रपि**—' (3-1-126) इति ण्यत् । यतोऽपवादः ।
3. '**रपेरिच्चो**पधायाः' (द. उ. 1-111) इति कुप्रत्ययः, उपधायाः इच्च भवति । **रिपुः**=वैरी । अत्र द. उ. **टिप्पण्याम्** "**श्वेतवनवासिना रपेर्हिंसार्थत्वमाश्रित्य रिपुशब्दो** निरुक्तः । तथाहि—"**रपति** हिनस्ति इति **रिपुः**=शत्रुः । संज्ञाशब्देषु धातोरर्थान्तरवृत्तित्वमस्ति । तथाह्युक्तम्—'धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।' इति" [पृष्ठम् 14. 15.) इत्युक्तम् ।
- A. 'एता देवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव **रागिणम्** ।' भ. का. 7. 9.

(1376) "रफि गतौ" (I-भ्वादिः-414. सक. सेट्. पर.)

केचित् हिंसार्थकत्वमस्याङ्गीकुर्वन्तीति **क्षीरतरङ्गिणी**तो ज्ञायते ।

रम्फकः-म्फिका, रम्फकः-म्फिका, रिरम्फिषकः-षिका ; रारम्फकः-म्फिका ; रम्फिता-त्री, रम्फयिता-त्री, रिरम्फिषिता-त्री, रारम्फिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**कम्पति**वत् (166) बोध्यानि । अस्य धातोः गत्यर्थकत्वात् ण्यन्तात् शानचि-रम्फयमाणः, रम्फयिष्यमाणः इति विशेषः । घञि-[A]सुरम्फः ।

(1377) "रबि शब्दे" (I-भ्वादिः-376. अक. सेट्. आत्म.)

रम्बकः-म्बिका, रम्बकः-म्बिका, रिरम्बिषकः-षिका, रारम्बकः-म्बिका ; रम्बिता-त्री, रम्बयिता-त्री, रिरम्बिषिता-त्री, रारम्बिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कम्पति**वत् (166) ज्ञेयानि । [1]रम्बणः, [2]सुरम्बी, [3]हेरम्बः,[B] अस्य धातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः ।

(1378) "रभ राभस्ये" (I-भ्वादिः-974. अक. अनि. आत्म.)

राभस्यम्=कार्योपक्रमः । अयं प्रायेण आङ्पूर्वक एव प्रयुज्यते ।

---

1. 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (3-2-149) इति, 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (3-2-148) इति वा युच् ताच्छीलिकः ।
2. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिप्रत्यये रूपमेवम् ।
3. हे इत्येवं रम्बते इति **हेरम्बः**=विनायकः । पचाद्यचि रूपमेवम् । 'के रम्बते—**करम्बः**। स्वर्णं **रत्नकरम्बितम्**, कृतश्च चित् ('कृतश्च' द. उ. 7-17) इत्यम्बच् वा' इति **क्षीरतरङ्गिण्या**मुक्तम् । "'हः शङ्करे हरौ हंसे रणरोमाम्बवाजिषु' इति **नानार्थरत्नमाला** । 'हे उषसि रम्बते' इति **स्वामी** ।" इति **अमरसुधा** (1-38) ।
- A. 'हयैः **सुरम्फै**र्द्रुतमर्बतो रवेः पर्बङ्क्तिरालब्ध्यत रक्तिमा करैः ।' धा. का. 1-54.
- B. 'सकम्प**हेरम्ब**समानलम्बनाः.....' धा. का. 1-49.

[1]आरम्भकः-म्भिका, [2]रम्भकः-म्भिका, [3]रिप्सकः-प्सिका, रारभकः-भिका ;
[4]आरब्धा-ब्धी, रम्भयिता-त्री, रिप्सिता-त्री, रारभिता-त्री ;
— रम्भयन्-न्ती, रम्भयिष्यन्-न्ती-ती ; —
[5]आरभमाणः, [भोक्तुम्] आरभमाणः, रम्भयमाणः, रिप्समानः, रारभ्यमाणः,
रप्स्यमानः, रम्भयिष्यमाणः, रिप्सिष्यमाणः, रारभिष्यमाणः ;
सुरप्-सुरभ्-सुरभौ-सुरभः ; — —
आरब्धम्-ब्धः, रम्भितम्-तः, रिप्सितम्, रारभितम्-तः-तवान् ;

---

1. '**रभे**रशब्लिटोः' (7-1-63) इति, अजादिषु प्रत्ययेषु शब्लिड्वर्जं नुमागमः। एवमेव घञादिष्वपि ज्ञेयम्। "**काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां रभकः रभः, रभमाणः, रभणीयम्** इत्यादिप्रयोगेषु नुमोऽदर्शनात् वस्तुतः सानुषङ्गाः **आरम्भः, आरम्भणम्**.....इत्येवमादयः प्रयोगाः न **रभ**धातोः, किं तर्हि ? सानुषङ्गस्य **रम्भ**धातोः...." इत्यादिकं **क्षीरतरङ्गिणीटिप्पणे** (पुटे 151) सुदूरं विचारितम्। तत्र **पाणिनीयधातुपाठकोशेषु** कुत्रापि सानुषङ्गस्य **रम्भ**धातोरुल्लेखाभावात् प्रमाणं मृग्यमिति बोध्यम्। 'रेभृ शब्दे' इति भौवादिकस्य धातोः **दुर्ग**सम्मतं '**रभि शब्दे**' इति पाठमाश्रित्य निर्वाहं **केचित्** कुर्वन्ति। तदपि **दुर्ग**न्यैस्तत्पाठानादरात् न प्रमाणमिति बोध्यम्।
2. ण्यन्ते ण्वुलि, 'अत उपधायाः' (7-2-116) इति प्राप्तां परामपि वृद्धिं बाधित्वा, '**रभे**रशब्लिटोः' (7-1-63) इति नुम् नित्यत्वाद्भवति।
3. सन्नन्ते, 'सनि मीमाघु**रभ**—' (7-4-54) इत्यादिना इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-58) इत्यभ्यासलोपः। 'स्कोः—' (8-2-29) इति सलोपः। भकारस्य चर्त्वेन पकारः।
4. तृजादिषु 'झषस्तथोः—' (8-2-40) इति धत्वे, जश्त्वे च रूपमिति ज्ञेयम्।
5. शानचि, '**रभे**रशब्लिटोः' (7-1-63) इत्युक्तत्वात् नुमागमो न। यस्तु **परिभाषेन्दुशेखरे** 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (परिभाषा 16) इत्यत्र, "..... संज्ञाभूतानां प्रतिषेधम् **आरभता वार्तिककृता**....." इति वाक्ये, आत्मनेपदस्यास्य धातोः शत्रन्तप्रयोगः प्रयुक्तः, स तु सम्पातायात इति न तावता धातोरस्योभयपदित्वं कल्प्यम्। न च 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदम् अनित्यम्' (परि. 97) इति वचनात् आत्मनेपदस्यानित्यत्वात् '**आरभता**' इति प्रयोगः सूपपन्न इति वाच्यम्। तस्याः परिभाषायाः **भाष्यायनादृतत्वेनाप्रामाण्यस्य नागेशभट्टैरेव** समर्थितत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। 'भोक्तुम् **आरभमाणः**' इत्यत्र, 'शकधृषज्ञाग्लाघटरभ—' (3-4-65) इत्यादिना धातुमात्रात् तुमुन्।

[1]रम्भः-रम्भा, [2]साध्वारम्भी, रम्भः, रिप्सुः, [3]रारम्भः ;
आरब्धव्यम्, आरम्भयितव्यम्, रिप्सितव्यम्, रारभितव्यम् ;
आरम्भणीयम्, आरम्भणीयम्, रिप्सनीयम्, रारभणीयम् ;
[4]आरभ्यम्, आरम्भ्यम्, रिप्स्यम्, रारभ्यम् ;
ईषद्रम्भः-दुरम्भः-सुरम्भः ; — — —
आरभ्यमाणः, आरम्भ्यमाणः, रिप्स्यमानः, रारभ्यमाणः ;
आरम्भः, आरम्भः, रिप्सः, रारभः ;
आरब्धुम्, आरम्भयितुम्, रिप्सितुम्, रारभितुम् ;
रब्धिः, आरम्भणा, रिप्सा, रारभा ;
आरम्भणम्, आरम्भणम्, रिप्सनम्, रारभणम् ;
रब्ध्वा, रम्भयित्वा, रिप्सित्वा, रारभित्वा ;
आरभ्य, आरम्भ्य, आरिप्स्य, आरारभ्य ;
रम्भम् २, रम्भम् २, रिप्सम् २, रारभम् २ ;
रब्ध्वा २, रम्भयित्वा २, रिप्सित्वा २, रारभित्वा २ ;
[5]रभसः।

(1379) "रभि शब्दे" (I-भ्वादिः-385. अक. सेट्. आत्म.)

'रेभृ शब्दे' इत्यस्य **दुर्ग**सम्मतः पाठ एवमिति **क्षीरतरङ्गिणी**तो ज्ञायते। रम्भकः-म्भिका, रम्भकः-म्भिका, रिरम्भिषकः-षिका, रारम्भकः-म्भिका ; रम्भिता-त्री, रम्भयिता-त्री, रिरम्भिषिता-त्री, रारम्भिता-त्री ; इतीमानि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि। [6]करम्भः। [A]प्ररम्भणम्।

---

1. पचाद्यचि नुमि **रम्भ**ः। स्त्रियां टापि **रम्भा**=अप्सरोविशेषः, कदली च।
2. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्' (वा. 3-2-78) इति णिनिः।
3. यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि नुमागमे च रूपमेवम्।
4. 'पोरदुपधात्' (3-1-98) इति यत्प्रत्ययः। हलन्तलक्षणण्यतोऽपवादः।
5. 'अत्यविचमितमि**रभि**—' [द. उ. 9-44] इत्यसच्प्रत्यये रूपम्। बाहुलकात्, '**राभस्ये**' इति निर्देशाद्वा नुम् न।
6. केन जलेन रम्भ्यते=मिश्रीक्रियते इति **करम्भः**=दधिसक्तवः। 'अकर्तरि च कारके—' (3-3-19) इति घञ्। धातूनामनेकार्थत्वात् मिश्रीकरणार्थेऽत्र वृत्तिः। 'ज्योत्स्ना**करम्भ**मुदरम्भरयश्चकोराः॥' इति **मुरारिः** (अनर्घराघवे 2-83)।

A. 'प्रचीभ्यरेफैः पशवोऽम्भसां निधि**प्ररम्भण**स्तम्भिभिरागता व्रजम्।'

(1380) "रम क्रीडायाम्" (I-भ्वादिः-853. अक. अनि. आत्म.)

ज्वलादिः ।

'रमु---' इत्युदितं **केचित्** पठन्ति ।

[1]रामकः-मिका, [2]रमकः-मिका, [3]रिरंसकः-सिका, [4]रंरमकः-मिका ; [5]रन्ता-रन्त्री, रमयिता-त्री, रिरंसिता-त्री, रंरमिता-त्री ; [6]विरमन्-आरमन्-परिरमन्-न्ती, [[7]देवदत्तम्] उपरमन्, [[8]यावद्भुक्तम्] उपरमन्, रमयन्-न्ती, [9]विरिरंसन्-आरिरंसन्-परिरिरंसन्-देवदत्तम्-उपरिरंसन्, [यावद्भुक्तम्] उपरिरंसन्-न्ती ; ---

विरंस्यन्-न्ती-ती, आरंस्यन्, परिरंस्यन्, [देवदत्तम्] उपरंस्यन्, रमयिष्यन्-न्ती-ती, विरिरंसिष्यन्-आरिरंसिष्यन्-परिरिरंसिष्यन्-देवदत्तमुपरिरंसिष्यन्-[यावद्भुक्तम्]उपरिरंसिष्यन्-न्ती-ती ; ---

रममाणः, यावद्भुक्तमुपरममाणः, रमयमाणः, रिरंसमानः, रंरम्यमाणः ; रंस्यमानः, [यावद्भुक्तम्] उपरंस्यमानः, रमयिष्यमाणः, रिरंसिष्यमाणः, रंरमिष्यमाणः ;

1. उदात्तोपदेशाभावात् वृद्धिनिषेधो नात्र प्रवर्तते । एवमेव वृद्धियोग्येषु घञादिषु सर्वत्र बोध्यम् ।
2. अमन्तत्वेन, 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग. सू. भ्वादिषु) इति मित्संज्ञायाम्, 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति णौ उपधाया ह्रस्वः । एवं ण्यन्ते सर्वत्र बोध्यम् ।
3. 'यमिरमनमतेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च' (**व्याघ्रभूति**कारिका 7-2-10) इति वचनात् अनिट्त्वम् । सनि परतो मकारस्यानुस्वारे रूपमेवं सर्वत्रेति बोध्यम् ।
4. यङन्ते सर्वत्र, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' (7-4-85) नुगागमः ।
5. धातोरनिट्त्वात्, धातुमकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
6. **'व्याङ्परिभ्यो रमः'** (1-3-83) इति वचनात् वि, आ(ङ्), परिपूर्वकादस्माच्छता ।
7. 'उपाच्च' (1-3-84) इति परस्मैपदं शता । नच उपपूर्वकस्य **रमे**रकर्मकत्वात् कथं **'देवदत्तमुपरमन्'** इति सकर्मकप्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः ।' इति **क्षीरतरङ्गिण्या**युक्तेः 'देवदत्तमुपरमयन् इत्यर्थकत्वादिति ज्ञेयम् । "अन्तर्भावितः=बुध्याऽनुप्रवेशितो ण्यर्थः=प्रयोज्यप्रयोजकभावो यस्य स तथोक्तः । एवंविधस्य तस्य प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मकत्वमुपपद्यत एव ।" इति **न्यासो**क्तिरिहावधार्या ।
8. 'विभाषाऽकर्मकात्' (1-3-85) इति परस्मैपदं, शता । भोजनाद् भोजनान्निवर्तते इत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तमात्मनेपदमपि साधु ।
9. 'पूर्ववत् सनः' (1-3-62) इति सन्नन्ताच्छतुरुपपत्तिर्ज्ञेया ।

[1]सुरत्-सुरतौ-सुरतः ; --- --- ---

रतम्-रतः-रतवान्, रमितः, रिरंसितः, रंरमितः-तवान् ;

[3]रमः-रमा, रामः-रामा, [4]रामः, [5]रम्यः, रमणीयः, [6]रेमिः, [7]रन्तिः, रतिः, [8]रमणः[A], [9]स्तम्बेरमः,[B]

1. 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' (वा. 6-4-40) इति वचनात् क्विपि अनुनासिकलोपः । तुक् च भवति ।
2. निष्ठायाम्, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् अनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (6-4-37) इत्यनुनासिकलोपः । एवमेव क्त्वा-क्तिन्प्रभृतिष्वपीति ज्ञेयम् ।
3. 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (3-1-140) इति कर्तरि णप्रत्ययो विकल्पेन । णप्रत्ययपक्षे **रामः** इति भवति । पक्षे पचादित्वादौत्सर्गिकेऽच्प्रत्यये **रमः** इति भवति । स्त्रियां टापि **रमा, रामा** इति भवतः ।
4. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमिति **केचित्** । **अन्ये** तु 'रमन्ते योगिनो यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि ।' इत्यादिनिर्वचनानुसारेणाधिकरणे, 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इति घञ् इति साधयन्ति ।
5. 'पोरदुपधात्' (3-1-98) इति ण्यदपवादो यत्प्रत्ययः । अयं च बाहुलकात् कर्तरि भवति । एवमेव **रमणीयः** इत्यत्रापि बाहुलकादेवानीयरिति **प्रक्रियासर्वस्वम्** ।
6. 'उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (वा. 3-2-171) इति वचनात् किप्रत्ययोऽथवा किन्प्रत्ययः । छन्दसि विषये 'सेदिः, मेनिः, **रेमिः**—' इत्यादीनां किकिन्नन्तानां बहूनां शब्दानां दर्शनात् 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (3-2-171) इत्यत्र परिगणनं मास्तु । किं तु औत्सर्गिकत्वं किकिनोः—इति प्रकृत**वार्तिक**कार्थः । किकिनोः प्रत्यययोर्लिड्वद्भावातिदेशात् द्विर्वचनम् । एत्वाभ्यासलोपौ च भवतः ।
7. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति क्तिच् । 'न क्तिचि दीर्घश्च' (6-4-39) इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेधः ।
8. **रति**रिति मन्मथपत्न्युच्यते । अत्र बाहुलकात्, 'स्त्रियां क्तिन्' (3-3-94) इति संज्ञायां क्तिन् । अनुनासिकलोपः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (3-3-19) इत्यतोऽत्र (3-3-94) 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादः ।
9. नन्द्यादित्वात् (3-1-134) ण्यन्तात् कर्तरि ल्युः । **रमणी** इति तु गौरादि-(4-1-41) पाठात् ङीषि साधुः ।
10. **'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः'** (3-2-13) इति स्तम्बरूपे सुबन्ते उपपदे **रमे**रच्प्रत्ययः । स च **'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्'** (वा. 3-2-13) इति नियमात् गजविषय एव । स्तम्बे रमत इति **स्तम्बेरमः**=हस्ती । 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' (6-3-9) इति, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (6-3 14) इति वा सप्तम्या अलुक् ।

A. 'नन्दनानि मुनीन्द्राणां **रमणा**नि वनौकसाम् ।' भ. का. 6-73.

B. 'बलिनावसुमद्वीन्द्रं युवां **स्तम्बेरमा**विव ।' भ. का. 6-93.

[1]मनोरमा, रामः, रिरंसुः[A]-रिरमयिषुः, रंरमः ;
रन्तव्यम्, रमयितव्यम्, रिरंसितव्यम्, रंरमितव्यम् ;
रमणीयम्, रमणीयम्, रिरंसनीयम्, रंरमणीयम् ;
रम्यम्, रम्यम्, रिरंस्यम्, रंरम्यम् ;
ईषद्रमः-दूरमः-सुरमः- ; — — —
रम्यमाणः, रम्यमाणः, रिरंस्यमानः, रंरम्यमाणः ;
रामः, [2]उपरमः, [3]आरामः, रामः, रिरंसः, रंरमः ;
रन्तुम्, रमयितुम्, रिरंसितुम्, रंरमितुम् ;
रतिः, रमणा, रिरंसा-रिरमयिषा, रंरमा ;
रमणम्, रमणम्, रिरंसनम्, रंरमणम् ;
[4]रत्वा, रमयित्वा, रिरंसित्वा, रंरमित्वा ;
[5]विरम्य-विरत्य, विरमय्य, विरिरंस्य, विरंरम्य ;
रामम् २, रमम् २-रामम् २, रिरंसम् २, रंरमम् २ ;
रत्वा २, रमयित्वा २, रिरंसित्वा २, रंरमित्वा ;

1. मनांसि रमयतीति **मनोरमा**। ण्यन्तात् कर्मण्यणि, बाहुलकत्वेन अजादिषु (4-1-4) पाठात् ङीपं बाधित्वा टाप्। **प्रौढमनोरमा, बालमनोरमा** इत्याद्यभिधानमेव टाबन्तत्वे, तत्रापि बाहुलकाश्रयणे बीजमिति ज्ञेयम्। 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासान्ताः' इति **भाष्येऽ**सकृदुक्तमिहावधेयम्।
2. 'यम **उपरमे**' इति धातुकोशेषु निर्देशात् बाहुलकात् भावेऽप्प्रत्ययोऽत्र घञ्-पवाद इति ज्ञेयम्।
3. आरमन्त्यस्मिन् इत्या**रामः**=उपवनम्। 'अकर्तरि च कारके—' (3-3-19) इति संज्ञायां घञ्।
4. ये तु '**रमु**—' इति धातुमुं पठन्ति, तेषाम् 'उदितो वा' (7-2-56) इति क्त्वायामिड्विकल्पे **रमित्वा-रत्वा** इति रूपद्वयं प्राप्नोति। परं तु, 'तत् (=उदित्त्वम्) **महान्तो** न सहन्ते।' इति **माधवा**युक्तेः उदित्त्वमस्या**पाणिनीय**मिति ज्ञेयम्।
5. 'वा ल्यपि' (6-4-38) इति अनुनासिकलोपविकल्पः। तत्र '**वाऽमः**' (वा.6-4-37) इति वचनात् अमन्तानामनुदात्तोपदेशानां धातूनां विकल्पेनानुनासिकलोप इति विज्ञायते। एतदेव व्यवस्थितविभाषात्वेन तत्र तत्रोच्यते।

A. '**अथ रिरंसुमुं** युगपद्गिरौ कृतयथास्वतरुप्रसवश्रिया।' शि. व. 6-1.

[1]रमतिः, [2]रण्डा, [3]रत्नम्, [4]सुरतः-सूरतः, [5]रथः, [6]रमण्यम्, [7]रहः।

(1381) "**रय गतौ**" (I-भ्वादिः-482. सक. सेट्. आत्म.)

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरयिषकः-षिका, रारयकः-यिका ;
रयिता-त्री, रायियिता-त्री, रिरयिषिता-त्री, रारयिता-त्री ;
इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**चयति**वत् (502) ज्ञेयानि। निरयः[a] घञि-रायः, क्विपि-प्ररत्-प्ररतौ-प्ररतः इति, अचि-रयः-इति च विशेषः।

(1382) "**रवि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-596. सक. सेट्. पर.)

रण्वकः-ण्विका, रण्वकः-ण्विका, रिरण्विषकः-षिका, रारण्वकः-ण्विका ;
रण्विता-त्री, रण्वयिता-त्री, रिरण्विषिता-त्री, रारण्विता-त्री ; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि भौवादिक**कन्दति**वत् (163) ज्ञेयानि। शतरि-[A]रण्वन्-न्ती, इति भवति।

(1383) "**रश (समूहकिरणशब्देषु ?)**" (I-भ्वादिः. अक. सेट्. पर.)

"**रशि**रस्मा अविशेषेणोपदिष्टः, सः **राशिः, रश्मिः, रशना** इत्येवं-

1. '**रमे**र्नित्' (द. उ. 1-32) इत्यतिप्रत्यये रूपम्। रमन्त्यस्याम् इति **रमतिः**=क्रीडा। यद्यपि 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' (वा. 3-3-108) इति श्तिपि, शित्त्वाच्छपि **रमतिः** इति सिद्ध्यति ; तथापि तत्र भावार्थकत्वात्, अधिकरणार्थत्वलाभाय **दशपाद्यणादिषु** पाठ इति बोध्यम्।
2. '**अमन्ताड्डः**' [द. उ. 5-7] इति डप्रत्ययः। बाहुलकात् 'चुटू' (1-3-7) इति डकारस्येत्संज्ञा न। 'अम्' इति 'अमञ्णनम्' इत्यस्य प्रत्याहारः उणादिषु दृश्यते।
3. '**रमे**स्त च' [द. उ. 5-46] इति नप्रत्ययः, तकारश्चान्तादेशः। रमन्तेऽस्मिन् इति **रत्नम्**=वैडूर्यादिः।
4. '**सौ रमे क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः**' [द. उ. 6-23] इति क्तप्रत्यये पाक्षिके पूर्वपददीर्घे च **सुरतः-सूरतः** इति सिध्यतः। **सूरतः**=बुधः।
5. 'हनिकुषिनी**रमि**—' [द.उ.6-27] इत्यादिना कथन्प्रत्ययः। उपधानकारलोपश्च।
6. 'शॄ**रम्यो**श्च' [द. उ. 8-8] इति अन्यप्रत्ययः। **रमण्यम्**=शोभनम्।
7. '**रमे**र्देशे ह्रश्च' [द. उ. 9-74] इति अथुन्प्रत्ययो देशे गम्यमाने, हकारश्चान्तादेशः। रमन्तेऽस्मिन् इति **रहः**=विविक्तदेशः।

A. 'जिन्वन्तमुर्वी निजरिण्वनैः सतां **रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम्**।' धा. का. 1-76.

विषयः।....." इति 'तृज्वत् क्रोष्टुः' (7-1 95) इत्यत्र भाष्यात् "रशिलुशी अपठितावपि **भाष्यकारवचनाद्** धातू बोद्धव्यौ।" इति **प्रदीप**-वाक्यात्, "धातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्यावित्यर्थः।" इति **उद्द्योत**वाक्याच्च **रश**धातुः धातुपाठे पूर्वमासीदधुना तु भ्रष्ट इति ज्ञायते। तत्र च निरुक्तरूपत्रयविषय एवास्य प्रयोग इत्यपि **भाष्या**दस्माज्ज्ञायते। प्रयुक्तानां शब्दानां **राशि-रश्मि-रशना**त्मकानां लोकप्रयोगानुसारेणास्माभिरर्थ-निर्देश ऊहितः। औत्सर्गिकः शब्विकरण इति ज्ञेयम्। यद्यपि निरुक्तरूपत्रये-ष्वपि इडागमप्रसक्त्यभावात् अनिट्त्वेऽपि न क्षतिः; तथापि अनिट्कारिकासु परिगणनाभावादस्य सेट्त्वमिति ज्ञेयम्। 'शेषात् कर्तरि—'(1-3-78) इति परस्मैपदम्। **राशि**रित्यत्र 'इण् अजादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति इण्प्रत्ययः। उपधावृद्धिः। **रश्मि**रित्यत्र तु बाहुलकादौणादिको मिप्रत्यय इति बोध्यम्। **रशना** इति तु ल्युडन्तम्। बाहुलकात् अजादिषु (4-1-4) पाठात् टाबिति बोध्यम्। उणादिषु 'अशे **रश** च' (द. उ. 1 15) इत्य-नेन अशधातोः **रश्मि**शब्दनिर्वचनं कृतम्। एतन्निरुक्तभाष्यविरुद्धम्।

(1384) **"रस शब्दे"** (I-भ्वादिः-713. अक. सेट्. पर.)

'शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः।' (श्लोः 193) इति **देवः**। रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरसिषकः-षिका, रारसकः-सिका; रसिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरसिषिता-त्री, रारसिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कशति**वत् (178) बोध्यानि। क्विपि सुरः-सुरसौ-सुरसः; [1]रसमानः-[A] [2]रसः, वेदरासी, [B]रारस्यमानः; [3]रस्नम्, अस्य धातोः इमानि रूपाण्यधिकानीति विशेषः।

---

1. 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (3-2-129) इति ताच्छील्ये चानश्प्रत्यये रूपमेवम्।
2. पचाद्यचि (3-1-134) रूपमेवम्।
3. 'तृषिशुषुरसिभ्यः किन्' (द. उ. 5-44) इति नप्रत्यये रूपम्। किन्वाद् न वृद्धिः। रसतीति **रस्नम्**=द्रव्यजातिः।

A. 'परिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभिनद्धा **रसम**नसारसेन॥' शि. व. 6-75.

B. 'उच्चै **रारस्यमानां** तां कृपणां रामलक्ष्मणौ।' भ. का. 5-96.

(1385) **"रस आस्वादनस्नेहनयोः"**

(X-चुरादिः-1931. सक. सेट्. उभ.) अदन्तः।

'शब्दे शपि रसेत्, स्नेहास्वादयो रसयेद्रसेः।' (श्लो. 193) इति **देवः**। रसकः-सिका, रिरसयिषकः-षिका; रसयिता-त्री, रिरसयिषिता-त्री; [A]रसयन्-न्ती, रिरसयिषन्-न्ती; रसयिष्यन्-न्ती-न्ती, रिरसयिषिष्यन्-न्ती-न्ती; रसयमानः, रिरसयिषमाणः, रसयिष्यमाणः, रिरसयिषिष्यमाणः, सुरः-सुरसौ-सुरसः; रिरसयिट्-यिषौ-यिषः; रसितम्-तः, रिरसयिषि-तम्-तः-तवान्; [1]रसः, विरसः, सुरसः, सुरसी, रिरसयिषुः; रसयि-तव्यम्, रिरसयिषितव्यम्; रसनीयम्, रिरसयिषणीयम्; रस्यम्, रिरसयिष्यम्, ईषद्रसः-दूरसः-सुरसः; रस्यमानः, रिरसयिष्यमाणः, रसः, रिरसयिषः, रसयितुम्, रिरसयिषितुम्; रसना, रिरसयिषा, रसनम्, रिरसयिषणम्, रसयित्वा, रिरसयिषित्वा; [2]प्ररसय्य, प्ररिरसयिष्य, रसम् २, रसयित्वा २, रिरसयिषम् २, रिरसयिषित्वा २; इति विशेषः।

(1386) **"रह त्यागे"** (I-भ्वादिः-731. सक. सेट्. पर.)

'रहयेत् रहति त्यागे, गतौ रंहेस्तु रंहति।' (श्लो. 195) इति **देवः**। राहकः-हिका, राहकः-हिका, रिरहिषकः-षिका, रारहकः-हिका; रहिता-त्री. रहयिता-त्री, रिरहिषिता-त्री, रारहिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**चहति**वत् (514) बोध्यानि, [3]रहः विरहः-[4]विराही, [5]रहस्यम्, अनुरहसम्-अवरहसम्, तस्मरहसम्, [6]राहुः, इमानि रूपाणि

---

1. रस्यन्ते आस्वाद्यन्तेऽनेन इति 'एरच्' (3-3-56) इति अचि रूपम्। घञ् वा इति **केचित्**।
2. 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-16) इति णेरयादेशः।
3. पचाद्यचि रूपमेवम्।
4. 'सुप्यजातौ—' (3 2-78) इनि णिनिप्रत्यये रूपमेवम्। **विरही** इति तु विरहोऽ-स्यास्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्यये रूपम्।
5. औणादिके (9-49) असुन्प्रत्यये **रहः** इति भवति। रहसि भवम्=**रहस्यम्** इत्यत्र दिगादित्वात् (4-3-54) यत्प्रत्यये रूपमेवम्।
6. 'दृसनिजनिचरिचटि**रहिभ्यो** बुण्' [1-88] इति बुण्प्रत्यये रूपमेवम्।

A. 'देवौघे हृतदुःखने **रसयति** व्याकर्षदेनं क्षितौ॥' धा. का. 3. 62.

अस्य धातोः विशेषेण भवन्ति ।

(1387) "**रह त्यागे**" (X-चुरादिः-1626. सक. सेट्. उभ.)

[1]**ज्ञपादिः** । धातुमसुं **क्षीरस्वामि-मैत्रेयौ** न पठतः । [2]रहकः-हिका, रिरहयिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादीनि रूपणि समस्तान्यपि चौरादिक**चहयति**वत् (515) बोध्यानि । क्विपि-[3]प्ररट्-प्ररड्-प्ररहौ-प्ररहः ; ल्यपि-[4]प्ररह्य्य[A], णमुलि-रहम् २ राहम् २ इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः ।

(1388) "**रह त्यागे**" (X-चुरादिः-1859. सक. सेट्. उभ.)

कथादिः, **अदन्तः**, ।

'**रहयेत् रहति त्यागे** गतौ रंहेस्तु रंहति ।' (श्लो. 195) इति **देवः** ।

रहकः-हिका, रिरहयिषकः-षिका ; रहयिता-त्री, रिरहयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिक**चहयति**वत् (515) बोध्यानि । णमुलि रहम् २, इत्येकमेव रूपमिति विशेषः । यत्प्रत्यये-विरह्यः[B] इति ज्ञेयम् ।

(1389) "**रहि गतौ**" (I-भ्वादिः-732. सक. सेट्. पर.)

'रहयेत् रहति त्यागे **गतौ रंहेस्तु रंहति** ।' (श्लो. 195) इति **देवः** ।

रंहकः-हिका, रंहकः-हिका, रिरंहिषकः-षिका, रारंहकः-हिका ; रंहिता-त्री, रंहयिता-त्री, रिरंहिषिता-त्री, रारंहिता-त्री ; इत्यादीनि

1. कथादिषु (अदन्तेषु) उत्तरत्र पठिष्यमाणेन **रह**धातुनैव रूपाणां सिद्धेः ज्ञपादिपञ्चकेषु **रह**धातोः चुरादिष्वेव पूर्वत्र पाठो मा भूदिति **क्षीरस्वाम्यादयः** । '**रहयेत्—**' इति श्लोकं (195) विवृण्वता **पुरुषकारेण**ापि "—'रह त्यागे' कथादिर्भ्वादिश्च" इत्युक्तम् । तेन **देवस्य**ाप्ययमेव पक्ष इति ज्ञायते । युक्तं चैतत् । यतः ज्ञपादिषु पाठमस्याभ्युपगच्छन्तोऽपि केषाञ्चिन्मतत्वेनैवाभ्यधुः । न स्वतन्त्रत्वेन । ज्ञपादिपञ्चकान्तर्भावेन पठितॄणां णमुलि दीर्घविकल्प एक एव कृदन्ते फलमस्येति बोध्यम् ।
2. ज्ञपादिषु अस्य धातोः पाठात् मित्त्वेन 'मितां ह्रस्वः' (6-4-92) इति **णौ** उपधायाः ह्रस्वः । एवमेव ण्यन्तात्, ण्यन्तप्रकृतिकसन्नन्तादपि उपधाह्रस्वो बोध्यः ।
3. '**हो ढः**' (8-2-31) इति ढत्वे, अवसाने चर्त्वविकल्पे च रूपमेवम् ।
4. ल्यपि, 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (6-4-56) इति णेरयादेशे रूपमेवम् ।

A. 'आससाद **विरह्य** धरित्रीं चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥' कि. अ. 9. 4.

B. 'मन्त्री तौ प्रपट्य्य पाशवटनैः पापौ **विरह्यौ** पुरात् ।' धा. का. 3-53.

रूपाणि सर्वाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना भौवादिक**कम्पति**वत् (166) ज्ञेयानि । शतरि-रंहन्-न्ती, शानचि ण्यन्ते-रंह्यमाणः, क्विपि-रन्-रंहौ-रंहः, इमानि रूपाणि अस्य धातोः विशेषेण भवन्तीति ज्ञेयम् ।

(1390) "**रहि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1799. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः ।

रंहकः-हिका, रिरंहयिषकः-षिका ; [1]रंहकः-हिका ; रिरंहिषकः-षिका, [2]रारंहकः-हिका ; रंहयिता-त्री, रिरंहयिषिता-त्री, रंहिता-त्री, रिरंहिषिता, रारंहिता-त्री;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चम्पय**ति**वत्** (499) बोध्यानि ।

(1391) "**रा दाने** (II-अदादिः-1057. सक. अनि. पर.)

'—आदाने' इति **केचित्** ।

'रैशब्दे रायतीतीष्टं, **राऽऽदाने राति** शब्लुकि ॥' (श्लो. 11 इति **देवः** ।

रायकः-यिका, रापकः-पिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका ;
राता-त्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री ;
रान्-न्ती-ती, रापयन्-न्ती, रिरासन्-न्ती ; —
रास्यन्-न्ती-ती, रापयिष्यन्-न्ती-ती, रिरासिष्यन्-न्ती-ती ; —
व्यतिराणः, रापयमाणः, व्यति रिरासमानः, रारायमाण ;
व्यतिरास्यमानः, रापयिष्यमाणः, रिरासिष्यमाणः, रारायिष्यमाणः ;
राः-रौ-राः, राप्-रापौ-रापा ; — —
रातम्-तः, रापितः, रिरासितः, रारायितः-तवान् ;
[3]सुरः-सुरा, [4]धीरः, द्रव्यरः, गोरः, मुद्रः, शुभंरः, राप, रिरासुः-रिरासयिषुः, रारा ः ;

1. अस्य धातोः **इदित्त्वेन** णिचो वैकल्पिकत्वात् णिजभावपक्षे रूपाणि लिखितानि ।
2. अस्य धातोः इदित्त्वेन 'अनिदिताम्—' (6-4-24) इति यङ्निमित्तकः नकारलोपो न भवति ।
3. '**आतश्चोपसर्गे**' (3 1-136) इति कर्तरि कप्रत्ययः । '**आतो** लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपः । स्त्रियामदन्तलक्षणे टापि **सुरा**=मद्यविशेषः ।
4. धियं राति=आदत्ते इति **धीरः** । कर्मण्युपपदे, '**आतो**ऽनुपसर्गे कः' (3-2-3) इति कर्तरि कप्रत्ययः । एवमेव **मुद्रः** इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् ।

रातव्यम्,	रापयितव्यम्,	रिरासितव्यम्,	रारायितव्यम्;
राणीयम्,	रापणीयम्,	रिरासनीयम्,	रारायणीयम्;
रेयम्,	राप्यम्,	रिरास्यम्,	रारायम्;
[1]ईषद्राणः-दूराणः-सुराणः;		—	—
रायमाणः,	रापयमाणः,	रिरास्यमानः,	रारायमानणः,
रायः,	रापः,	रिरासः,	रारायः;
रातुम्,	रापयितुम्,	रिरासितुम्,	रारायितुम्;
रतिः, प्ररा,	रापणा,	रिरासा,	रारायाः;
राणम्,	रापणम्,	रिरासनम्,	रारायणम्;
रात्वा,	रापयित्वा,	रिरासित्वा,	रारायित्वा;
प्ररायः,	प्ररापय्य,	प्ररिरासिष्य,	प्रारारायय;
रायम् २, रात्वा २,	रापम् २, रापयित्वा २,	रिरासम् २, रिरासित्वा २,	रारायम् २; रारायित्वा २,

[2]राका, [3]रात्रिः, [4]राः-रायौ-रायः।

(1392) "राखृ शोषणालमर्थयोः"

(I-भ्वादिः-122सक. सेट्. आत्म.)

राखकः-खिका, राखकः-खिका, रिराखिषकः-षिका, रराखः-खिका; राखिता-त्री, राखयिता-त्री, रिराखिताषिता-त्री, रारखिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूवाणि भौवादिक**द्राखति**वत् (879) ज्ञेयानि। [A]राखितः।

---

1. '**आतो युच्**' (3-3-128) इति ईषदाद्युपपदेषु खलपवादो युच्। णत्वम्।
2. '**कृदाधारा—**' [द. उ. 3-18] इति कन्प्रत्ययः। **राका**=पूर्णिमारूपकाल-विशेषः।
3. '**राशदिभ्यां त्रिप्**, [द. उ. 1-36] इति त्रिप्प्रत्ययः। **रात्री** इति तु, '**कृदि-कारादक्तिनः**' (ग. सू. 4-1-45) इति ङीषि बोध्यम्।
4. '**रातेर्डैः**' [द. उ 2-10] इति डैप्रत्ययः। एजन्तेऽपि, '**कृन्मेजन्तः**' (1-1-39) इति नास्याव्ययत्वम्। '**क्विरव्ययम्**' [द. उ. 2-13] इत्यनेन सूत्रेण क्विप्रत्ययान्तस्यैवाव्ययत्वमुणादिषु, नान्यस्येति नियमनेन ज्ञापनात्।

A. '**अराखितत्वग्भिरलाखितच्छदैः प्रद्राखिताघ्राखिफलैश्च शाखिभिः**।' धा. का. 1.18

(1393) "**राधृ सामर्थ्ये**" (I-भ्वादिः-112. अक. सेट्. आत्म.) राधकः-धिका, राधकः-धिका, रिराधिषकः-षिका, रराधकः-धिका; राधिता-त्री, राधयिता-त्री, रिराधिषिता-त्री, रराधिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**द्राखति**वत् (879) ज्ञेयानि। अस्यात्मने-पदत्वात् राधमानः, राधिष्यमाणः, रिराधिषमाणः, रिराधिषिष्यमाणः इति शानचि रूपाणि बोध्यानि। [A]राधितः।

(1394) "**राजृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः-822. अक. सेट्. उभ.) **फणादिः**। राजकः-जिका, राजकः-जिका, रिराजिषकः-षिका, रराजकः-जिका, राजिता-त्री, राजयिता-त्री, रिराजिषिता-त्री, रराजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**काशति**वत् (186) ज्ञेयानि।

[1]रराजिवान्-रेजिवान्, [2]सम्राट्, [3]विश्वराट्-राट्, चेदिराट्, [4]राष्टिः, [5]राजिः, [6]राजानकः, [7]राजा, [8]राष्ट्रम्-राष्ट्री, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति बोध्यम्।

---

1. कर्तरि लिटः क्वसौ, '**फणां च सप्तानाम्**' (6-4-125) इत्येत्वाभ्यासलोप-विकल्पः। '**वस्वेकाजाद्घसाम्**' (7-2-67) इतीडागमः।
2. '**सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनी**राजामुपसर्गेऽपि **क्विप्**' (3-2-61) इति 'सम्' इत्युपसर्गपूर्वकादस्मात् क्विप्। '**मोऽनुस्वारः**' (8-3-23) इत्यस्यापवा-दतया,, '**मो राजि समः क्वौ**' (8-2-25) इति प्रतिपदविहितो मकारः।
3. '**विश्वाराट्**' इत्यत्र '**अन्येभ्योऽपि दृश्यते**' (3-2-178) इति क्विप्। '**विश्वस्य वसुराटोः**' (6-3-128) इति दीर्घः।
4. '**क्तिन् आबादिभ्यः—**' (वा. 3-3-94) इति बाहुलकात् क्तिन्। हलन्तलक्षणाका-रप्रत्ययस्यापवादः। '**तितुत्र—**' (7-2-9) इतीण्निषेधे '**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज-राजभ्राजच्छशां षः**' (8-2-36) इति झलि परतो. जकारस्य षकारः।
5. '**इकृ कृष्यादिभ्यः**' (वा. 3-3-108) इतीकृप्रत्यये रूपम्। राजते इति **राजिः**।
6. बाहुलकात् '**आनकः शीङ्भियः**' (द. उ. 3-26) इत्यानकप्रत्यये रूपम्। अत्यर्थं राजते इति **राजानकः**। अत्र सूत्रे **राज**धातोरसंग्रहेऽपि, "**प्राक् प्रत्ययनिर्देशः**" (**दशपादुणादिवृत्तिः** 10-2) इत्यसकृदुक्तत्वादत्रापि **राजते**रानकप्रत्यय इति बोध्यम्।
7. '**कनिन् युवृषितक्षिराजि—**' (द. उ. 6-51) इति कनिन्प्रत्ययः। '**सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ**, (6-4-8) इति दीर्घे, '**न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य**' (8-2-7) इति नकारलोपः।
8. ष्ट्रन्प्रत्यये रूपम्। '**तितुत्र—**' (7-2-9) इतीण्निषेधे षत्वम्। स्त्रियाम् षित्त्वात् ङीष्।

A. '**प्रवङ्घमानस्य च तस्य सत्वरं विमङ्घनस्याधिकराजितात्मनः**।' धा.का. 1.16.

(1395) "**राध संसिद्धौ**" (IV-दिवादिः-1180. अक. अनि. पर.) [अ]

'राध्नोति संसिद्ध्यर्थे श्नौ, **राध्येद् वृद्धावकर्मकात्**।' (श्लो. 122) इति **देवः**। "अस्य तु सिद्धिद्रोहदैवपर्यालोचनादयोऽर्थाः।" इति **धा. का. व्याख्या** (2-63)।

राधकः-धिका, राधकः-धिका, रिरात्सकः-त्सिका, राराधकः-धिका; राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, रिराित्सिता-त्री, राराधिता-त्री; इतीमानि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) बोध्यानि। देवदत्ताय [1]राध्यन्-न्ती-ती, [2]राध्यन् ओदनः स्वयमेव, [3]राद्धिः, इतीमान्यस्माद् भवन्ति।

---

1. '**राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव**' (ग. सू. दिवादिषु) इति श्यन्। स्त्रियाम्, 'आच्छीनद्योर्नुम्' (7-1-80) इति नुम्विकल्पः। '**राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः**' (1-4-39) इति चतुर्थी। नैमित्तिकः पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयन् इत्यर्थः।

2. कर्मकर्तरि प्रयोगः। अत्र '**राध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वात्**....'इति **भाष्यप्रदीपः**। तेनात्र सामान्यतः सिद्ध्यर्थकत्वेऽपि सिद्धिविशेषरूपपाकोऽपि धातूनामनेकार्थकत्वाद् बोध्यः।

3. हलन्तलक्षणाकारप्रत्ययापवादः 'क्तिन् आबादिभ्यः....' (वा. 3-3-94) इति क्तिन्।

[अ] '**राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव**' (ग. सू.) इति दिवादिषु पठ्यते। अस्यायमर्थः-**एव**कारो भिन्नक्रमः। अस्मादकर्मकादेव श्यन्। वृद्धिग्रहणं तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम् यथा वृद्धावकर्मकः, एवमकर्मकेषु सर्वत्राप्यर्थेषु श्यनं लभतेऽयमिति। ततश्च, 'वृद्धिक्षय-भय-जीवित-मरणं लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम्। शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥' इत्युपात्तानामर्थानाम् वृद्धिशब्द उपलक्षक इति भावः। एवञ्च, '**राध्येद् वृद्धावकर्मकात्**।' इति **देव**वचने (श्लो 1.22) वृद्धिग्रहणं तु अकर्मककियोदाहरणमात्रमिति **पुरुषकारे** व्यक्तम्। **धातुकाव्यव्याख्यायां** तु (2-63) **एव**कारस्य इवार्थकत्वमाश्रित्य, 'वृद्धावेव= वृद्धयर्थ इव।' इति विवृतम्। **काश्यपस्तु एव**कारस्य यथाश्रुतान्वयमिच्छन् वृद्धयर्थ एव श्यन् इत्यभ्युपगतवानिति **माधवधातुवृत्तितो** ज्ञायते। सिद्ध्यर्थे 'राध्यत्योदनः स्वयमेव' इति **भाष्य** (3-1-87) प्रयोगात्, 'देवदत्ताय **राध्यति**' इति दैवपर्यालोचनार्थे **काशिकायां** (1-4-37) प्रयुक्तत्वात्, '—यन्मह्यमपराध्यति।' (शिशुपालवधे 2-11) इति द्रोहार्थे **माघ**प्रयोगाच्च **काश्यपो**क्तिर्न समीचीना; उपात्तस्थलेषु सर्वत्राकर्मकत्वे सति वृद्धयर्थत्वाभावात्। **विस्तरस्तु अन्यत्र।**

(1396) "**राध संसिद्धौ**" (V-स्वादिः-1262. सक. अनि. पर.)

'**राध्नोति संसिद्ध्यर्थे श्नौ** राध्येद् वृद्धावकर्मकात्।' (श्लो. 122) इति **देवः**। राधकः-धिका, राधकः-धिका, [1]आरिरात्सकः-प्रतिरित्सकः-त्सिका, राराधकः-धिका; राद्धा-राद्धी, राधयिता-त्री, आरिरात्सिता-त्री, राराधिता-त्री; [2]राध्नुवन्-ती, राधयन्-न्ती, आरिरात्सन्-प्रतिरित्सन्-न्ती; — इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिकक्षुध्यतिवत् (315) ज्ञेयानि। [3]अपरेधिवान्।

(1397) "**रासृ शब्दे**" (I-भ्वादिः-626. अक. सेट्. आत्म.)

रासकः-सिका, रासकः-सिका, रिरासिषकः-षिका, रारासकः-सिका; रासिता-त्री, रासयिता-त्री, रिरासिषिता-त्री, रारासिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिककासतिवत् (188) बोध्यानि। घञि-[4]रासः, [5]रासभः इमे रूपे विशेषेण भवतः।

(1398) "**रि हिंसायाम्**" (V-स्वादिः-1275. सक. अनि. पर.)

अयं धातुः क्षीरतरङ्गिण्यां न दृश्यते।

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका; रेता-त्री, रायिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री;

---

1. संसिद्ध्यर्थे रूपमेवम्। धातूनामनेकार्थत्वात् हिंसार्थे तु '**राधो हिंसायां** सनीम् वाच्यः' (वा. 7-4-54) इति सनि इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (7-4-53) इत्यभ्यासलोपः। 'स्कोः—' (8-2-29) इति सकारस्य लोपः। इदमेव **वार्तिकं** (वा. 7-4-54) धातोरस्य हिंसार्थत्वे ज्ञापकम्। हिंसार्थे सकर्मकोऽयं धातुः।

2. धातोः सकर्मकत्वे '**स्वादिभ्यः**—' (3-1-73) इति ु श्नुः। अकर्मकत्वे तु '**राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव**' (ग. सू. दिवादौ) इति श्यनेव।

3. कर्तरि लिटः क्वसौ, '**राधो हिंसायाम्**' (6-4-123) इति एत्वाभ्यासलोपौ। अत्रापि धातोर्हिंसार्थकत्वस्यानूद्यमानत्वात् धातोरनेकार्थत्वमिति ज्ञेयम्। हिंसाभिन्नार्थेषु तु **रराधिवान्** इति क्वसुप्रत्यये रूपमिति ज्ञेयम्।

4. '**हलश्च**' (3-3-121) इति संज्ञायां घञि रूपमेवम्। **रासः**=क्रीडाविशेषः।

5. '**रासिवल्लिभ्यां च**' (द. उ. 7. 21) इति अभच्प्रत्यये रूपमेवम्। अत्र '**रासृ दीप्तौ**' इति **दशपादीगुणादिवृत्तिपाठः**।

इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**पियति**वत् (991) ज्ञेयानि। शतरि-[1]रिण्वन्-ती, [2]ण्यतिरिण्वन्-ती, इति विशेषः।

(1399) "**रि गतौ**" (VI-तुदादिः-1404. सक. अनि. पर.)

रायकः-यिका, रायकः-यिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका;
रेता-त्री, राययिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**पियति**वत् (991) ज्ञेयानि। शतरि-रियन्[A]-न्ती-ती, इति विशेषः।

(1400) "**रिख गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-155. सक. सेट्. पर.)

'**द्रमिडास्तु रिख** (खि) मपि पठन्ति।' इति **मा. धा. वृत्त्यादिषु** दर्शनादयं लिख्यते।

रेखकः-खिका, रेखकः-खिका, रिरिखिषकः-रिरेखिषकः-षिका, रेरिखकः-खिका; रेखिता-त्री, रेखयिता-त्री, रिरिखिषिता-रिरेखिषिता-त्री, रेरिखिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिक**किटति**वत् (190) बोध्यानि। रेखा[3]।

(1401) "**रिखि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-155. सक. सेट्. पर.)

'**द्रमिडानां रिखिरपि। रिङ्खति, रिङ्खणम्**=स्खलनम्।' इति **क्षीरतरङ्गिण्यां** दर्शनात्, **धातुकाव्ये** (1-19) उदाहरणाच्चायं लिख्यते।
रिङ्खकः-ङ्खिका, रिङ्खकः-खिका, रिरिङ्खिषकः-षिका, रेरिङ्खकः-ङ्खिका;
रिङ्खिता-त्री, रिङ्खयिता-त्री, रिरिङ्खिषिता-त्री, रेरिङ्खिता-त्री;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि। क्तप्रत्यये-रिङ्खितः[B] इति।

---

1. अस्य धातोः स्वादित्वात्, श्नुप्रत्यये, णत्वे च रूपमेवम्।
2. 'न गति**हिंसार्थेभ्यः**' (1-3-87) इति शानचो निषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि परस्मैपदमेव।
3. स्त्रियाम्, भिदादि (3-3-104) पाठात् अङि रूपमेवम्।

A. 'व्यापारेऽत्र तदामरानपि **रियत्**नाशाः पियत्नाधित....।' धा. का. 2-83.

B. 'रखच्छशं रङ्खितरङ्कु **रिङ्खित**द्विपं लखत्केसरिलङ्खदारवम्॥' ध. का. 1.19.

(1402) "**रिगि गत्यर्थः**" (I-भ्वादिः-154. सक. सेट्. पर.)

रिङ्गकः-ङ्गिका, रिङ्गकः-ङ्गिका, रिरिङ्गिषकः-षिका, रेरिङ्गकः-ङ्गिका;
रिङ्गिता-त्री, रिङ्गयिता-त्री, रिरिङ्गिषिता-त्री, रेरिङ्गिता-त्री;
इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि भौवादिक**कङ्कति**वत् (140) ज्ञेयानि।
खलि ईषद्रिङ्गः-दूरिङ्गः-सुरिङ्गः; शतरि-रिङ्गन्-न्ती इति विशेषः।

(1403) "**रिच वियोजनसंपर्चनयोः**"

(X-चुरादिः-1817. सक. सेट्. उभ.) आधृषीयः।

'–वियोजनसंयमनयोः इति **मुकुटः**' इति **अमरसुधा** (1-17।)। **सम्पर्चनम्**=मिश्रीकरणम्। अभिधानवैचित्र्यात् धातोरस्य परस्परविरुद्धार्थकत्वम्।
'रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति श्ने, **वियोजने**।
सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति॥' (श्लो. 52) इति **देवः**।
रेचकः-चिका, रिरेचयिषकः-षिका, रेचकः-चिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिचकः-चिका; रेचयिता-त्री, रिरेचयिषिता-त्री, रेचिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिचिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**चर्पयति**वत् (554) बोध्यानि। आधृषीयत्वादस्य णिज्विकल्पः। णिजभावपक्षे 'पचिं वचिं विचि**रिचि**-रञ्जिपृच्छतीन्—' (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इत्यनिट्कारिकासु पाठादनिट्त्वं बोध्यम्। अत्र '**रिचि**—' इति रौधादिकस्य, चुरादिषु पठितस्य णिजभावपक्षे औत्सर्गिकशब्विकरणकस्य च सामान्येन ग्रहणम्। णिजभावपक्षे निष्ठायाम्—[A]विरिक्तः।

(1404) "**रिचिर् विरेचने**" (VII-रुधादिः-1441. अक. अनि. उभ.)

'**विरेचनम्**=निःसारणम्।' इति **क्षीरस्वामी**।

'रिचिर् विरेचने रिङ्क्ते **रिणक्ति श्ने**, वियोजने।
सम्पर्चने च यौ वा णौ रेचयत्यपि रेचति॥' (श्लो. 52) इति **देवः**।
रेचकः-चिका, रेचकः-चिका, [1]रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिचकः-चिका;
रेक्ता-रेक्त्री, रेचयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिचिता-त्री;

---

1. अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) पाठादस्यानिट्त्वम्। 'इको झल्' (1-2-9) इति सनः कित्त्वे, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे षत्वे च रूपम्।

A. 'अजरद्वृषवद् **विरिक्त**पीडः पुनरभ्येत्य विशिष्टचित्ततामपि।' धा. का. 3-49.

[1]रिञ्चन्[A]-ती, रेचयन्-न्ती, रिरिक्षन्-न्ती ; —
रेक्ष्यन्-न्ती-ती, रेचयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —
रिञ्चानः, रेचयमानः, रिरिक्षमाणः, रेरिच्यमानः ;
रेक्ष्यमाणः, रेचयिष्यमाणः, रिरिक्षिष्यमाणः, रेरिचिष्यमाणः ;
[2]रेक्यम्, रेकः-अतिरेकः-व्यतिरेकः-उद्रेकः, [3]विरेचनम्, [4]रिक्तः,
[5]विरिञ्चः-विरिञ्चिः-विरिचिनः, [6]रिक्थम्, [7]रेक्णः, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि प्रातिस्विकरूपाणि विना रौधादिक**भुनक्ति**वत् (1162) बोध्यानि ।

(1405) "रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु"

(VI-तुदादिः-1306. सक. सेट्. पर.)

'ऋफ—' इति **क्षीरस्वामी** । " ....' रिह इति **द्रमिडाः**—इति **स्वामी** । अनिट्कारिकासु (काशिका 7-2-10) **वामनश्च**—'**रिहिलिही** धातुषु न पठ्येते । **कैश्चिदभ्युपगम्येते**' इति । अत्र **न्यासे**—'**कैश्चिदिति** । **आपिशलिप्रभृतिभिः** ।' इति । तस्मात् तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च—'शिशुं न विप्रा मतिभी **रिहन्ति** ।' इति ।" इति **माधवधातुवृत्तिः** । अत्रोपात्तः **स्वामी न क्षीरस्वामी**, अपितु अन्य इति ज्ञेयम् ।

---

1. शतरि, विकरणप्रत्यये श्नमि, 'श्नसोरल्लोपः' (6-4-111) इत्यकारलोपे, नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे च रूपमेवम् ।
2. निष्ठायामनिट्त्वात्, ण्यति घञि च 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वम् ।
3. **विरेचनम्**=रक्तस्रावरूपो व्याधिविशेषः । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इत्यत्र **बहुल**ग्रहणात् व्याधिवाचकत्वेऽपि ल्युडेवात्र ।
4. 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (3-3-174) इति संज्ञायां कर्तरि क्तप्रत्ययः । **रिक्तः**=निर्धनः ।
5. "**विरिञ्चः—विरिञ्चिः—विरिचिनः**, एते पृषोदरादयः (6-3-109)।" इति **मा. धा. वृत्तिः** ।
6. 'पातृतुदिवचि**रिचि**—' (द. उ. 6.32) इति थक्प्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । रिच्यते तदिति **रिक्थम्** = गृहमूलधनम् । गोत्रजद्रव्यमिति **केचित्** ।
7. '**रिचेर्धने** घिच्च' (द. उ. 9.59) इति असुन्प्रत्ययः । घित्त्वात् कुत्वम् । **रेक्णः**=धनम् । '**रेकः**—' इति **दशपाद्युणादिवृत्तौ** पूर्वसूत्रान्नुममनुवर्त्यो-दाहृतं दृश्यते । तत्तु **तत्त्वबोधिन्यादिषु** खण्डितम् ।

A. '.....प्रच्छिन्नसंशयमतिर्मुदमाशु **रिञ्चन्**।' धा. का. 3-1.

रेफकः-फिका, रेफकः-फिका, रिरेफिषकः-रिरिफिषकः-षिका, रेरिफकः-फिका ; रेफिता-त्री, रेफयिता-त्री, रिरेफिषिता-रिरिफिषिता-त्री, **रेरिफिता**-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि तौदादिक**किलति**वत् (193) बोद्धव्यानि । [1]रेफित्वा । [2]रेफः ।

(1406) "रिवि गत्यर्थः" (I-भ्वादिः-595. सक. सेट्. पर.)

रिण्वकः-रिण्विका, रिण्वकः-ण्विका, रिरिण्विषकः-षिका, रेरिण्वकः-ण्विका ; रिण्विता-त्री, रिण्वयिता-त्री, रिरिण्विषिता-त्री, रेरिण्विता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**जिन्व**तिवत् (604) बोध्यानि । ल्युटि [A]रिण्वनम् ।

(1407) "रिश हिंसायाम्" (VI-तुदादिः-1420. सक. अनि. पर.)

'—**रिंशि** रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम्।' (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनाद् धातुरयमनिट् ।

[B]रेशकः-शिका, रेशकः-शिका, रिरिक्षकः-क्षिका, रेरिशकः-शिका ; रेष्टा-रेष्ट्री, रेशयिता-त्री, रिरिक्षिता-त्री, रेरिशिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**खिद्यति**वत् (349) ज्ञेयानि ।

(1408) "रिष हिंसार्थः" (I-भ्वादिः-694. सक. सेट्. पर.)

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, [3]रिरिषिषकः-रिरेषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका ;

---

1. अत्र, 'न क्त्वा सेट्' (1-2-18) इति कित्त्वनिषेधात् रूपमेकमेवेति **माधवधातु-वृत्तिः** । 'रलो व्युपधात् हलादेः संश्च' (1-2-26) इति कित्त्वविकल्पे तु **रिरिफित्वा रेफित्वा** इति रूपद्वयं भवेत्, तत्तु 'नोपधात् थफान्ताद् वा' (1-2-23) इत्यत्र नोपधादेवेति नियमाश्रयणात् नेति **माधवाशयः** । वस्तुतस्तु 'प्रकल्प्य चापवाद-विषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' (परि.64) इति न्यायेन इकारोकारोपधधातुषु विषये परत्वात् अपवादत्वाच्च 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इत्यस्य प्रवृत्तेरनिवार्य-तया, **रिरिफित्वा** इति पाक्षिकरूपस्य सिद्ध्यर्थं च सन्नन्ते इव कित्त्वविकल्प एव न्याय्यः । नियमाश्रयणे च न किञ्चिद् बीजं दृश्यते । विस्तरस्त्वन्यत्रेत्यत्रालम् ।
2. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ् । **रेफः**= अधमः । धात्वर्थोऽत्र निन्दा ।
3. 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (1-2-26) इति सनः कित्त्वविकल्पः । तेन रूपद्वयम् ।

A. 'जिन्वन्तमुर्वीं निज**रिण्वनैः** सतां रण्वन्तमन्तर्भवधन्वपादपम् ।' धा. का. 1.76.

B. 'रोषच्छुतधियाऽथ रोष्टुमभितो योधान् द्विषद्भे**शकान्**—' धा. का. 3-83.

[1]रेषिता-त्री-[A]रेष्टा-रेष्ट्री, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री, रेरिषिता-त्री ;
रेषन्-न्ती, रेषयन्-न्ती, रिरिषिषन्-रिरेषिषन्-न्ती ;—
रेषिष्यन्-न्ती-ती, रेषयिष्यन्-न्ती-ती, रिरिषिषिष्यन्-रिरेषिषिष्यन्-न्ती-ती ;—
—रेषयमाणः, रेषयिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः, रेरिषिष्यमाणः ;
रिट्-रिड्-रिषौ-रिषः ; — — —
[2]रिष्टम्-ष्टः, रेषितः, रिरिषितः-रिरेषितः, रेरिषितः-तवान् ;
रेषः, [3]रेषणः, [4]अरिष्टः, [5]रेट्-रेषौ-रेषः, रेषः, रिषिषिषुः-रिरेषिषुः, रेरेषः ;
रेषितव्यम्-रेष्टव्यम्, रेषयितव्यम्, रिरिषितव्यम्-रिरेषितव्यम्, रेरिषितव्यम् ;
रेषणीयम्, रेषणीयम्, रिरिषिषणीयम्-रिरेषिषणीयम्, रेरिषणीयम् ;
रेष्यम्, रेष्यम्, रिरिषिष्यम्-रिरेषिष्यम्, रेरिष्यम् ;
ईषद्रेषः-दूरेषः-सुरेषः ; — — —
रिष्यमाणः, रेष्यमाणः, रिरिषिष्यमाणः-रिरेषिष्यमाणः, रेरिष्यमाणः ;
रेषः, रेषः, रिरिषिषः-रिरेषिषः, रेरिषः ;
रेषितुम्-रेष्टुम्, रेषयितुम्, रिरिषिषितुम्-रिरेषिषितुम्, रेरिषितुम् ;
रिष्टिः, रेषणा, रिरिषिषा-रिरेषिषा, रेरिषा ;
रेषणम्, रेषणम्, रिरिषिषणम्-रिरेषिषणम्, रेरिषणम् ;
[6]रिषित्वा-रेषित्वा-रिष्ट्वा, रेषयित्वा, रिरिषिषित्वा-रिरेषिषित्वा, रेरिषित्वा ;
प्ररिष्य, प्ररेष्य, प्ररिरिषिष्य-प्ररिरेषिष्य, प्ररेरिष्य ;

---

1. 'तीषसहलुभरुषरिषः' (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इड्विकल्पः। इडभावपक्षे 'ष्टुना ष्टुः' (8-4-41) इति ष्टुत्वेन टकारः।
2. 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिण्निषेधः।
3. बाहुलकेन नन्द्यादित्वकल्पनात् कर्तरि ल्युप्रत्ययः।
4. 'क्तिच्क्तौ च—' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः। **अरिष्टः**=अनिष्टादिकम्।
5. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (3-2-75) इति विच्। गुणः।
6. 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति कित्त्वविकल्पः। 'तीषसहलुभरुषरिषः' (7-2-48) इति इड्विकल्पश्च। तेनात्र रूपत्रयम्।

A. **'रेष्टारं रेषितुं** व्यस्यत् रोष्टाऽक्षः शस्त्रसंहतीः॥' भ. का. 9.31.

रेषम् २, रिषित्वा २, रेषित्वा २, रिष्ट्वा २, } रेषम् २ } रिरिषिषम् २-रिरेषिषम् २, } रेरिषम् २ ; } रेषयित्वा २ } रिरिषिषित्वा २-रिरेषिषित्वा २, } रेरिषित्वा २. }

(1409) **" रिष हिंसायाम् "** (IV-दिवादिः-1231. सक. सेट्. पर.) [अ]
रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरिषिषकः-रिरेषिषकः-षिका, रेरिषकः-षिका ;
[1]रेषिता-रेष्टा-ष्ट्री, रेषयिता-त्री, रिरिषिषिता-रिरेषिषिता-त्री, रेरिषिता-त्री ;
इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**रेषति**वत् (1408) बोध्यानि।
शतरि-रिष्यन्-न्ती-ती, इति विशेषः।

(1410) **" री गतिरेषणयोः "** (IX-क्र्यादिः-1500. सक. अनि. पर.)

प्वादिः, ल्वादिश्च।

'स्रवणे रीयते रीङो, **रिणाति गतिरेषयोः॥**' (श्लो. 18) इति **देवः**।
'**रेषणम्**=[2]हिंसा' इति **क्षीरस्वामी**। "**रेषणम्**=वृकशब्दः। यदाह **यादवप्रकाशः**—'वृकस्य रेषणं रेषा, हेषा हेषा च वाजिनाम्। बृंहितं करिणां शब्दः—॥' इति।" इति **पुरुषकारः**। गतिहिंसार्थयोः सकर्मकः, वृकरवार्थकत्वे तु अकर्मक इति बोध्यम्। 'श्रवणे' इत्यपि **केचित्**। '—गतिशोषणयोः' इति **न्यासे** (7-3-36) पाठः।

---

1. 'तीषसहलुभरुष**रिषः**' (7-2-48) इत्यत्र विशेषाभावात् दैवादिकस्यापि ग्रहणम्। तेनेड्विकल्पः। 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति **भाष्य**न्यायमाश्रित्यैवमुक्तम्। 'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' इति **भाष्य**पाठाश्रयणे तु (अप्रयुक्तस्थले लक्षणस्याभाव एवेत्यधुनाऽर्थः।) इड्विकल्पाभाव एवेति बोध्यम्।
2. यदा तु **रेषण**शब्दस्य हिंसा अर्थः, तदानीं '**रिष हिंसायाम्**' इति भौवादिकधातोर्निष्पन्नं पदमेतदिति बोध्यम्। यदि वृकशब्दोऽर्थः—तर्हि '**रेषृ अव्यक्ते शब्दे**' इति भौवादिकधातोर्निष्पन्नं तदिति भेदोऽत्रानुसन्धेयः।

[अ] "इह **केचित्** '**रिष हिंसायां** च' इति पठन्ति। 'न **रिष्यति** न व्यथते' इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते। **आत्रेयमैत्रेयादयस्तु** न पेठुः" इति **मा. धा. वृत्तिः**। **क्षीरतरङ्गिण्याम्** अयं धातुः दिवादिषु न दृश्यते। परं तु भ्वादौ 'दिवादौ **रिष्यति**।' इति **क्षीरस्वामिनै**वोक्तम्। तेन दिवादिषु पठितोऽप्यधुना भ्रष्टः स्यादिति भाति। **सि. कौमुद्यादिषु** तु स्वतन्त्रेण पठ्यते।

रायकः-यिका, [1]रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि क्रैयादिक**प्लिनाति**वत् (1081) बोध्यानि । [2]व्यतिरिणानः, व्यतिरिणन्-ती, [3]रयः, [4]रीतिः, रीणिः, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः ।

(1411) "**रीङ् स्रवणे**" (IV-दिवादिः-1139. अक. अनि. आत्म.)

स्वादिः ।

'**स्रवणे रीयते रीङो** रिणाति गतिरेषयोः ॥' (श्लो. 18) इति **देवः** ।

'—श्रवणेऽपि' इति **क्वचित्** पाठः ।

रायकः-यिका, [5]रेपकः-पिका, रिरीषकः-षिका, रेरीयकः-यिका ; रेता-रेत्री, रेपयिता-त्री, रिरीषिता-त्री, रेरीयिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि क्रैयादिक**प्लिनाति**वत् (1081) ज्ञेयानि । शानचि [6]रीयमाणः, [7]रीणः-रीणवान्, क्तिनि—रीतिः,

---

1. ण्यन्ते सर्वत्र, '**अर्तिह्रीव्ली<u>री</u>क्नूयी—**' (7-3-36) इत्यादिना पुगागमः । '**पुगन्त**लघूपधस्य च' (7-3-86) इति गुणः ।
2. हिंसागत्यर्थयोः 'न गतिहिंसार्थेभ्यः' (1-3-15) इति आत्मनेपदनिषेधात् कर्मव्यतीहारेऽपि **व्यतिरिणन्** इति शतैव । शब्दार्थकत्वे तु 'कर्तरि कर्मव्यतीहारे' (1-3-14) इति शानचि **व्यतिरिणानः** इति रूपमिति बोध्यम् ।
3. भावे 'एरच्' (3-3-56) इत्यचि रूपमेवम् । अभिधानस्वाभाव्याद् गत्यर्थकस्यास्य वेगे वृत्तिरत्रेति बोध्यम् । 'कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते? कथम् ऊहिर्वह्यर्थे वर्तते! **बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति...**' इति **भाष्य** (3-1-131)-वाक्यमिहावधेयम् ।
4. क्तिचि रूपमेवम् । क्तिनि तु 'ऋकारलवादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् वाच्यः' (वा. 8-2-44) इति वचनात् **रीणिः** इति नत्वे णत्वे च भवति ।
5. निरनुबन्धकपरिभाषानाश्रयणेनात्रापि, '**अर्तिह्रीव्ली<u>री</u>—**' (7-3-36) इति पुगागमः । '**पुगन्त—**' (7-3-86) इति गुणः । तदुक्तम् **न्यासे**, 'तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्ष्यत इति **रीङो**ऽपि ग्रहणं भवति ।' (7-3-36) इति ।
6. शानचि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङिद्वद्भावेन गुणो न।
7. 'स्वादय ओदितः' (ग. सू. दिवादौ) इति धातोरस्य ओदित्त्वमातिदेशिकम् । तेन, 'ओदितश्च' (8-2-45) इति निष्ठानत्वम् । णत्वम् । "अत्रात्रेयः । 'अर्थनिर्देशे **श्रृणोते**रयं प्रयोग इति **केचित्**।' तथा च **रीण**शब्दः कर्णपर्यायः कथितः ।" इति **माधवधातुवृत्तौ** दृश्यते । श्रवणार्थकत्वमस्य धातोः, तत्रापि कर्णपर्यायस्य **रीण**शब्दस्य प्रयोगश्चास्यान्वेष्टव्यः ।

[1]रेवती, [2]रेणुः, [3]रेतः इतीमानि रूपाण्यस्मात् भवन्तीति विशेषः ।

(1412) "**रु शब्दे**" (II-अदादिः-1034. अक. सेट्. पर.)

'—रवते **रौति** शब्दने ॥' (श्लो. 23) इति **देवः** ।

रावकः-विका, रावकः-विका, [4]रुरूषकः-[5]रिरावयिषकः-षिका, रोरूयकः-यिका ; रविता-त्री, रावयिता-त्री, रुरूषिता-रिरावयिषिता-त्री, रोरूयिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि आदादिक**क्ष्णौति**वत् (323) बोद्धव्यानि । [6]रवणः, [7]संरावः,[A] [8]रवः, [9]रावः, [B]अल्परावः, मञ्जुरावः, [10]आरावः-आरवः, [11]मयूरः,

---

1. कर्तरि विच्प्रत्यये, तदन्तात् मतुपि, उगित्त्वेन स्त्रियां ङीपि च **रेवती** इति सिद्ध्यति ।
2. '**अजिवृरीभ्यो** निच्च' [द. उ. 1-148] इति णुप्रत्ययः ।
3. '**ह्रुरीभ्यां** तुट् च' [द. उ. 9-62] इति असुन्प्रत्यये तुगागमे च रूपम् ।
4. धातोरस्य सेट्त्वेऽपि, 'सनि ग्रहगुहोश्च' (7-2-12) इतीण्निषेधः । 'इको झल्' (1-2-9) इति झलादिसनः कित्त्वम् । 'अज्झनगमां सनि' (6-4-16) इति दीर्घः । षत्वम् । एवं सन्नन्ते सर्वत्र प्रक्रियोह्या ।
5. ण्यन्तात् सनि, 'ओः पुयण्ज्यपरे' (7-4-80) इति अभ्यासस्येकारः ।
6. तच्छीलादिषु कर्तृषु, '**चलनशब्दार्थादकर्मकात्—**' (3-2-148) इति युच् । णत्वम् । **क्षीरस्वामी** तु औणादिके '**सुयुरुवृञो युच्**' [द. उ. 5-20] इति युच्प्रत्यये निष्पादितवान् ।
7. '**उपसर्गे रुवः**' (3-3-22) इति घञ् । उवर्णान्तत्वप्रयुक्तोपोऽपवादः ।
8. अनुपसृष्टात् (शुद्धात्) '**ऋदोरप्**' (3-3-57) इति अप्प्रत्ययः ।
9. 'बाहुलकाद् घञपि, इत्यात्रेयः । रावः ।' इति **माधवधातुवृत्तिः** । "—'कृत्यल्युटो बहुलम्' (3-3-113) इत्यनेन घञबादयः । बहुलं व्यतिकीर्यन्ते **मञ्जुरावादयस्तथा** ॥" इति **प्रक्रियासर्वस्व**श्लोक इहावधेयः ।
10. '**विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः**' (3-3-50) इति घञ्विकल्पः । तेन पक्षेऽप्प्रत्ययः ।
11. मह्यां **रौतीति मयूरः** । 'अन्येष्वपि दृश्यते' (3-2-101) इति डप्रत्यये पृषोदरादिषु (6-3-109) पाठात् महीशब्दस्य 'मयू' इत्यादेशे च रूपमेवम् ।

A. 'सजलाम्भोदसंरावं हनुमन्तं सहाङ्गदम् ।' भ. का. 7.35.

B. 'क्रेऽप्यल्परावं नुनुवुः खलेषु क्षुरक्षुतात्मानममुं स्तुताक्षाः ।' धा. का. 2.47.

[A]रुरूषुः, [1]ध्वाङ्क्षरावी, [B]मण्डूकरावी, [2]सांराविणम्[C], [3]रोरूयः [4]लोकरावणः, [5]रविः, [6]रुरुः, [7]पुरूरवाः इतीमान्यस्माद् भवन्ति।

(1413) "**रुङ् गतिरेषणयोः**" (I-भ्वादिः-959.सक.अनि.आत्म.)[अ]

'—**रवते** रौति [8]शब्दने ॥' (श्लो. 23) इति **देवः**।

रावकः-विका, रावकः-विका, रुरूषकः-रिरावयिषकः-षिका, रोरूयकः-यिका;

1. ध्वाङ्क्ष इव रौतीति **ध्वाङ्क्षरावी**। 'कर्तर्युपमाने' (3-2-79) इति णिनिः।
2. सम्पूर्वकादस्मात्, 'अभिविधौ भाव इनुण्' (3-3-44) इति इनुण्प्रत्यये, 'अण् इनुणः' (5-4-15) इति स्वार्थेऽण्प्रत्यये, 'इन् अण्यनपत्ये' (6-4-164) इति प्रकृतिभावे च **सांराविणम्** इति भवति।
3. 'उदन्तात् यङो लुङ् नेति **केचित्**' इति **प्रक्रियाकौमुदी**। तेनात्र यङन्तात् पचाद्यचि रूपमेवं तेषां मते। वस्तुतस्तु एवमङ्गीकरणे नियामकाभावात्, यङोऽनैमित्तिकलुक एव **भाष्यादिषु** 'यङोऽचि च' (2-4-74) इत्यत्राभ्युपगतत्वात् चिन्त्यमिदमिति **रोरुवः** इत्येव न्याय्यमिति च बोध्यम्।
4. लोकान् रावयतीति **लोकरावणः**। नन्द्यादित्वात् (3-1-134) ल्युन्तात् कर्तरि ल्युः। 'रावणो **लोकरावणः**।' इत्यादयः **रामायण**प्रयोगाः अत्रानुसन्धेयाः।
5. 'इन्' (द. उ. 1.46) इतीन्प्रत्ययः। रौतीति, रूयते इति वा **रविः**=भानुः।
6. '**रुशातिभ्यां कुन्**' (द. उ. 1.159) इति कुन्प्रत्ययः। **रुरुः**=मृगः।
7. '**पुरूरवाः**' (द. उ. 9-92) इत्यसिप्रत्यये निरूढः। पुरु रूयते स्वयशः सर्वत्रेति **पुरूरवाः**= राजविशेषः। पुरुशब्दस्य दीर्घोऽपि निपातनात्।
8. पाठेनानेन **देवस्य** शब्दार्थकत्वं भौवादिकस्यापि धातोः सम्मतमिति ज्ञायते। **रेषण**शब्दस्य वृकशब्दार्थत्वात् कथञ्चिदेवं नेयमिति **पुरुषकारे** विवेचितम्। '—**गतिरोषणयोः**' इति **कुत्रचिद्** दृष्टः पाठः।

A. 'संजुघुक्षव आयूंषि ततः **प्रतिरुरूषवः**।' भ. का. 9.14.

B. '**मण्डूकराविणं** सर्पं गोमुखं च मृगादिनम्।' (सुभाषितनीवी)

C. '**सांराविणं** न कर्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम्।' भ. का. 7.43.

[अ] अनिट्कारिकाप्रकरणे, पर्युदस्तेषु 'गणस्थमूदन्तम्, उतां च **रुस्नुवौ**–' (व्याघ्रभूतिकारिका, काशिकायां 7-2-10) इत्यत्र '**रु**' इत्यनेन निरनुबन्धकपरिभाषया (परि. 83) आदादिक**रौति**रेव ग्रहणम्, नान्यः; तेनास्यानिट्त्वमिति **न्यासकारादयः**। **तत्त्वबोधिन्यादिषु** तु "'**रु शब्दे, रुङ् गतिरेषणयोः**' इत्युभयोर्ग्रहणं निरनुबन्धकपरिभाषया, 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोः—' (परि. 92) इति परिभाषया च। न च साहचर्यात् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् इति शङ्क्यम्। तस्यानित्यत्वात्।" इति प्रतिपादनात् आदादिक**रौति**वत् भौवादिक**रवते**रपि पर्युदासेषु ग्रहणात् अस्यापि सेट्त्वमिति ज्ञायते। 'संनत्स्याम्यथ योद्धुं किं **न रोष्ये**

रोता-रोत्री, रावयिता-त्री, रुरूषिता-त्री, रोरूयिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**रवति**वत् (193) ज्ञेयानि। [1]रुतम्[A]।

(1414) "**रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च**" (I-भ्वादिः-745. अक. सेट्. आत्म.)

न्यासपदमञ्जर्यादिषु 'अभिप्रीतौ' इति न पठ्यते।

'**अभिप्रीतिः**=प्रीतिविषयीभवनम्।' इति **बालमनोरमा**।

रोचकः-चिका, रोचकः-चिका, रुरोचिषकः-रुरुचिषकः-षिका, [2]रोरुचकः-चिका; रोचिता-त्री, रोचयिता-त्री, रुरोचिषिता-रुरुचिषिता-त्री, रोरुचिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोचति**वत् (200) ज्ञेयानि। देवदत्ताय [3]रोचमानो मोदकः, [4]रोचयन्-न्ती, रोचयमानः, [5]रोचनः[B]-रोचना, विरोचनः,

सत्त्वहीनवत्।' (भ. का.,16-29) इत्यत्र **रोष्ये** इति अनिट्त्वेन प्रयोगात् अनिट्कारिकायां पर्युदासे भौवादिकस्य न ग्रहणमिति **शब्दरत्नम्**। परं तु **जयमङ्गलादि**प्राचीनव्याख्यादृतः, साम्प्रतमुपलभ्यमानश्च सार्वत्रिकः पाठः–'संनत्स्याम्यथ वा योद्धुं न **कोष्ये** सत्त्वहीनवत्।' इत्येवम्। अतो नैतदत्र गमकत्वेन प्रतीम इत्यलमत्र। उभयथाऽपि सन्नन्ते, 'सनि ग्रहगुहोश्च' (7-2-12) इतीण्निषेधः। **तत्त्वबोधिनीकारादीनां** मते तृजादिषु इडागमे **रविता-त्री, रवितव्यम्** इत्यादीनि रूपाणि यथायथं बोध्यानि।

1. इड्भाववादिनां मतेऽपि निष्ठादिषु कित्प्रत्ययेषु 'श्युकः किति' (7-2-11) इति निषेधात् इण्नेति बोध्यम्।
2. "तच्च अवश्यम् अनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेऽपि हि एकाज्झलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः। तद् यथा भृशं शोभते, **भृशं रोचते**।" इति **भाष्यात्** (3-1-22) अस्य धातोः भृशार्थे यङ् न। पौनःपुन्यार्थे तु यङ् भवति। एवञ्चात्र, 'पौनःपुन्यं भृशार्थो वा **क्रियासमभिहारः**।' इति **शाब्दिकमर्यादया** भृशार्थरूपक्रियासमभिहारार्थे न यङ्, पौनःपुन्यरूपक्रियासमभिहारार्थे तु यङ् भवतीति बोध्यम्।
3. '**रुच्यर्थानां** प्रीयमाणः' (1-4-33) इति प्रीयमाणस्य संप्रदानसंज्ञायाम्, 'चतुर्थी सम्प्रदाने' (2-3-13) इति चतुर्थी।
4. धातोरस्याकर्मकत्वात् अभिप्रीतिरूपार्थे चित्तवत्कर्तृकत्वादपि, 'अणावकर्मकात्—' (1-3-88) इति कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य परस्मैपदस्य, 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः' (1-3-89) इति निषेधात्, 'णिचश्च' (1-3-74) इति यथासंभवमुभयपदित्वमिति बोध्यम्। तेन शतृशानजन्तावुभावपि साधू इति बोध्यम्।
5. नन्द्यादिषु (3-1-134) 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्यन्तेभ्यः **संज्ञायाम्**' (ग. सू) इति वचनात् कर्तरि ल्युः। गुणः। **रोचनः**=कूटशाल्मलिः। स्त्रियामजादिषु (4-1-4) पाठात् टाप्।

A. 'प्रवे भवाब्धिप्लवमा**रुचानां** धृतामयं भक्तिनिमेयमङ्घ्रिम् ॥' धा. का. 2-36.

B. '**रोचनै**र्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम्॥' भ. का. 6.74.

[1]रोचनी, [2]रुच्यः[A], [3]रोच्यम्, [4]रोचिष्णुः[B], [5]रुचिः-रुचिरम्, [6]नीरुक्--अभीरुक्, [7]रोकः[C], [8]अरोचकः, [9]रुचकः, [10]रुक्मम्, [11]रुचिष्यम्, [12]वसुरोचिः-रोचिः,

1. **रोचनी** इत्यत्र ल्युटि, टित्त्वेन स्त्रियां ङीपि रूपम्।
2. 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्य—' (3-1-114) इत्यादिना निपातनात् क्यप्। 'सूर्य-**रुच्या**ख्यश्चाः कर्तरि' (वा. 3-1-114) इति वचनात् कर्तरि निष्पन्नोऽयम्। रोचतेऽसौ **रुच्यः**।
3. भावे ण्यति, 'यजयाचरुच—' (7-3-66) इति निषेधात् कुत्वं न। 'क्ताद्यजित्रजि-याचि**रुचीना**मप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्' (वा. 7-3-59) इति **वार्तिक**पक्षे तु **रोक्यम्** इति कुत्वेनैव भाव्यम्, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति शाब्दिकसंकेतात्। यदि तु **रोच्यम्** इति प्रयोगो दृश्यते, तदानीं पृषोदरादित्वात् (6-3-109) कुत्वाभाव इति बोध्यम्।
4. 'अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुचि—' (3-2-136) इत्यादिना तच्छी-लादिषु कर्तृषु इष्णुच्प्रत्ययः।
5. स्त्रियाम्, 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा. 3-3-108) इति भावे इक्प्रत्ययः। **रुचि**शब्दात् मत्वर्थीयो रप्रत्ययो बाहुलकात् प्रयोगदर्शनाद् द्रष्टव्यः। **रुचिरः**=रुचिमान् इति यावत्।
6. क्विपि, 'चोः कुः' (8-2-30) इति कुत्वे, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' (6-3-116) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। **'निरोचनम्=नीरुक्'** इति **न्यासे** विवरणात् बाहुलकात् करणे भावार्थे वा क्विबन्तेति ज्ञायते।
7. घञि, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' (7-3-52) इति कुत्वम्, इति **न्यासः** (5-4-144)। परंतु निष्ठायामनिटो धातोरेव 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वमित्याश्रयितॄणां **वार्तिककारभाष्यकारादीनां** मते तु 'विभाषा श्यावा**रोकाभ्याम्**' (5-4-144) इत्यत्र **अरोक** इति निपातनादेवात्र कुत्वमिति ज्ञेयम्।
8. '**अरोचकः**' इत्यत्र, '**रोगाख्यायां** ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इति ण्वुल्। **अरोचकः** = अरुचिव्याधिः। अत्र **बहुल**ग्रहणात् स्त्र्यधिकारविहितत्वेऽपि स्त्रीत्वं नेति **प्रक्रियासर्वस्वम्**। अयं भावः—'प्रत्ययस्थात्—' (7-3-44) इति इत्वं, टाबादिकं चास्य नेत्यर्थः। [स्वर्णमयो भूषणविशेषः।
9. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो:—' (द. उ. 3-5) इति क्वुन्। कित्त्वान्न गुणः। **रुचकः**।
10. 'युजिरुचितिजां कुश्च' (द. उ. 7-33) इति मक्प्रत्ययः, कवर्गश्चान्तादेशः। प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः। रोचतेऽतिशयेन तदिति **रुक्मम्**=सुवर्णम्। [भोज्यम्।
11. '**रुचिभुजिभ्यां** किष्यन्' (द. उ. 8.15) इति किष्यन्प्रत्ययः। **रुचिष्यम्**=
12. '**वसौ रुचेः संज्ञायाम्**' (द. उ. 9.33) इति इसिन्प्रत्ययः। वसुभ्यो **रोचते**, वसव अस्मिन् रोचन्ते इति वा **वसुरोचिः** = क्रतुः। बाहुलकात् 'वसु' इत्युपप-दाभावेऽपि केवलाद्धातोः इसिन्प्रत्यये **रोचिः**=ज्वाला।

A. 'अमृषोद्यं वदन् **रुच्यो** जगाहे द्यां निशाचरः॥' भ. का. 6.58.

B. '**रोचिष्णु**काञ्चनचयाशुपिशङ्गिताशा.....।' शि. व. 5.20. [शि. व. 5.54.

C. 'नासा**विरोक**पवनोल्लसितं तनीमो रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः॥'

इतीमानि रूपाण्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1415) "**रुज हिंसायाम्**" (X-चुरादिः-1805. सक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः।

'भङ्गे रुजति, **हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः॥**' श्लो. 69) इति देवः। रोजकः-जिका, रुरोजयिषकः षिका; रोजयिता-त्री, रुरोजयिषिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कोटयति**वत् (205) बोध्यानि।

(1416) "**रुजो भङ्गे**" (VI-तुदादिः-1416. सक. अनि. पर.)

'**भङ्गे रुजति**, हिंसायां रोजयेदिति णौ रुजेः॥' (श्लो. 69) इति **देवः**। रोजकः-जिका, रोजकः-जिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुजकः-जिका; रोक्ता-रोक्ष्टी, रोजयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिक**भुनक्ति**वत् (1162) बोध्यानि।

चोरस्य [1]रुजन् रोगः, नदी कूलानि रुजती गच्छति, चोरं रुजन्, नीरुजन् मिताशी स्यात्, [2]कूलमुद्रुजः[A], [3]रोगः, [4]हृद्रोगः-हृदयरोगः, [5]रुजा, [6]रुक्,

1. अत्र '**रुजार्थानां** भाववचनानामज्वरेः' (2-3-54) इति धात्वर्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी। तुदादित्वात् शतरि शप्रत्ययः। तस्य ङिद्वद्भावे-नाङ्गस्य गुणो न। सूत्रे **रुजा**शब्देन व्याधिरुच्यते। तेन **रुजेः** व्याध्यर्थत्वे 'भाववचनानाम्' इत्यस्य 'श्लेष्मा पुरुषं **रुजन्**' इति प्रत्युदाहरणमिति **केचित्**। **भाष्ये** तु रुजधातोर्भङ्गार्थत्वमेवाश्रित्य, 'नदी कूलानि **रुजति**।' इति प्रत्युदाहृतम्। कर्मणोऽशेषत्वविवक्षायां द्वितीयाऽपि। तेन 'चोरं **रुजन्**' इति सिद्ध्यति। निपूर्वकोऽयं धातुर्व्याधिप्रतीकारे वर्तते। तेन **नीरुजन्**=(व्याध्यनभिभूतः) इति, प्रतीकारोऽत्रार्थः।
2. '**उदि कूले रुजिवहोः**' (3-1-31) इति कूलशब्दे कर्मण्युपपदे उत्पूर्वकस्यास्य खश्प्रत्ययः। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य—' (6-3-67) इति मुम्। शित्त्वात् सार्वधातुक-त्वम्। तस्य च ङिद्वद्भावाद् गुणो न। कूलानि उद्रुजतीति **कूलमुद्रुजः** रथः। उक्षा इति **केचित्**।
3. 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (3-3-16) इति कर्तरि घञ्। रुजतीति **रोगः**। 'चजोः—' (7-3-52) इति कुत्वम्।
4. 'वा शोकष्यञ्**रोगेषु**' (6-3-51) इति हृदयशब्दस्य **रोग**शब्दे परे हृद्भावविकल्पः।
5. भिदादेः (3-3-104) आकृतिगणत्वेन तत्र पाठादङ्। प्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुणः।
6. 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' (3-3-108) इत्यत्र बहुलग्रहणात् रोगवाचकत्वेऽपि स्त्रियां सम्पदादि (वा. 3-3-108) पाठात् क्विप्।

A. 'मदोद्ग्राः ककुभन्तः सरितां **कूलमुद्रुजाः**।' रघु. 4.22.

[1]रुग्णवान्, [2]लुग्नम्, [3]वीरुक्, इत्यादीनि रूपाण्यस्माद्भवन्तीति विशेषः।

(1417) "रुट प्रती[ति]घाते"

(I-भ्वादिः-476. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

'**रोटते प्रतिघातेऽर्थे** रोषे रोटयतीति णौ ॥' (श्लो. 74) इति **देवः**।

रोटकः-टिका, रोटकः-टिका, रुरुटिषकः-रुरोटिषकः-षिका, रोरुटकः-टिका; रोटिता-त्री, रोटयिता-त्री, रुरुटिषिता-रुरोटिषिता-त्री, रोरुटिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कोकति**वत् (197) ज्ञेयानि। [4]रुटितम्-रोटितम्-तः, रुट्यमानः[A]इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1418) "रुट भाषार्थः"

(X-चुरादिः-1784. सक. सेट्. उभ.) **आस्वदीयः**।

क्षीरस्वामी चुरादिष्वेव पूर्वम् '**रुट रोषे**' इति **मैत्रेयाद्यनुसारेण** पठति

---

1. '**ओदितश्च**' (8-2-44) इति निष्ठानत्वम्। निष्ठानत्वस्य परशास्त्रत्वात्, '**चोः कुः**' (8-2-30) इति कुत्वस्य पूर्वशास्त्रत्वाच्च, 'लिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्' इति न्यायेन निष्ठानत्वासिद्धया कुत्वमत्रेति बोध्यम्। 'अट्कुप्वाङ्-नुम्व्यवायेऽपि' (8-4-2) इति णत्वम्।
2. 'क्तिच्क्तौ च—' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तः। 'कपिलकादीनां संज्ञाच्छन्दसोः' (वा. 8-2-18) इत्यत्र कपिलकादिगणे पाठादत्र धातुरेफस्य लत्वम्। **लुग्नम्**=जीर्णवस्त्रम्।
3. क्विबन्ते बाहुलकात् 'अन्येषामपि दृश्यते' (6-3-137) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। अत्र **क्षीरतरङ्गिण्याम्**—"....." 'नहिवृति—' (6-3-116) इति दीर्घः। **वीरुक्।**" इत्युक्तम्। 'नहिवृतिवृषिव्यधि**रुचि**सहितनिषु क्वौ' (6-3-116) इत्यत्र **रुचि** इति **रुच**धातोरेव सर्वैः ग्रहणात् चिन्त्यमिदम्।
4. 'उदुपधात् भावादिकर्मणोः—' (1-2-21) इति वैकल्पिककित्त्वात् निष्ठायां रूपद्वयं बोध्यम्।

A. 'अस्विन्नरुग्घोटक **रुट्यमान**मार्गा जवेनालुटिता निरीयुः ॥' धा. का. 2.1.

[अ] "....'**रुट** लुट लुठ प्रती(ति)घाते' आद्यौ प्रथमान्तौ। अन्त्यो द्वितीयान्तः। अयं पाठो **देवमैत्रेयादीनाम्**। **हरियोगिनस्तु** आद्यावेव। 'धातोः कर्मणः—' (3-1-7) इत्यत्र **कैयटे** द्वाविमौ द्वितीयान्तौ पठितौ। **क्षीरस्वामी** तु एवं पठित्वाऽऽह—"—'**रुट** लुट—' इत्येके। 'बाधृ **रोटने**' इति लिङ्गात्।" इति। तथा '**रुट दीप्तौ**' इत्यप्यसावाह।" इति **माधवो**-क्तिरिहानुसन्धेया।

अत्र तु भाषार्थकदण्डके पुनः पठति। परं तु दण्डकपठितानां सर्वेषामपि '**भासार्थः**' इति भासार्थकत्वमाह। '.....**रोटयतीति णौ**॥' (श्लो. 74) इति **देव**वाक्यं **क्षीरस्वामिनोऽनूकूलमिति** बोध्यम्।

रोटकः-टिका, रुरोटयिषकः-षिका; रोटयिता-त्री, रुरोटयिषिता-त्री, इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कोटयति**वत् (205) बोध्यानि।

(1419) "रुटि स्तेये" (I-भ्वादिः-327. सक. सेट्. पर.)

'**रुठि**—' इति, '**रुडि**—' इति च **केचिद्**मुं पठन्ति।

रुण्टकः-ण्टिका, रुण्टकः-ण्टिका, रुरुण्टिषकः-षिका, रोरुण्टकः-ण्टिका; रुण्टिता-त्री, रुण्टयिता-त्री, रुरुण्टिषिता-त्री, रोरुण्टिता-त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि।

(1420) "रुठ उपघाते" (I-भ्वादिः-336. सक. सेट्. पर.)

'रुण्ठतीति गतौ, **रोठेदुपघाते**—।' (श्लो. 79) इति **देवः**।

'अश्मा लुलुठिषते।' इति **भाष्यं** व्याचक्षाणः **कैयटस्तु** (3-1-7) '**रुठ लुठ प्रतीघाते**' इति पाठमाहृतवान्।

रोठकः-ठिका, रोठकः-ठिका, रुरोठिषकः-रुरुठिषकः-षिका, **रोरुठकः**-ठिका; रोठिता-त्री, रोठयिता-त्री, रुरोठिषिता-रुरुठिषिता-त्री, रोरुठिता-त्री; इतीमानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिक**कुप्यति**वत् (224) बोध्यानि।

(1421) "रुठि गतौ" (I-भ्वादिः-345. सक. सेट्. पर.)

'**रुण्ठतीति गतौ**, रोठेदुपघाते—।' (श्लो. 79) इति **देवः**।

'**आलस्ये गतिप्रतिघाते च**' इति **क्षीरस्वामी**।

रुण्ठकः-ण्ठिका, रुण्ठकः-ण्ठिका, रुरुण्ठिषकः-षिका, रोरुण्ठकः-ण्ठिका; रुण्ठिता-त्री, रुण्ठयिता-त्री, रुरुण्ठिषिता-त्री, रोरुण्ठिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**कुण्ठति**वत् (209) ज्ञेयानि।

(1422) "रुदिर् अश्रुविमोचने"

(II-अदादिः-1067. अक. सेट्. पर.)

रोदकः-दिका, रोदकः-दिका, [1]रुरुदिषकः-षिका, रोरुदकः-दिका ; रोदिता-त्री, रोदयिता-त्री, रुरुदिषिता-त्री, रोरुदिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**तोहतिवत्** (760) ज्ञेयानि। रुदित्वा, [2]रोदसी, [A]रोरुध्यमानः, रोरुदा[B], [3]रुद्रः-रुद्राणी, रुद्रा, [4]अलं रुदित्वा, अलं रोदनेन, [C]रुरुदिषा, इतीमान्यस्माद्भवन्तीति विशेषः।

(1423) **"[अनो] रुध कामे"** (IV-दिवादिः-1174. सक.अनि. आत्म.)

'**अनुपूर्वो रुधिः** कामेऽर्थे तङ्ङ्यन्तौ **भजते**।' इति **धा. का. व्याख्यायां** (2-62) विवृतम्।

'रुन्धे रुणद्ध्यावरणे, **कामेऽनावनुरुध्यते** ॥' (श्लो. 121) इति **देवः**।

अनुरोधकः-धिका, अनुरोधकः-धिका, अनुरुरुत्सकः-त्सिका, अनुरोरुधकः-धिका; अनुरोद्धा-द्धृ्धी, अनुरोधयिता-त्री, अनुरुरुत्सिता-त्री, अनुरोरुधिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि दैवादिक**क्षुध्यतिवत्** (315) बोध्यानि।

---

1. 'रलो व्युपधात्—' (1-2-26) इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पे प्राप्ते, '**रुदविद**—' (1-2-8) इत्यनेन नित्यकित्त्वम्। तेन सन्नन्तेषु क्त्वायामपि रूपमेकमेव।
2. 'असुन्' (द. उ. 9-49) इत्यसुन्प्रत्यये रूपम्। पुष्पवन्ताविल्यादिवत् अभिधानस्वाभाव्यात् नित्यं द्विवचनान्तोऽयम्। **रोदसी** = द्यावाभूमी।
3. '**रोदेर्णिलुक् च**' (द. उ. 8-39.) इति रक्प्रत्ययो णिलुक् च भवति। रोदयति दानवयोषित इति **रुद्रः**। स्त्रियाम्, 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र—' (4-1-49) इत्यादिना पुंयोगे ङीषानुगागमौ भवतः। तेन **रुद्राणी** इति सिध्यति। एतच्च रुद्रपत्नीविषयकं बोध्यम्। यदा तु **रुद्रा** इति सुपर्णपत्नी बोध्यते-तदानीमजादिपाठपरिकल्पनेन (4-1-4) टापि रूपनिष्पत्तिरिति बोध्यम्।
4. 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः **प्राचां** क्त्वा' (3-4-18) इति प्रतिषेधार्थकस्याल-मित्यव्ययस्य प्रयोगे क्त्वाप्रत्ययः। अत्र 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नास्ति' इति **शाब्दिक**मर्यादया पक्षे ल्युडपि भवति। तेन '**अलं रोदनेन**' इति सिद्ध्यति। प्रकृत्यादित्वादत्र **रोदनेन** इति तृतीया—इत्यादिकं **बृहच्छब्देन्दु-शेखरे** विस्तृतम्।

A. '**रोरुध्यमानः** स तदाऽप्यपृच्छत् यथावदाख्यन् अथ वृत्तमस्मै ॥' भ. का. 3-29.

B. 'तां संहितोरूं युवतिं स**रोरुदां** शौरिर्व्यमार्क्षीत् कुररीमिवेक्षिता ॥' वा. वि. 1.49

C. '**रुरुदिषा** वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमलङ्करणायते।' शि. व. 6-17.

[1]अनुरोधी[A]।

(1424) **"रुधिर् आवरणे"** (VII-रुधादिः-1438. सक. अनि. उभ.)

'**आवरणम्**=व्याप्तिः।' इति **क्षीरस्वामी**।

'रुन्धे रुणध्यावरणे, कामेऽनावनुरुध्यते ॥' (श्लो. 121) इति **देवः**।

रोधकः-धिका, रोधकः-धिका, रुरुत्सकः-त्सिका, रोरुधकः-धिका ; रोद्धा-रोद्धृ्धी, रोधयिता-त्री, रुरुत्सिता-त्री, रोरुधिता-त्री ; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि रौधादिक**भिन्दतिवत्** (1160) ज्ञेयानि। [2]अङ्गरोधी-उपरोधी, [3]प्रतिरोधी, [4]अनुरोधी, [5]व्रजे उपरुध्य-व्रजोपरोधं, [B]कारोपरोधम् वा गाः-पाययति, [6]रोधनः, [7]मार्गरुत्[C]-द्-रुधौ-रुधः, [8]विरोधी,

---

1. तच्छीलादिषु कर्तृषु, 'सम्पृचानुरुध....' (3-2-142) इति घिनुण्। अत्र, "...'**अनो रुध कामे**' इत्यस्य तु दैवादिकस्याग्रहणम्-पृच्चिना साहचर्यात्। अनुना सह पठितस्य दैवादिकस्य ग्रहणमित्यन्ये।" इति **पदमञ्जरी**। वस्तुतः—रौधादिकस्यैव धातोरनुपूर्वकत्वे कामनार्थकत्वे च दैवादिकपाठः इत्यस्य सैद्धान्तिक-पक्षत्वेन प्रकृतसूत्रे (3-2-142). दैवादिकस्यैवास्य ग्रहणम्। साहचर्यपरिभाषा-श्रयणे च अनन्यथासिद्धं बीजं न पश्यामः। अत एव क्वचिद् **भट्टिकाव्यव्याख्याने** (7-9) 'एता देवा**नुरोधिन्यो** द्वेषिण्य इव रागिणम्।' इत्यत्र **अनुरुध्यन्ती**ति श्यना विवरणं संगतम्। इत्यलमत्र।
2. अङ्गानि रुणद्धीति **अङ्गरोधी**। ग्रह्यादिषु (3-1-134) कर्मण्यणोऽपवादो णिनिप्रत्ययः। एवम् उपरुणद्धीति **उपरोधी** इत्यत्रापि ग्रह्यादिस्वादेव णिनिः।
3. 'भविष्यति गम्यादयः' (3-3-3) इत्यत्र गणे पाठात् भविष्यत्काले औणादिको णिनिरत्र।
4. '**सम्पृचानुरुध**—' (3-2-142) इत्यादिना ताच्छीलिको घिनुण्प्रत्ययः।
5. '**सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः**' (3-4-49) इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वकादस्मात् णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि—' (2-2-21) इति समासविकल्पः।
6. नन्द्यादिषु पाठपरिकल्पनादत्र कर्तरि ल्युप्रत्ययः।
7. मार्गं रुणद्धीति **मार्गरुध्**, 'क्विप् च' (3-2-76) इति कर्मण्युपपदे क्विप्।
8. विशेषेण रुणद्धीति **विरोधी**, 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति ताच्छील्ये णिनिः।

A. '**कंसानुरोध्य**णनद्दन्मतिमद्युगर्च्यः—॥' धा. का. 2-62.
[अत्र **धा. का. व्याख्यायां** णिन्यन्तत्वेन प्रकृतशब्दस्य निष्पत्तिः कृतेति विभाव्यम्।]

B. 'तं शूरसूनुं सह जाययोग्रः **कारोपरोधं** निगलैरसेष्ट ॥' वा. वि. 2.40.

C. '**निरुध्यमाना** यदुभिः कथञ्चित् मुहुर्यदुच्चिक्षुपुरःप्रपादान्।
ध्रुवं गुरून् **मार्गरुधः** करीन्द्रानुल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदीषुः ॥' शि. व. 3-29.

[1]गां व्रजमवरुन्धन्, [2]रुधिरम्, [3]रोधः, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1425) "**रुप विमोहने**" (IV-दिवादिः-1236. सक. सेट्. पर.)

'**रुपु**[4]—' इति **धा. का. व्याख्यायाम्** (2-67)।

रोपकः-पिका, रोपकः-पिका, रुरोपिषकः-रुरुपिषकः-षिका, रोरुपकः-पिका; रोपिता-त्री, रोपयिता-त्री, रुरोपिषिता-रुरुपिषिता-त्री, रोरुपिता-त्री; इत्यादिकानि समस्तान्यपि रूपाणि दैवादिक**कुप्यति**वत् (224) ज्ञेयानि। [5]विरोपी,[A] रोपः[6] इमे रूपे विशेषेण भवतः इति ज्ञेयम्।

(1426) "**रुश हिंसायाम्**" (VI-तुदादिः-1419. सक. अनि. पर.)

रोशकः-शिका, रोशकः-शिका, रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुशकः-शिका; रुष्टा-ष्टी, रोशयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुशिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि दैवादिक**कुस्यति**वत् (234) ज्ञेयानि। तुमुनि-रोष्टुम्[B] इति।

(1427) "**रुशि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1789. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः। '—भासार्थः।' इति क्षीरस्वामी।

रुंशकः-शिका, रुरुंशयिषकः-षिका, रुंशकः-शिका, रुरुंशिषकः-षिका, रोरुंशकः-शिका; रुंशयिता-त्री, रुरुंशयिषिता-त्री, रुंशिता-त्री, रुरुंशिषिता-त्री,

---

1. अयं द्विकर्मकः। तेन, अत्र 'अकथितं च' (1-4-51) इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया॥
2. 'इषिमदिमुदि—' (द. उ. 8.26) इत्यादिना किरच्प्रत्यये रूपमेवम्। **रुधिरम्**=रक्तम्।
3. 'असुन्' (द. उ. 9-49) इत्यसुन्प्रत्यये रूपम्। **रोधः**=जलप्रवाहः। सकारान्तः।
4. एतत्पक्षे क्त्वायामिड्विकल्पेन **रुपित्वा-रोपित्वा** इति रूपद्वयं बोध्यम्।
5. 'सुप्यजातौ—' (3-2-78) इति णिनिप्रत्ययः।
6. 'हलश्च' (3-3-121) इति संज्ञायां घञ्प्रत्यये रूपम्। रुप्यन्ति अनेन इति **रोपः**=शरः।

A. '...किंचायोप्य**विरोपि**लोपक न वा लोभादिसंक्षोभिता।' धा. का. 2.67.

B. 'रोषच्छुप्तधियाथ **रोष्टु**मभितो योधान्द्विषद्देशकान्....।' धा. का. 2-84.

रोरुंशिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाणि चौरादिक**कुंशयति**वत् (232) ज्ञेयानि।

(1428) "**रुष हिंसार्थः**" (I-भ्वादिः-693. सक. सेट्. पर.)

'**शपि रोषति हिंसायाम्**, रोषे रुष्यति रोषयेत्॥' (श्लो. 179) इति **देवः**।

रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-रुरुषिषकः-षिका, रोरुषकः-षिका; [1]रोषिता-रोष्टा[A]-ष्ट्री, रोषयिता-त्री, रुरोषिषिता-रुरुषिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**रेषति**वत् (1408) बोध्यानि। [2]रुष्टः-[B]रुषितः, [3]रुषितमनेन, रोषितं वा, [4]रोषणः, [5]गृध्ररोषं रोषति इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः।

(1429) "**रुष रोषे**" (IV-दिवादिः-1230. अक. सेट्. पर.)

'—**हिंसायाम्**' इति **सिद्धान्तकौमुदी**पाठः। '—**जिहासायाम्**' इति **केचित्**।

'शपि रोषति हिंसायाम्, **रोषे रुष्यति** रोषयेत्॥' (श्लो. 179) इति **देवः**।

---

1. 'तीषसहलुभरुषरिषः' (7-2-48) इति तकारादावार्धधातुके इड्विकल्पः। इडभावपक्षे 'ष्टुना ष्टुः' (8-4-41) इति ष्टुत्वेन टकारः।
2. 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' (7-2-28) इतीड्विकल्पः। धातोरस्य तकारादावार्धधातुके इड्विकल्पस्य विधानात् 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति निष्ठायामिण्निषेधे प्राप्ते इड्विकल्पविधानमिति बोध्यम्। अत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (3-2-128) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वमाश्रित्य वर्तमाने कर्तरि क्तप्रत्ययः। **न्यासे** (7-2-28) '**रुष रोषे**' इत्यस्माण्णिच्छायामिड्विकल्पस्य प्रतिपादनात्, तत्रोपयोगाभावात्, दैवादिकस्य रोषार्थकस्य अत्र सूत्रे (7-2-28) ग्रहणं **न्यासकार**सम्मतमिति प्रतिभाति।
3. 'उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' (1-2-21) इति भावे आदिकर्मणि च कित्त्वविकल्पोऽत्र।
4. नन्द्यादेः (3-1-134) आकृतिगणत्वेन कर्तरि ल्युप्रत्ययोऽत्रेति ज्ञेयम्।
5. 'उपमाने कर्मणि च' (3-4-45) इति उपमानकर्तरि णमुल्। 'कषादिषु—' (3-4-46) इति यथाविध्यनुप्रयोगः। गृध्र इव हिंसस्तीत्यर्थः।

A. 'रेष्टारं रेषितं न्यास्यत् **रोष्टा**ऽक्षः शस्त्रसंहतीः॥' भ. का. 9. 31.

B. 'जघान **रुषितो रुष्टान्** त्वरितस्तूर्णमागतान्॥' भ. का. 9. 20.

रोषकः-षिका, रोषकः-षिका, रुरोषिषकः-रुरुषिषकः-षिका, रोरुषकः-षिका ; रोषिता-रोष्टा-रोष्ट्री, रोषयिता-त्री, रुरोषिषिता-रुरुषिषिता-त्री, रोरुषिता-त्री-; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**रेषति**वत् (1408) ज्ञेयानि । शतरि [देवदत्ताय] [1]रुष्यन्-न्ती-ती, निष्ठायाम् [2]रुषितः-रुष्टः, रुषितमनेन, रुट्-रुड्-रुषौ-रुषः, [3]भीरुट्, इतीमान्यस्माद् भवन्तीति विशेषः ।

(1430) "**रुष रोषे**" (X-चुरादिः-1671. अक. सेट्. उभ.)

'**रुट**—' इति **क्षीरस्वामी**। 'शपि रोषति हिंसायाम्, **रोषे** रुष्यति **रोषयेत्** ॥' (श्लो. 179) इति **देवः** ।

रोषकः-षिका, रुरोषयिषकः-षिका ; रोषयिता-त्री, रुरोषयिषिता-त्री ; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिक**चोरयति**वत् (546) ज्ञेयानि ।

(1431) "**रुसि भाषार्थः**" (X-चुरादिः-1791. अक. सेट्. उभ.)

आस्वदीयः । क्षीरस्वाम्यादयः अमुं न पठन्ति ।

रुंसकः-सिका, रुरुंसयिषकः-षिका ; रुंसयिता-त्री, रुरुंसयिषिता-त्री ; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि चौरादिक**कुंशयति**वत् (232) बोध्यानि ।

(1432) "**रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च**"

(I-भ्वादिः-859. अक. अनि. पर.) ज्वलादिः ।

'**—प्रादुर्भावे च**' इति **केचित्** पठन्ति। '**रुह जन्मनि**—' इति **न्यासे** पाठः ।

1. दिवादित्वात् शतरि श्यन्। '**कुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः**' (1-4-37) इति कोपविषयस्य देवदत्तस्य सम्प्रदानसंज्ञायां '**चतुर्थी सम्प्रदाने**' (2-3-13) इति चतुर्थी ।
2. '**रुष्य**मत्वर—' (7-2-28) इति निष्ठायामिड्विकल्पः । तकारादावार्धधातुके, 'तीषसहलुभरुषरिषः' (7-2-48) इति इड्विकल्पनात्, निष्ठायाम्, 'यस्य विभाषा' (7-2-15) इति इट्प्रतिषेधे प्राप्तेऽनेनेड्विकल्पोऽत्रेति बोध्यम् ।
3. भियं रुष्यतीति **भीरुट्**छन्दोविशेषः । अत्र 'रथन्तरादिशब्देष्विवव्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतम् । नावयवार्थेऽभिनिवेशः कार्यः, संज्ञाशब्दत्वात् । '**मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना ॥**' (भट्टिकाव्ये 15-16) इत्यत्रास्य धातोः यद्यपि अकर्मकत्वं दृश्यते, तथापि अभिधानस्वाभाव्यादत्र सकर्मकत्वम् । यद्वा, भिया रुष्यतीति **भीरुट्** इत्यकर्मकव्युत्पत्तिरप्यत्रोपपन्नेत्यास्तां तावत् ।

रोहकः-हिका, [1]रोपकः-पिका, रोहकः-हिका, [2]रुरुक्षकः-क्षिका, रोरुहकः-हिका ;

[3]रोढा-रोढ्री, रोपयिता-रोहयिता-त्री, रुरुक्षिता-त्री, रोरुहिता-त्री ;

रोहन्-न्ती, रोपयन्-रोहयन्-न्ती, रुरुक्षन्-न्ती ; —

रोक्ष्यन्-न्ती-ती, रोपयिष्यन्-रोहयिष्यन्-न्ती-ती, रुरुक्षिष्यन्-न्ती-ती ; —

— रोपयमाणः-रोहयमाणः, — रोरुह्यमाणः ;

— रोपयिष्यमाणः-रोहयिष्यमाणः, — रोरुहिष्यमाणः ;

[A]अम्बुरुट्-रुड्-रुहौ-रुहः ; — — —

रूढम्-रूढः-रूढवान्, [4]आरूढो वृक्षम्-आरूढो वृक्षः, [5]रूढः, रोपितः-रोहितः, [6]रोहितः, लोहितः-लोहितायां, लोहितकः, लोहितकं [मुखम्], रुरुक्षितः, रोरुहितः-तवान् ;

1. ण्यन्ते सर्वत्र, '**रुहः पोऽन्यतरस्याम्**' (7-3-43) इति विकल्पेन हकारस्य पकारः। तेन रूपद्वयम्। यद्यपि दैवादिक**रुप्यते**र्ण्यन्ते **रोपक** इति, **रोहते**श्च **रोहक** इति सिद्ध्यति, धातूनामनेकार्थत्वात् बीजजन्मनि उभयत्र वृत्तिरपि सुलभा ; तथापि धातूनामनेकार्थत्वेऽपि, न सर्वेषां सर्वार्थकत्वमित्यतः सूत्रारम्भस्य चारितार्थ्यं बोध्यम्। विस्तरस्तु **न्यासादिषु** बोध्यः।
2. '**दिहिदुंहिमिंहति**रोहती वहिः—' (व्याघ्रभूतिकारिका 7-2-10) इति वचनात् धातोरस्यानिट्त्वं बोध्यम्। '**हो ढः**' (8-2-31) इति ढत्वे, '**षढोः कः सि**' (8-2-41) इति ककारे षत्वे च रूपमेवम्।
3. तृजादिषु '**पुगन्तलघूपधस्य च**' (7-3-86) इति प्रथमं गुणे, तदनन्तरं ढत्व-धत्वष्टुत्वढलोपाः। '**पर्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्तते**' (परि. 121) इति न्यायेन '**ढ्रलोपे—**' (6-3-111) इति दीर्घः—ओकारः— अत्रापि भवतीति बोध्यम्।
4. '**गत्यर्थकर्मक—**' (3-4-72) इत्यादिना कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्ययः ।
5. '**क्तिच्क्तौ च—**' (3-3-174) इति संज्ञायां क्तप्रत्ययः। **रूढः** = रूढिं गतः ।
6. ण्यन्तात् कर्तरि क्तप्रत्यये साधुरयम्। अस्यैव शब्दस्य कपिलकादिगणे (वा. 8-2-18) पाठात् विकल्पेन धात्वादेर्लकारः—**लोहितः** = वर्णविशेषः। अभिधानस्वाभाव्यात् वर्णवाचकत्वमधुना धातोरिति बोध्यम्। **लोहितायां** इति। अत्र अलोहितो लोहितो भवतीति च्व्यन्तात् **लोहित**शब्दात् '**लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्**' (3-1-13) इति क्यष्। '**सनाद्यन्ता धातवः**' (3-1-32) इति धातुसंज्ञा। '**अ प्रत्ययात्**' (3-3-102) इति प्रत्ययान्तादकारप्रत्ययः। **लोहितकः** इति अत्र '**लोहितान्मणौ**' (5-4-30) इति स्वार्थे कन्प्रत्ययः। '**लोहितकं** मुखम्' इत्यत्र तु 'वर्णे चानित्ये' (5-4-31) इत्यनित्यवर्णवाचकात् **लोहित**शब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययः।
A. '**विसृत्वरैरम्बुरुहां** रजोभिः यमस्वसुश्चित्त इवोदभारः ॥' शि. व. 3. 11.

[1]रुहः-रोहः, प्ररुहः-प्ररोहः, [2]पाणिरुहः[A]-भूरुहः-उर्वीरुहः-शिरोरुहः-सरोरुहम्;
[3]न्यग्रोधः, [4]वीरुत्[B], [5]विरोही-रोहिणी, [6]रोहणः, रोपः-रोहः,
[7]धान्यरोपी, रुरुक्षुः-रोरोहः;

रोढव्यम्, रोपयितव्यम्-रोहयितव्यम्, रुरुक्षितव्यम्, रोरुहितव्यम्;
रोहणीयम्, रोपणीयम्-रोहणीयम्, रुरुक्षणीयम्, रोरुहणीयम्;
रोह्यम्, रोप्यम्-रोह्यम्, रुरुक्ष्यम्, रोरुह्यम्;
ईषद्रोहः-दूरोहः-सुरोहः; — — —
रुह्यमाणः, रोप्यमाणः-रोह्यमाणः, रुरुक्ष्यमाणः, रोरुह्यमाणः;
रोहः, आरोपः-रोहः, रुरुक्षः, रोरुहः;
रोढुम्, रोपयितुम्-रोहयितुम्, रुरुक्षितुम्, रोरुहितुम्;
रूढिः, [8]रूढिः,

---

1. 'उवलितिकसन्तेभ्यः—' (3-1-140) इति कर्तरि वैकल्पिको णप्रत्ययः। णप्रत्यय-पक्षे **रोहः** इति सम्पद्यते। तदभावपक्षे '**इगुपध**धज्ञा—' (3-1-135) इति कप्रत्यये **रुहः** इति भवति। **रुहः**=मृगविशेषः।
2. 'सुपि स्थः' (3-2-4) इत्यत्र, 'सुपि' इति योगविभागात् पाण्यादिषु सुबन्तेषूप-पदेषु कर्तरि कप्रत्ययः। अत्र '**इगुपध**—' (3-1-135) इति कप्रत्यय इति **प्रक्रियाकौमुदी**। तत्र निरुपपदाधिकारात् चिन्त्यमिदम्।
3. न्यक् रोहतीति **न्यग्रोधः**=वटवृक्षः। बाहुलकात् कर्तरि घञ्। न्यङ्क्वादिषु (7-3-53) पाठात् धातुहकारस्य धकारः।
4. विविधं रोहतीति **वीरुत्**=लता। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (3-2-178) इति क्विपि, न्यङ्क्वादित्वात् (7-3-53) हकारस्य धकारः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (6-3-137) इति दीर्घः।
5. विशेषेण रोहतीति **विरोही** तृणादयः। तद्धर्मिणि णिनिः। केवलाण्णिनिप्रत्ययेऽपि **रोही** इति भवति। तदन्तात् स्त्रियां नान्तत्वेन ङीषि **रोहिणी** इति।
6. नन्द्यादित्वात् (3-1-134) कर्तरि ल्युः। **रोहणः**=रत्नपर्वतः।
7. **धान्यानि** रोपयतीति **धान्यरोपी**। ण्यन्तात् णिनिः।
8. संज्ञायां क्तिच्। ढत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः यथालक्षणमिह बोध्याः।

A. 'पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नान् तनुत्वचः **पाणिरुहान्** सुमध्या।' भ.का.11·8.

B. '.....**वीरुत्**तिर्भृङ्गकुलैररंसीत्॥' वा. वि. 3. 17.

[1]बीजरुहाकुर्वन्, प्राजरुहाकुर्वन्, रोपणा-रोहणा, आरुरुक्षा, रोरुहा;
रोहणम्, रोपणम्-रोहणम्, रुरुक्षणम्, रोरुहणम्;
रूढ्वा, रोपयित्वा-रोहयित्वा, रुरुक्षित्वा, रोरुहित्वा;
आरुह्य, आरोप्य-आरोह्य, आरुरुक्ष्य, आरोरुह्य;
रोहम् २, रोपम् २-रोहम् २, रुरुक्षम् २, रोरुहम् २;
रूढ्वा २, रोपयित्वा २-रोहयित्वा २, रुरुक्षित्वा २, रोरुहित्वा २;
[2]रोहिः, [3]रोहित्, [4]रोहितः-लोहितः, [5]रौहिषः।

(1433) "रूक्ष पारुष्ये" (X-चुरादिः-1910. अक. सेट्. उभ)

अदन्तः।

मा. धा. वृत्तौ '**रुक्षति** इति शपि' इति दर्शनात् भ्वादौ '**रुक्ष**' इति धातुः पूर्वं स्यात्, अधुना भ्रष्टः इति ज्ञायते।

रूक्षकः-क्षिका, रुरूक्षयिषकः-षिका, रूक्षयिता-त्री, रुरूक्षयिषिता-त्री; इत्यादीनि रूपाणि सर्वाणि चौरादिक**चूर्णयति**वत् (550) बोध्यानि। युचि रूक्षणा[A] इति।

---

1. बीजं रोहयतीत्यर्थे अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् मूलविभुजादित्वात् (वा. 3-2-5) कर्तरि कप्रत्ययः। तदन्तात् स्त्रियां टापि **बीजरुहा** इति सम्पद्यते। साक्षात्-प्रभृतिषु (1-4-74) गणे **बीजरुहा** इति पाठादस्य कृञो योगे गतिसंज्ञा। 'ते प्राग् धातोः' (1-4-80) इति धातोः पूर्वमस्य प्रयोगः। '**कुगति**प्रादयः' (2-2-18) इति समासः। **बीजरुहाकुर्वन्**=केशाः छिन्नाः पुना रोहयन् इत्यर्थः। एवं **प्राजरुहा**कुर्वन् इत्यत्रापि बोध्यम्।
2. 'हृषिशिरुहि—' [द. उ. 1-47] इतीन्प्रत्ययः। रोहतीति **रोहिः**=जन्म।
3. 'हसरुहि—' [द. उ. 6·3] इतीतिप्रत्ययः। **रोहित्**=वीरुत्प्रकारः, सूर्योऽग्निश्च।
4. '**रुहे** रश्च लो वा' [द. उ. 6-13] इतीतन्प्रत्ययः, रेफस्य लकारश्च वा भवति।
5. '**रुहेर्वृद्धिश्च**' [द. उ. 9. 4] इति टिषच्प्रत्यये धातोर्वृद्धौ च **रौहिषः** इति भवति। **रौहिषः**=तृणजातिः, स्त्रियां षित्त्वात् ङीषि **रौहिषी**=दूर्वा।

A. '.....मोमूत्रितारिरति**रूक्षणया** रणेषु।' धा. का. 3. 59.

(1434) "**रूप रूपक्रियायाम्**" (X-चुरादिः-1933. अक. सेट्. उभ.)

अदन्तः ।

'**रूपक्रिया**=राजमुद्रादिरूपस्य करणम् ।

'—**रूपदर्शनम्** वा' इति **क्षीरस्वामी** ।

रूपकः-पिका, रुरूपयिषकः-षिका, रूपयिता-त्री, रुरूपयिषिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि चौरादिक**गूरयति**वत् (418) ज्ञेयानि। [1]रूप्यम्, [2]रूपकम् ।

(1435) "**रूष हिंसार्थः**" (I-भ्वादिः-678. सक. सेट्. पर.)

"—'रूष **भूषायाम्**' इति **सुधाकरः**।" इति **सुधाकर**पाठत्वेन **मा. धा. वृत्तिः**। '—**आलेपने** इत्येके' इति **धा. का.** (1-86)। **सि. कौमुद्यां** तु स्वतन्त्रेण पठ्यते। **क्षीरतरङ्गिण्याम्** अयं धातुः न दृश्यते।

रूषकः-षिका, रूषकः-षिका, रुरूषिषकः-षिका, रोरूषकः-षिका; रूषिता-त्री, रूषयिता-त्री रुरूषिषिता-त्री, रोरूषिता-त्री; इत्यादिकानि रूपाणि सर्वाण्यपि भौवादिक**चूषति**वत् (552) ज्ञेयानि। कर्मणि क्तप्रत्यये—[A]रूषितः इति ।

(1436) "**रेकृ शङ्कायाम्**" (I-भ्वादिः-80. अक. सेट्. आत्म.)

"आङ्पूर्वः संशये; '**आरेकं** संशयं प्राहुः—' इति वचनात्।" इति **मा. धा. वृत्तिः**।

रेककः-किका, रेककः-किका, रिरेकिषकः-षिका, रेरेककः-किका;

---

1. 'अचो यत्' (3-1-97) इति यत्प्रत्ययः। **रूप्यम्**=राजकीया द्रव्यादिरूपा मुद्रा। स्वार्थे कनि **रूप्यकम्** इत्यपि साधुः।
2. 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः—' [द. उ. 3.5] इति संज्ञायां क्वुन्। यद्वाऽत्र 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रितत्वात् लिङ्गस्य' इति **शाब्दिक**मर्यादाश्रयणात् 'संज्ञायाम्' (3-3-109) इति ण्वुलि स्त्र्यधिकारविहित[ण्वे]ऽपि नपुंसकलिङ्गत्वं बोध्यम्। **रूपकम्**=अर्थालङ्कारभेदः, नाटकादि च। नाटकादौ तु बोध्ये दर्शनार्थकत्वम्, अन्यत्र मुद्रार्थकत्वमिति विशेषः।

A. '..... खेदं च मूषसि कृपारस**रूषितात्मन्**।' धा. का. 1.86.

रेकिता-त्री, रेकयिता-त्री, रिरेकिषिता-त्री, रेरेकिता-त्री; इत्यादीनि समस्तान्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) बोध्यानि ।

(1437) "**रेजृ दीप्तौ**" (I-भ्वादिः. अक. सेट्. आत्म.)

धातुरयं **चन्द्रसम्मत**पाठत्वेन **क्षीरतरङ्गिण्यादिषु** उपात्तः। "अत्र **रेजिरपि क्वचित्** पठ्यते, तदनार्षमिव। यदाह **भट्टभास्करः** "—'**रेजते** अग्नेः पृथिवी मखेभ्यः—' इत्यत्र राजतेश्छान्दसत्वम्।' इति।" इति **मा. धातुवृत्तिः**।

रेजकः-जिका, रेजकः-जिका, रिरेजिषकः-षिका, रेरेजकः-जिका; रेजिता-त्री, रेजयिता-त्री, रिरेजिषिता-त्री, रेरेजिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**तेजति**वत् (779) ज्ञेयानि।

(1438) "**रेटृ परिभाषणे**" (I-भ्वादिः-864. सक. सेट्. उभ.)

'—**याचने** च इति **द्रुमे**' इति **धा. का.** व्याख्यायाम् (2-25)।

रेटकः-टिका, रेटकः-टिका, रिरेटिषकः-षिका, रेरेटकः-टिका; रेटिता-त्री, रेटयिता-त्री, रिरेटिषिता-त्री, रेरेटिता त्री; इत्यादिकानि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केलति**वत् (262) ज्ञेयानि। शतरि-रेटन्[A] इति ।

(1439) "**रेपृ गतौ**" (I-भ्वादिः-372. सक. सेट्. आत्म.)

'—**शब्दे** च' इति **क्षीरस्वामी** ।

रेपकः-पिका, रेपकः-पिका, रिरेपिषकः-षिका, रेरेपकः-पिका; रेपिता-त्री, रेपयिता-त्री, रिरेपिषिता-त्री, रेरेपिता-त्री; इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि।

(1440) "**रेभृ शब्दे**" (I-भ्वादिः-385. अक. सेट्. आत्म.)

रेभकः-भिका, रेभकः-भिका, रिरेभिषकः-षिका, रेरेभकः-भिका; रेभिता-त्री, रेभयिता-त्री, रिरेभिषिता-त्री, रेरेभिता-त्री;

A. '**रेटत्त**टा या खलु चातकैश्च चार्यं जलं प्रोथति दातुमुर्व्याम्॥' धा. का. 2.25.

इत्यादीनि सर्वाणि रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि। [1]विरिब्धः = स्वरः, रेभितः, [2]रेभणः, [A]रेभः इमानि रूपाण्यधिकान्यत्रेति विशेषः।

(1441) "रेवृ प्लवगतौ"

(I-भ्वादिः-507. सक. सेट्. आत्म.) [अ]

'**प्लवगतिः**=प्लुतिगतिः=' इति **मा. धा. वृत्तौ**। '—**प्लुतिगतौ**' इति **क्षीरस्वामी**।

रेवकः-विका, रेवकः-विका, रिरेविषकः-षिका, रेरेवकः-विका;

---

1. '**क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्ट<u>विरिब्ध</u>फाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु**' (7-2-18) इति स्वरेऽभिधेये निष्ठायामिडभावः, उपधाया ह्रस्वत्वं च निपात्यते। अन्यत्र **विरेभितः**। '**स्वरे वाच्ये विरिब्धं** च शब्दार्थाद् **रेभते**र्भवेत्।' इति **प्रक्रियासर्वस्वम्**। अत्रेदं बोध्यम्। **काशिकायाम्** (7-2-18) " .. ...**अन्ये** तु '**विरिभितम्** अन्यत्' इति पठन्ति। (ये ?) **रिभि** (रिभि ?) सौत्रं धातुं पठन्ति, ते **विरिभित**मिति प्रत्युदाहरन्ति।" इति **विरिब्ध**पदव्याख्यानावसरे प्रतिपादितम्। तेन **रिभ**धातुः सौत्रः कश्चिदस्तीति प्रतीयते। सूत्रेषु तु कुत्रापि नोपात्तोऽयम्। किञ्च, '**ये रिभि .....**' इत्यादिकेन वाक्येनेह भाव्यमिति, तच्च वाक्यं व्याख्यान्तर्गतं प्रमादेन मूल एव निक्षिप्तं स्यादिति च भाति।

2. '**चलनशब्दार्थादकर्मकात्—**' (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः।

A. '**प्रवीभ्यरेभैः** पशवोऽम्भसांनिधिप्ररम्भणस्तम्भिभिरागता व्रजम्।' धा. का. 1-50.

[अ] "अत्र **मैत्रेयः** '**प्लव**' इति धात्वन्तरमाह, तच्चिन्त्यम्, यदि हि स्यात् **आप्लाव**शब्दस्यास्मात् घञि सिद्धौ तदर्थं 'विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः' (3-3-50) इति **प्लुवः** पक्षे घञ्विधानमनर्थकं स्यात्। तथा **प्लुङो** णौ वृद्ध्यावादेशयोश्चङि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लुशब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे **अपिप्लवदि**ति सिद्ध्यर्थं 'स्रवतिश्रृणोतिद्रवतिप्रवति**प्लवति**च्यवतीनां वा' (7-4-81) इति उकारस्येत्वविधानमनर्थकं स्यादिति। सति ह्यस्मिन्ननेनैवा**पिप्लवत्** इति भविष्यति। अत एव किलापरितुष्यन् **मैत्रेयो**ऽपि "**'प्लव इत्येके'** इत्याह" इति **माधवधातुवृत्ति**वाक्यमिहानुसन्धेयम्।

रेविता-त्री, रेवयिता-त्री, रिरेविषिता-त्री, रेरेविता-त्री; इत्यादीनि **सर्वाण्यपि** रूपाणि भौवादिक**केपति**वत् (261) ज्ञेयानि। [1]रेवः-रेवा, [2]रेवणः इमानि **अधिकान्यत्रेति** विशेषः।

(1442) "रेषृ अव्यक्ते शब्दे"

(I-भ्वादिः-620. अक. सेट्. आत्म.)

धातुममुं **क्षीरस्वामी चन्द्रसम्मतत्वेन** पठति। अयं स्वभावाद् वृकध्वनौ वर्तते।

रेषकः-षिका, रेषकः-षिका, रिरेषिषकः-षिका, रेरेषकः-षिका;

रेषिता-त्री, रेषयिता-त्री, रिरेषिषिता-त्री, रेरेषिता-त्री;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**गेपति**वत् (429) बोध्यानि। [3]रेषणः, [4]रेषा, [A]रेषः, क्विपि-रेट्-रेड्-रेषौ-रेषः इत्यस्य विशेषः।

(1443) "रै शब्दे" (I-भ्वादिः-909. अक. अनि. पर.)

'**रै शब्दे रायतीतीष्टं** राऽऽदाने राति शब्लुकि॥' (श्लो. 11) इति **देवः**।

रायकः-यिका, रापकः-पिका, रिरासकः-सिका, रारायकः-यिका;

राता-रात्री, रापयिता-त्री, रिरासिता-त्री, रारायिता-त्री;

इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिक**काय**तिवत् (263) बोध्यानि।

---

1. अचि प्रत्यये **रेवः** इति रूपम्। स्त्रियाम् अजादिपाठात् '**अजाद्यतष्टाप्**' (4-1-4) इति टापि **रेवा** इति। **रेवा** = नर्मदा।

2. '**चलन**शब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (3-2-148) इति, '**अनुदात्तेतश्च हलादेः**' (3-2-149) इति वा युचि रूपमेवम्।

3. '**चलनशब्दार्थादकर्मकात्—**' (3-2-148) इति ताच्छीलिको युच्प्रत्ययः।

4. '**गुरोश्च हलः**' (3-3-103) इत्यकारप्रत्ययः। **रेषा**=वृकरवः। तदुक्तं **केशवस्वामिना**—"कौक्षे कर्दति, पर्दते गुदरवे, **रेषेति** वार्के भवेद्, बुक्केति श्वरवे भषेति, हयजे हेषेति हेषेति च।" इति **मा. धा. वृत्तिः**।

A. '**सुप्रेषितान् पथि सरेषदृक्के सहेषं हेषास्तकासरमदान् अतिभासुराङ्गान्।**'

धा. का. 1-79.

शतरि [A]रायन्-न्ती, [1]कीरः ।

(1444) "रोडृ उन्मादे" (I-भ्वादिः-356. अक. सेट्. पर.)

केचिदमुं धातुं न पठन्ति ।

रोडकः-डिका, [B]प्ररोडकः-डिका, [2]रुरोडिषकः-षिका, रोरोडकः-डिका ;
रोडिता-त्री, रोडयिता-त्री, रुरोडिषिता-त्री, रोरोडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि ।

(1445) "रौडृ अनादरे" (I-भ्वादिः-355. सक. सेट्. पर.)

'रौट्—' इति केचित् ।

रौडकः-डिका, रौडकः-डिका, रुरौडिषकः-षिका, [3]रोरौडकः-डिका ;
रौडिता-त्री, रौडयिता-त्री, रुरौडिषिता-त्री, रोरौडिता-त्री ;
इत्यादीनि सर्वाण्यपि रूपाणि भौवादिकखोरतिवत् (363) बोध्यानि । [C]रौडयः ।

---

1. 'की' इति रायति = शब्दायतेऽसाविति कीरः = शुकः, शारिका वा । 'सुपि स्थः' (3-2-4) इत्यत्र, 'सुपि' इति योगविभागात् कर्तरि कप्रत्यये, 'आतो लोप इटि च' (6-4-64) इत्याकारलोपे च रूपमेवम् ।
2. सन्नन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु 'ह्रस्वः' (7-4-59) इत्यभ्यासस्य ह्रस्वः । स च 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (1-1-48) इति परिभाषितत्वात् अत्रोकाररूप इति ज्ञेयम् ।
3. यङन्ते द्वित्वादिकेषु कृतेषु, 'ह्रस्वः' (7-4-59) इत्यभ्यासह्रस्वः । 'गुणो यङ्लुकोः' (7-4-82) इति गुणः । एवञ्चात्र पूर्वखण्डे ओकारः, उत्तरखण्डे औकार इति भेदो बोध्यः ।

A. 'रायद्धयस्त्यानरुचौ रथेऽपि तं भक्तितिष्ठयापयिषुं स दृष्ट्वा ।' धा. का. 2.31.
B. 'प्ररोडकानङ्गविलोलितैर्वृतान् रतावडद्भिर्ललनाजनैः कलैः ॥' धा. का. 1.46.
C. 'अकद्धरिकीडनभूततोडकान् प्रहूडितान् होडदरौड्यभिक्षुकैः ।' धा. का. 1.46.

श्रीगुरुभ्यो नमः

शोधनिका

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
803	8	दुधूनयिषयमाणः,	दुधूनयिषमाणः
804	10	दोधूण्यमानः	दोधूषिष्यमाणः
805	28	.....जनदः	.....जनदाः
806	6	दुधूसयिष्यन्	दुधूसयिषन्
,,	9	...क्षीरस्वामी ।	क्षीरस्वामी । इति पुरुषकारः । (श्लो. 29)
807	21	...103	...104
808	3	धूज्	धूज
,,	17	भौवादिधरतिकवत्	भौवादिकधरतिवत्
809	21	...103	...104
810	15	...40	...90
811	12	र्षिका;	र्षिका, देधिरकः-रिका;
812	10	इत्यात्त्वे,	इत्यात्त्वे (एवमुत्तरत्रापि 12, 21, 22, पङ्क्तिषु)
816	7	दिध्मासना,	दिध्मासा,
827	10	659	658
828	18	391	394
830	18	ङीप्	ङीष्
831	7	पिपक्षयिषिष्यमाणः;	पिपक्षयिषमाणः;
833	29	(वा.	(काशिकायाम्-वा.)
838	2	पणयमानः,	पाणयमानः,
839	17	[5]पतकः	[5]पातकः
841	7	...गत्यात्यस्त...	...गतात्यस्त...
848	18	[4]पर्पः	[3]पर्पः ।
,,	26	[4]पर्प्यते.....	[3]पर्प्यते.....
854	3	पापः,	पायः,
855	19	सुरापाणः	सुरापाणाः
871	31	22-2	2- 22.
874	17	पुष्यन्	पुष्यन्
877	7	विपविषा,	पिपविषा,
878	11	पुनाति	पुनती
885	26	इत्युत्त्वे	इत्युत्त्वे
895	30	...दात्वं	...दात्वं
902	7	206	269
903	6	206	269
913	23	घटित	घटक
915	19	ज्झितम् ।	ज्झितम् ।
917	26	झषस्तधोः	झषस्तथोः
918	3	बन्धयिषयन्	बन्धयिष्यन्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
923	6	ओष्ठ्यादि	दन्तोष्ठ्यादि
924	15	वेलल:	बेलक:
,,	19	दन्त्यौष्ठ्यादिं	दन्तोष्ठ्यादिं
949	7	बाभाम;	बाभाम: ;
966	14	3-3-94	3-3-108
969	9	षिका,	र्षिका,
,,	16	तस्यां	तस्य
980	15	इत्संज्ञ	इत्संज्ञां
981	16	भ्रर्ष्टा	भ्रष्टा
984	4	⁵बभ्राजिवान्, बभ्राजिवान्-	⁵बभ्राजिवान्,
1006	28	धार्यते	धारयति
1008	19	कशन्-	मशन्-
1011	14	-मज्जनौ-मज्जन:,	मज्जानौ-मज्जान:,
1020	9	मिमिच्छषक:	मिमिच्छिषक:
1021	2	मायक:-पिका,	मायक:-यिका,
1026	15	माण:, इत्या	माण:-मिमेलिषिष्यमाण:, इत्या-
1031	8	सुमय:	सुप्रमय:
1041	19	(4·)	(शाकुन्तले 5.20)
1051	12	सन्नन्ते,	शुद्धे, सन्नन्ते,
1055	9	चर्षति	चर्षयति
1072	12	इति	इति प्रकरणे 'क्विप् च' (3-2-76) इति
1081	2	...षम् २, }	...षम् २–युयूषम् २ }
,,	3	...षित्वा २, }	...षित्वा २–युयूषित्वा २ }
1087	31	6-4-16	1-2-26.
1091	4	रागक:-गिका, रिर...	रगक:-गिका, रिर...
1092	22	अय	अयं
1097	27	क्युने....	क्वुने...
2000	1	एतदारभ्य पञ्चसु पुटेषु 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, इत्येवं क्रमेण पुटसंख्या शोध्या ।	
1100	3	रिङ्क्षिता	रिरङ्क्षिता
1108	26	शुषु	शुषि
1111	18	रारायमाण ;	रारायमाण:;
,,	20	रापा ;	रापा: ;
,,	22	गोर....शुभंर....राप,	गोर:...शुभंर:...राप:,
1112	6	रारायमानण:	रारायमाण:
,,	25	राशदिभ्यां	राशतिभ्यां